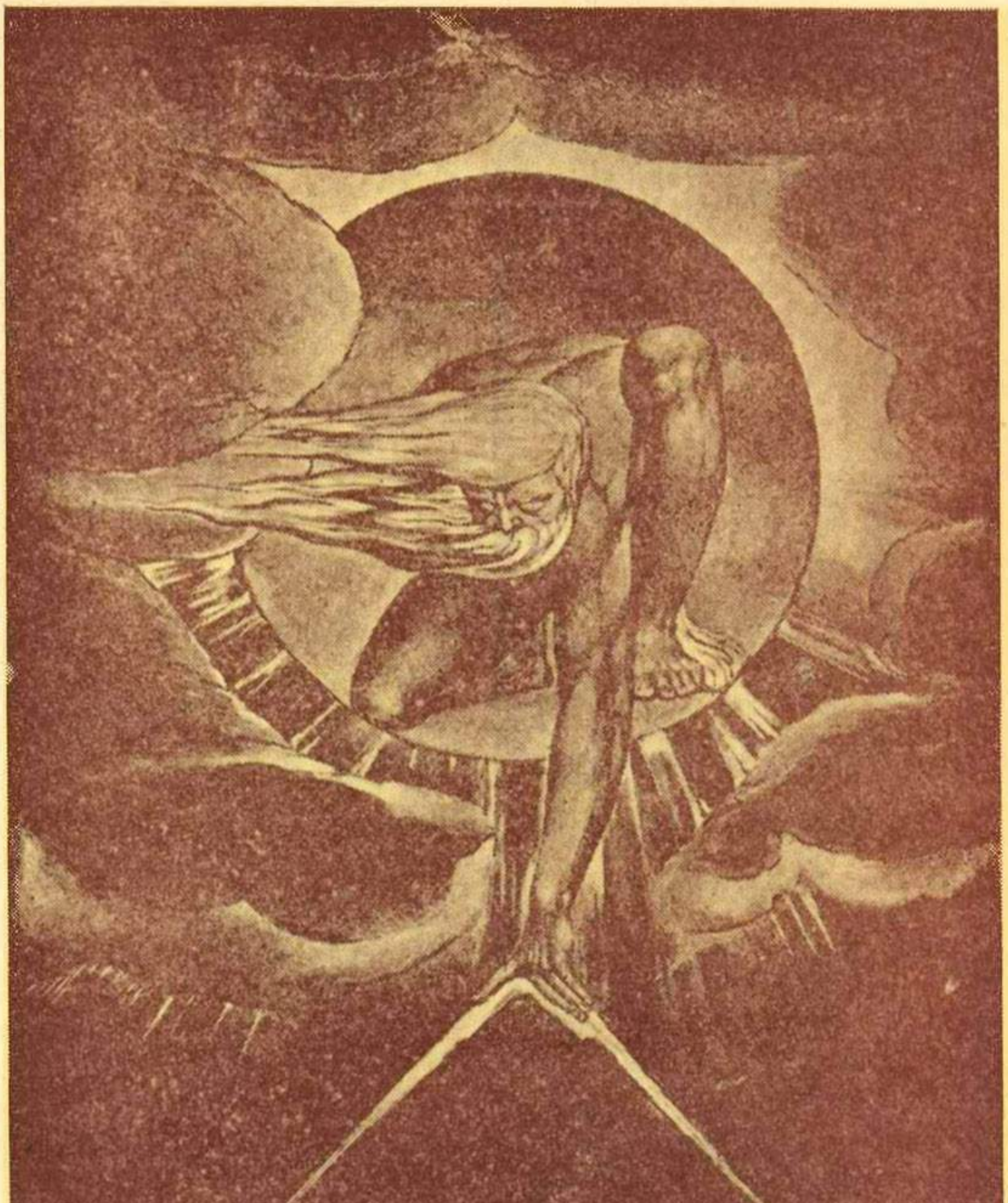
આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું જ્ઞાન ચારિત્ર્ય અને સંસ્કારઘડતરનું માસિક

'પૃથ્વીનું પહેલું વર્તુલ માપતો આદિ કારણપુરુષ' કલાકાર : વિલિયમ બ્લેઈક (વિશેષ આ અંકમાં)

કુમાર

જૂન'૬૨

તંત્રી · બચુભાઈ રાવત

૪૬૨

સંસ્થાપક · રવિશંકર રાવળ

વાચકો લખે છે

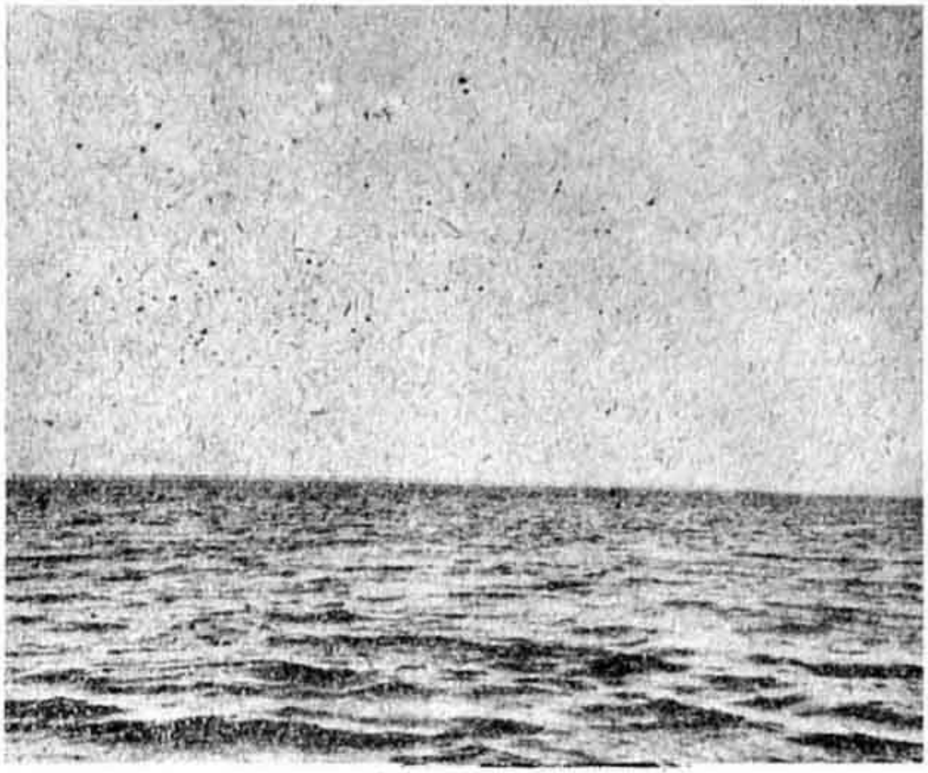
માર્ચ અંકમાં શ્રી લક્ષ્મીશંકર અ. જોષીએ લૅટિન અને કેટલીક યુરોપીય ભાષાઓમાંથી અગ્નિ સંબંધી જે શબ્દો આપ્યા છે તે સંસ્કૃત 'અગ્નિ'નાં રૂપાંતરો નથી. મૂળના ભારત-યુરોપીય શબ્દનાં 'અગ્નિ:', 'ઇગ્નિસ', 'ઉગ્નિસ' વગેરે રૂપાંતરો છે. સંસ્કૃત એ લૅટિન વગેરેની 'જનની' નહિ, પણ 'ભગિની' છે, અથવા લૅટિન વગેરેમાં એ સંસ્કૃતમાંથી સ્વીકૃત નથી પણ વારસાગત છે. અંગ્રેજીમાં 'ઇગ્નાઈટ' વગેરે લૅટિનમાંથી સ્વીકૃત ખરા.

તે જ અંકમાં શ્રી ફિરોઝશાહ રુ. મહેતાએ 'જિપ્સી'ઓ અને તેમની ભાષા વિષે ખરું કહ્યું છે કે 'જિપ્સી'ઓનું મૂળ વતન હિંદ હતું. 'જિપ્સી' ઉપરના 'એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટૅનિકા'ના લેખમાં તેમને વિષે વ્યવસ્થિત માહિતી તથા તેમના ઇતિહાસ, ભાષા ઇત્યાદિના વિષયમાં થએલાં સંશોધનકાર્યની ગ્રંથસૂચિ આપેલી છે. ટર્નરે તેના નેપાલી કોશમાં સર્વત્ર જિપ્સીઓની બોલીઓની સામગ્રીનો તુલના માટે ઉપયોગ કર્યો છે. 'રોમાની' શબ્દને આપણે ત્યાંની હૈદરાબાદ વગેરે સ્થળે વસતી 'લંબાડા', 'લમાણા', 'લભાણા' એ રખડુ જાતિના નામ સાથે કશો સંબંધ હશે કે નહિ તે તપાસવા જેવું છે.

એ જ અંકમાં મુ. વિજયરાયભાઈની 'વાસરિકા'માં 'પૌંઆ'ની મેં ચર્ચેલી વ્યુત્પત્તિનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં સંસ્કૃત 'ચિપિટ' ઉપરથી 'પૌંઆ' થયાનું મેં કહ્યું એ તેમની ગેરસમજ છે. મેં તો 'ચિપિટ' ઉપરથી (વધુ ચોક્કસપણે કહીએ તો તેની સાથે સંકળાએલ પ્રાકૃત 'ચિવ્વિડ' પરથી) 'ચીવડો'–'ચેવડો' થયાનું કહેલું; એટલે 'ચિ'નો લોપ ને 'પિટ'નો પુત્ર 'પૌંઓ' એવા કોઈ રંગતરંગને અવકાશ નથી.

(મુંબાઈ) —હરિવલ્લભ ભાયાણી

એપ્રિલ અંકમાં શ્રી પ્રફુલ્લ વૈદ્યના પત્રમાં જે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'નળ સરોવર પર એક પણ (ચકલી સિવાય) પક્ષી નહિ એમ કહું તો ચાલે' તે બરાબર નથી. તેઓ વિશેષમાં જણાવે છે કે 'નાતાલમાં અગર આ શિયાળામાં કોઈ ભાઇ ત્યાં ગયા હોય ને પક્ષીઓ જોયાં હોય તો કૃપા કરી માહિતી આપે.'

નળસરોવર પર ઊડતાં પંખીઓ

નળ સરોવર પર સરકારે વિશ્રામગૃહ બંધાવ્યું ત્યાર પછી અનેક પ્રવાસીઓ ત્યાં જઇ આવ્યાં છે. આ સાલ અગાઉ કરતાં જોકે ઓછાં પક્ષી આવ્યાં છે, છતાં ત્યાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં ને અનેક પ્રકારનાં રંગબેરંગી પક્ષીઓ આવ્યાં છે. ત્યાં વિશ્રામગૃહના કામકાજ અંગે શિયાળા દરમિયાન ખુદ મારે પોતાને પણ જવું પડચું હતું તે સમયે મેં પોતે અસંખ્ય પક્ષીઓ જોયાં છે. આ સમયે પક્ષીઓનો લીધેલો ફોટો પણ મોકલું છું. તેમાં સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ ઊડતાં જણાય છે, પરંતુ તે એટલાં ઝીણાં છે કે તે બ્લૉકમાં બરાબર આવશે કે નહિ તે કહેવાય નહિ. અમે હોડીમાં જેમજેમ આગળ જતા તેમતેમ પક્ષીઓ ઊડી જતાં.

(અમદાવાદ) —નરહરિ ભટ્ટ,
(નાયબ માહિતી સંચાલક · ગુજરાત રાજ્ય)

જાન્યુઆરી અંકની ગણિતગમ્મતમાં કોઈ પણ રકમની ૧૧ વડે નિઃશેષ વિભાજ્યતા ચકાસવાનો જે નિયમ આપ્યો છે તે સર્વસ્પર્શી નથી. દા.ત. ૧૧૧૧૪માં એકી અંકોનો સરવાળો ૧+૧+૧+૧=૪=બેકી અંકોનો સરવાળો થાય છે. તેમ છતાં આ રકમ ૧૧ વડે નિઃશેષ ભગાતી નથી. વળી ૧૩૩૧માં એકી અંકોનો સરવાળો ૧+૩+૩+૧=૮ થાય છે, જ્યારે બેકી અંકોનો સરવાળો શૂન્ય છે, અર્થાત્ એકી અને બેકી અંકોનો સરવાળો સરખો નથી; તેમ છતા આ સંખ્યાને ૧૧ વડે નિઃશેષ ભાગી શકાય છે. આવાં તો અનેક ઉદાહરણો છે. ખરી રીતે ભાઈ શ્રી સુરેન્દ્રે એ આપેલા નિયમ નં. ૯માંનું ઉદાહરણ એક અપવાદ લાગે છે.

(કલકત્તા) —'કચટતપ'

એપ્રિલ અંકમાં 'પંચાયત રાજ્ય'નો લેખ વાંચી એક પ્રકારની ભીતિ ઉત્પન્ન થઇ કે કદાચ પંચાયત રાજ્ય ભારતમાં ફાયદાકારક થઈ શકશે નહિ. મોટા ભાગનાં ગામોની પંચાયતમાં નિરક્ષર તથા જ્ઞાત્યાભિમાની સરપંચો તથા સભ્યો હોય છે તે એક નિર્વિવાદ અને સત્ય હકીકત છે. આવા માણસોને ન્યાય જેવી અગત્યની સત્તા આપવાથી તેઓ લઘુમતી અને પછાત વર્ગના લોકોને જાણીજોઇને અન્યાય કરશે અને તેઓના ઉપર સીતમ પણ ગુજારશે. ગરીબ લોકો ઉપર અન્યાયીઓને નિર્દયરીતે જુલમ ગુજારતા મેં પ્રત્યક્ષ જોયા છે. (સરપંચ કે મુખીના હાથમાં હાલ તેવી કોઈ વિશિષ્ટ સત્તા ન હોવા છતાં પણ.) આમ જ્યાં સુધી પંચાયતના સભ્યો અશિક્ષિત હશે ત્યાં સુધી ગામડામાં પંચાયત બહુ લાભકારક નહિ નીવડે.

'દીકરીઆળું ઘર ને બોરડીઆળું ખેતર' કહેવતનો એક બીજો અર્થ હાલના સમાજને અનુરૂપ છે. 'જેમ ખેડૂતને મન ખેતરમાં ઊગેલા બોરડીઓના ઝુંડોની કિંમત ખૂબ જ અલ્પ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૧)

અનુક્રમણિકા

જૂન ૧૯૬૨ • અંક ૪૬૨

ચિત્રો

પૃથ્વીનું પહેલું વર્તુળ… બ્લેઇક — પૂઠું
નવજાત નિર્વસ્ત્ર બાળક શી કરુણા • બ્લેઈક — પૃ. ૨૦૫ સામે
'જૉબ'ને પીડતો શેતાન • બ્લેઇક — પૃ. ૨૦૫ સામે
રાગ મલ્હાર (મેવાડી શૈલી) — પૂર્ણરંગી મુખચિત્ર
બ્લેઇકનાં બે એન્ગ્રેવિંગ — પાછલી પ્લેટમાં
ગૌરી — ,, ,,

કાવ્યો

આવું તો વેરી યે વાળે ના વેર — ચન્દ્રકાન્ત શેઠ ૨૦૬
બે — લાભશંકર ઠાકર ૨૦૬
કથા — જશવંત લ. દેસાઈ ૨૦૬
પથ — નલિન રાવળ ૨૦૬
ડોકિયું — શંભુપ્રસાદ જોશી ૨૦૬
શા હિસાબમાં — 'અસર' સુરતી ૨૦૬
અભાવ — કંદર્પ ઓઝા ૨૦૬

ચરિત્ર

વિલિયમ બ્લેઈક — રતિલાલ યોગી ૨૧૦
જીવનપટનાં સ્મૃતિચિત્રો (આત્મકથાનક-૬) — રવિશંકર રાવળ ૨૧૪

વાર્તા

સેવ્ય-સેવક (સત્યકથા) — મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય ૨૦૮

લેખો

એક અણધારી મુલાકાત (રંગગઠરિયાં-૧૮) — ચંદ્રવદન ચી. મહેતા ૨૧૯
ઘી (આહાર અને આરોગ્ય-૩૦) — ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૨૨૨
ગ્લાઇડિંગ — જિતેન્દ્ર દીવેચા ૨૨૪
કૌશલકળાના ખેલ-૧ — નિરંજન ઠક્કર ૨૨૬
ઈ. ૧૯૬૨ના પદકધારકો — ૨૩૫
શતરંજ — સુરેશ મોદી ૨૩૯
વરીઆળી (ઘરગથુ ઓષધ-૬) — લાભશંકર ઠાકર ૨૪૦

વિભાગો

વાચકો લખે છે — ૨૦૫
જીવનની ઝીણીઝીણી બાબતો (વિવેક-વિચાર) — ૨૦૭
કલાવાર્તા (બે ઉપયોગી પ્રકાશનો) — ૨૨૭
ટંકાવટી — ૨૩૨
પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં — ૨૩૩
સાહિત્યસંપર્ક (શબ્દકથ : શિકોતરી) — ૨૩૭
માધુકરી (સ્વ. રાયદા, સ્વ. રાજેન્દ્ર દલાલ, લિપમૅન, ગળથૂથી) — ૨૪૩
દીપડો — ૨૪૩
પત્રમિત્ર વિભાગ — ૨૪૬
આ મ.સ ઇતિહાસમાં (વ્ય. વિ. : પર્લ બક) — ૨૪૭
છેલ્લું પાનું — ૨૪૮

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન : કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦; પરદેશમાં રૂ. ૧૪ અથવા શિ૦ ૨૧; છૂટક નકલ : રૂ. ૧-૨૫

આવું તે વેરી યે વાળે ના વેર

· ગાન ·

આવું તે વેરી યે વાળે ના વેર!
અણજાણ્યે એવા શા વાંક મહીં આવ્યા કે કરવા માંડયો છે મનફાવતો જ ફેર?—આ૦
બોલે અમ સાથ નહીં તું એ ખમાય, ના ખમાતું જે બોલે ના બીજાની સંગ,
એકલતા ચાહીને માગી તેં, લાગે પણ આવી ગૈ તારા એ મૌનથી જ તંગ:
તારી આ બાંકી તે લટનો તે વાંક કયો, અડવા દે એને ના વાસંતી લે'ર?—આ૦

મારી સામે ન ભલે ભાળે, વસંતની વા'લી તું, ભાળે ના ફૂલોને કેમ?
ઊગતા પ્રભાત સાથ વર્તે છે કેવું તું?! ખીલવાનું તારે બસ, હોય નહિ એમ!
રાતી કો' કૂંપળ શા હોઠ થકી આછી ક ફૂટવા ન દેતી મલકાટ તણી સેર?—આ૦

મારે મારગ ભલે ચાલે ના, સઘળી યે ધરતી પે તારો શું છાજે છે રોષ?
મેંદીના કોડ નહિ પૂરે તવ પાની કાં થીર રહી ઝાંઝરને પીડે વણદોષ?
અમરત માગું તો કરે મારા પર તેથી યે અદકો તું રોષ કરે માગું જે ઝેર.—આ૦

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

બે

· મિશ્ર ·

ફે...યોમથી ભોમ લગી પ્રચંડ
એડી ...
વૃક્ષો બધાં ... ...પટાં
શૈં કોઇ પંખી હલવી શકે અરે
પીછું જરા, ચાંચ ખૂલેલ તોય
ન નીકળે સે'જ અવાજ;
પાણીના
કૂંડા પરે નહીં ખગ કોઇ કે નહીં
ખિસકોલીની ચંચલતા, અકેલ એ
વૈશાખના ધાક થકી હલી જતાં
ઢોળાય પાણી થથરાટમાં નીચે.
દબાય ના આંતરશક્તિ જેમની
સ્પર્શી શકે શાસન ના જરીય, બે
ઊભાં, કરી વ્યક્ત પ્રશસ્ત રે છવિ
નિજાત્મની આ ગુલમોર ને કવિ.

લાભશંકર ઠાકર

કથા

· શિખરિણી ·

અષાઢે તો કોઇ ગહન અણદીઠા જગતથી
હતાં આવ્યાં વારિ ધસમસી અહીં નિમ્ન સરમાં,
ઝિલાયાં થોડાં કૈં લઘુક ઉરના સંપુટમહીં,
(અને બાકીનાં—કૈં લખલૂટ—ગયાં એમ જ વહી).
થયું ધીમેધીમે પછી પ્રગટ કો રૂપજગત:
તરંગોની લીલા, જલકૂકડી કેરો કલરવ,
હલેસાં કૂર્મોનાં, હરિત વિકસ્યા છોડ, વિમલ
ખીલ્યાં રાતાંભૂરાં—જલપરી તણાં સ્વપ્ન—કમલ!
હવે આજે ગ્રીષ્મે પ્રખર ધખતા ઘોમ પ્રહરે
પડે દૃષ્ટિ: સૂકી ધરતી તપી તાપે તડતડે,
ઊની ઊની ઝાળે મૃત સમ બધું શાંત પ્રજળે,
અનુકંપાપ્રેર્યાં નયન દ્રવીને મૂર્છિત ઢળે;
નસીબે નિર્માયાં વિરલ સુખ ને દારુણ વ્યથા,
કવિના હૈયાની સરવર કથે શાશ્વત કથા...

જશવંત લ· દેસાઇ

પથ

· શિખરિણી ·

અહો લંબાએલો સૂર મધુર હો પંખીગણનો
જતો, એવા શીળા પથ સહ સરું દૂર ક્ષિતિજે;
ખીલેલાં ફૂલોનાં નયન મહીં જે ભાવ તરતો
સમાવી દૃષ્ટિમાં શ્રવણ ધરું હું ગીત હૃદયે.
(વહેલું એ ત્યારે લઘુક વયની ઇન્દ્રધનુ શી
હતી સૃષ્ટિ જ્યારે, ફરીફરી મથું યાદ કરવા
પૂરેપૂરી કિન્તુ કમનીય કથા કેતકી સમી
રહે છે શું? હૈયે ઋજુ પમરતું હેત ધરવા!)
ચડી પ્હાડે જેતો નભ ગહન ખીણે દડી મહા
વને પ્રાન્તે દોડે દિશદિશ ઘૂમે કૈંક નીરખે
અમારા જેવા કૈં રખડુ જનની આંખ મહીં આ
નર્યા આનંદોનું સભર ઊછળ્યું વિશ્વ ચીતરે.
ધસ્યા છંદે જેવો લય ત્વરિત તેજે વહી જતો,
ધસી ચિત્તે એવો પથ ત્વરિત ક્યાંયે વહી જતો.

નલિન રાવળ

ડોકિયું

· શાલિની—માલિની ·

પૃથ્વીનો આ, સૂર્ય જાતાં, વિવર્ણ
ચ્હેરો જેતાં, તું મને યાદ આવે;
રંગો આછા પાલવે વાદળીના
તારે કાજે ઝંખના કૈં જગાવે!
સંધ્યા કેરા ઇંગિતે સૌ ખગો આ
ઊડે વેગે જંપવા નીડ માંહી;
પાંખો બોલે (વ્યર્થ કિન્તુ) વિહંગ
હૈયા કેરું, એહને જંપ નાહીં!
ધીમે ધીમે ઊતરી કોડભીનો
આલિંગે શો તેજને અંધકાર!
રૂંવે રૂંવે કારમી મેહ કેરી
સ્હેવાયે શે પીડ હાવાં લગાર?
વ્યોમે ત્યાં તો બીજ કેરે ઝરૂખે
તરલ તુજ અનોખી
કાય શી અર્ધ ઝૂકે!

શંભુપ્રસાદ જોશી

શા હિસાબમાં?

· ગઝલ ·

પારાની બેકરારી ભલા શા હિસાબમાં?
લાવો તો જેઉં એને હું દિલના જવાબમાં!
ગુલશનમાં જાઉં છું તો અમસ્તો નથી જતો,
કાંટા બધા યે ફેરવી નાખીશ ગુલાબમાં.
રસ્તાના રજકણોનાં નસીબો ખુલી ગયાં,
કિરણો બનીને ચમકી ઊઠયાં આફતાબમાં.
એથી જ મારા પ્રશ્નનો મળતો નથી જવાબ,
બીજા સવાલો થાય છે પેદા જવાબમાં,
કાંટાઓની નહિ તો ભલા આબરૂ છે શી?
ફૂલોની સાથ શોભી ઊઠયાં ફૂલછાબમાં.
દર્શનના પ્યાસાઓને, કહી દો કોઇ જરા,
ખુદ રૂપ પાણીપાણી. છે પોતે નકાબમાં.
મારા જિગરના દાગ જે આપે છે રોશની,
પ્રકાશ એવો ક્યાં છે ભલા આફતાબમાં?
જુઓને એમાં દિલ તો તમારું નથી 'અસર'?
ખુશબો વફાની આવી રહી છે ગુલાબમાં.

'અસર' સુરતી

અભાવ

· મિશ્ર ·

આ બારીમાંથી ફૂલ—વેલ—વૃક્ષ સૌ
પ્હેલાં નિહાળી નિત માણતો હું
આનંદ કેવો!
ને દ્વાર ધીમે ઠપકારી કોઇ
ચાલ્યું ગયું તો અહીં બારીમાં એ
ન્યાળી રહ્યો ચિત્ર અભાવનું કશું!
ત્યારે ય ન્હોતું, નહિ અઘ કોઇ
સાથે; છતાં યે મન આળું આળું!

કંદર્પ ઓઝા

• વિવેકવિચાર •

જીવનની ઝીણીઝીણી બાબતો

માનવ જીવનમાં નીતિમય આચરણનું સહુથી વિશેષ મહત્ત્વ છે. પ્રામાણિકતા, વફાદારી, સત્યાનુસરણ, અક્રોધ વગેરે નીતિનાં મુખ્ય અને આવશ્યક સદ્‌ગુણો ઉપરથી માણસનું મૂલ્યાંકન થાય છે અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય માટે એ ખાસ જરૂરનાં સદ્‌ગુણો છે.

પણ તે ઉપરાંત જીવન અંગેની કેટલીક ઝીણી બાબતો છે, જેને સદ્‌ગુણ તરીકે ખાસ ગણવામાં નથી આવતી, પરન્તુ જેનો અભાવ જીવનને કલુષિત અગર દુઃખી કરે છે, સમાજમાં અપ્રિયતા અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ બાબતો તરફ દુર્લક્ષ થવાને પરિણામે વિવેક, સભ્યતા અને સંસ્કારીરીતભાતમાં મોટી ખામી આવે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં નિત્યજીવનવ્યવહાર વ્યવસ્થિત થએલો છે ત્યાં આ ઝીણી બાબતો ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે અને તેના અસ્તિત્વ અગર અભાવને ધોરણે માણસનું મૂલ્યાંકન થાય છે.

આપણી દિનચર્યા વિષે વિચાર કરતાં જણાશે કે આપણે દાતણપાણીની ક્રિયા, જે ખરી રીતે સ્નાન જેવી જ ખાનગીમાં કરવાની ક્રિયા છે, તે બેશરમ રીતે અને આસપાસનાંને અરુચિ ઉપજાવે એવી રીતે જાહેરમાં, ઘરની બહાર ઓટલા ઉપર કરીએ છીએ. એ કાર્યને અંગે જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તે આજુબાજુનાં લોકોને તથા રસ્તે જતાઆવતાને જુગુપ્સારૂપ અને કંટાળો ઉપજાવે એવી છે. તે ઉપરાંત સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ એ હાનિકારક છે. એ ક્રિયાને અંગે મોઢામાંથી-ગળામાંથી-બહાર પડતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ એટલા પાસે જ રહે છે અને ઘરનાં માણસોને તેમજ પાડોશીઓને નુકસાન કરે છે.

સ્નાનની ક્રિયા પણ એકાંતમાં બંધ બારણે થવી જોઇએ; પરંતુ આપણામાંના ઘણા ઓટલા ઉપર કે ઘર બહાર મૂકેલા નળ નીચે આ ક્રિયા કરે છે. અસભ્યતાના પ્રદર્શન ઉપરાંત શરીરના બધા ભાગો આ પ્રમાણે નહાવાથી સારી રીતે સ્વચ્છ થતા નથી.

ભોજન સંબંધી વિચાર કરીએ તો આપણે એકંદર પોષણ કરતાં સ્વાદને વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ અને હોજરી પર જરૂર કરતાં વધારે પડતો બોજો નાખીએ છીએ. વળી વાર તહેવારે તેમજ જમણવાર પ્રસંગે જેમ વધુ વાનીઓ કરાય તેમ સારું ભોજન જમાડ્યું કહેવાય એવી આપણી મનોદશા છે. પાતરાં, ઢોકળાં, વાલની દાળ વગેરે એકીસાથે ભોજનમાં ન રાખવાં જોઇએ; કારણ કે એ પ્રત્યેક ચીજ પચવામાં ભારે છે. આપણી ભોજનક્રિયા (સવારે તો કામ ઉપર જવાનું હોય તેથી ઉતાવળ હોય, પણ રાતના ભોજન વખતે પણ) પા કલાક કે વીસ મિનિટમાં પતી જાય છે. નિરાંતે, આનંદ કરતાં, હસતાં, વાતો કરતાં જમવાની આપણને ટેવ નથી. કુટુંબનાં સહુ સાથે, નિશ્ચિંત અને નિરાંતે વાતો કરતાં, હસતાં, આનંદ કરતાં જમીએ એ કૌટુમ્બિક સુખનો એક લ્હાવો છે એ બાબત ઘણાંના ધ્યાનમાં નથી.

મિત્રો, સંબંધીઓ કે ઓળખીતાને ઘેર મળવા જવામાં જે સભ્ય વર્તાવ રાખવો જોઇએ તેનો ઘણાંમાં અભાવ જોવામાં આવે છે. કોઈના મકાનમાં ઓરડામાં કે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાછળ બારણું બંધ કરવાનું, બંગલાના કૅમ્પાઉન્ડના ઝાંપામાં પેસતાં અને પાછા નીકળતાં ઝાંપો બંધ કરવાનું લગભગ બધા જ ભૂલી જાય છે. જેને મળવા ગયા હોય તેને કંટાળો આવે ત્યાં સુધી બેસી રહેવાની કેટલાકને ટેવ હોય છે. બેચાર જણા સાથે મળવા આવેલા હોય અગર કુટુંબનાં બેચાર સાથે બેઠાં હોય ત્યારે સામાન્ય રસની, બધાં જેમાં ભાગ લઈ શકે તેવી જ વાતચીત કરવી જોઇએ, કોઈ એકાદી વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને વાતચીત કરવી એ બીજાં બધાંનું અપમાન છે એવું આપણે સમજતા નથી.

ઘણે મોટેથી બોલવાની આપણી પ્રજામાં સામાન્ય રીતે ટેવ જોવામાં આવે છે. મોટર બસમાં દૂરદૂર પાટલી પર બેઠેલા માણસો એકબીજા સાથે ઘાંટા પાડીને વાતો કરે છે એ અણઘડ અને જંગલી રીત છે. આપણે કોઇને મળવા ગયા હોઇએ તેટલામાં બીજું કોઈ તેને મળવા આવે ત્યારે, અગરતો તેના કુટુંબીઓ મળવા આવે ત્યારે આપણે ઊઠી જવું જોઇએ એવી સામાન્ય સભ્યતા પણ આપણે સમજતા નથી. મેળાવડામાં બેસવા માટેની વિવેક અને સભ્યતા ભરેલી રીતમાં એક મુખ્ય રીત એ છે કે આપણે ખુરશીઓની હારની અગર બેન્ચની જે બાજુથી પ્રવેશ કરીએ ત્યાં જ શરૂઆતથી ન બેસી જતાં બીજે છેડે જઇને બેસવાનું શરૂ કરવું જોઇએ, જેથી નવા આવનારને બેઠેલાને ઘસાઇને ન જવું પડે. આટલો સામાન્ય વ્યવસ્થાનો નિયમ પણ આપણે પાળતાં નથી.

ઘણા માણસોને એકબીજા સાથે વાતો કરતી વખતે સામા માણસને આંગળીથી ગોદા મારવાની, ખભે કે બાહુ ઉપર હાથ ઠોકવાની, વાતવાતમાં તાળી માટે હાથ ધરવાની ટેવ હોય છે. આ અસભ્ય રીત છે. સામો માણસ આને માટે ફરિયાદ ન કરે તો પણ એને જરૂર આવા આચરણથી કંટાળો આવે છે.

સ્ત્રી-સમ્માનની આપણી મનોવૃત્તિ હજી બહુ પ્રાથમિક દશામાં છે. બાળક તેડીને બસમાં ઊભી રહેલી સ્ત્રીને પોતાની જગ્યા ઉપરથી ઊઠી, બેસવા માટે જગ્યા આપવાનું કેટલાં થોડાં માણસો સમજે છે? રસ્તે ચાલતાં, ટોળામાં, મેળામાં, મંદિરોમાં સ્ત્રીઓને ધક્કા મારી ચાલતાં ઘણા માણસોને સંકોચ થતો નથી. ઘરનાં અનેક નાનાંમોટાં કામોમાં સ્ત્રીઓને મદદ કરવાની જરૂર પુરુષો સમજતા નથી, ઊલટું નાનપ ગણે છે.

ફેરિયા, શાક, ફળફળાદિ વેચનારા, દરજી, મોચી, કાપડ, વાસણ આદિ વસ્તુના દુકાનદારો, મહોલ્લામાં સુથારી કામ કરનારા વગેરે સાથે આપણે બહુ તોછડાઈથી બોલીએ છીએ. એ બધા લુચ્ચા અને લોભી જ હોય છે, જૂઠા જ ભાવ બતાવે છે, એમને તો તુંકારાથી જ બોલાવાય, એવી આપણી સમજ હોય છે. પરિણામે એવો સ્વતંત્ર ધંધો કરનાર ધંધાદારીઓને નોકરિયાતો કરતાં નીચી કક્ષાના સમાજે ગણ્યા છે.

આવી બધી બાબતો નજીવી લાગે, પરંતુ હકીકતમાં માણસના સંસ્કારની કસોટી કરનાર એ બધી બાબતો છે. સમાજમાં માણસની પ્રિયતા કે અપ્રિયતાનો આધાર આવી ઝીણી અને નજીવીલાગતી બાબતોમાં તેનું કેવું વર્તન છે, તે ઉપર રહેલો છે. (જ્યોતિર્ધર)

સત્યકથા * ૧ *

સેવ્ય-સેવક

લેખક • મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

સૌરાષ્ટ્રના વાયવ્ય ખૂણામાં ૮૨૨ ચોરસ માઇલના ક્ષેત્રફળવાળું મોરબી રાજ્ય આવેલું હતું. એ સંપૂર્ણ અખત્યાર ભોગવનારું પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય હતું. તેની ગાદી પર ઈ. સ. ૧૮૭૦માં ઠાકોરશ્રી સર વાઘજી (ઈ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૯૨૨) આવેલા. તેમણે હિંદુસ્તાનની અને યુરોપની મુસાફરીઓ ખેડેલી અને કાઠિયાવાડના તે વખતના પ્રગતિશીલ રાજવીઓમાં તેમની ગણના થતી. તે અમલમાં કડક હતા અને ક્રોધી પણ હતા, તેથી 'મોરબીના વાઘ'ના નામથી ઓળખાતા. પણ સાથેસાથે તે એટલા જ ગુણજ્ઞ હતા. રૈયતની આબાદીનું ધ્યાન રાખવા સાથે વિદ્વાનોને આશ્રય આપનાર પણ હતા. છતાં આપખુદ ને ક્રોધી હોવાથી લોકો તેમનાથી ડરતા ફરતા.

વાઘજી ઠાકોરના વિદ્વત્પ્રેમી પિતા રવાજીએ પોતાના પિતા ઠાકોરશ્રી પૃથ્વીરાજસિંહજીનું જીવનચરિત્ર સંસ્કૃતમાં લખવા માટે શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરને (ઇ. સ. ૧૮૪૩ થી ૧૯૧૭) નિયુક્ત કરેલા. રવાજીના અવસાન પછી વાઘજી ઠાકોરે પિતાના સ્મરણાર્થે 'રવાજી સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી' અને તેના આચાર્યપદે શાસ્ત્રીજીની નિમણૂક કરી.

આ વિદ્વાન શીઘ્રકવિ શાસ્ત્રી પોતાની વિદ્વત્તા તથા કાવ્યનાટકાદિ ગ્રંથોના સર્જનપ્રભાવે ભારતપ્રખ્યાત થએલા અને તેમણે મહામહોપાધ્યાયની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરેલી. દેખાવમાં અતિશય સૌમ્ય ને શાન્ત તથા સદા ભક્તિ ધર્મવિચાર કે વિદ્યાસેવનમાં અવિરત રહેનાર આ નિઃસ્પૃહ શાસ્ત્રી નિદ્રાપ્રિય, નીડર અને તિતિક્ષાની શક્તિવાળા હતા.

શાસ્ત્રી
શંકરલાલ
માહેશ્વર

શાસ્ત્રીજી પોતાના યૌવનમાં એક સવારે ઘરમાં પૂજાપાઠમાં હતા તે વખતે કોઈ બ્રાહ્મણ લોટ માગવા આવ્યો. 'નારાયણ પ્રસન્ન' એ શબ્દો ફરી સાંભળ્યા એટલે શાસ્ત્રીજીને થયું કે ઘરમાં પોતા સિવાય કોઈ હશે નહિ; તેથી પેલા બ્રાહ્મણને ખોટી ન થવું પડે તે માટે તે પૂજા પડતી મૂકીને ઊઠયા ને ઓસરીમાં નજર કરી તો કોઇ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઓસરીને એટલે માંજીને ઊંધાં વાળેલાં થાળી-વાટકો લઈ, લોટ ભરવાના ખડિયામાં નાખી ઉતાવળે પગલે ડેલીમાંથી નીકળતો હતો. શાસ્ત્રીજીએ બૂમ મારી. પેલા બ્રાહ્મણે જવા ઉતાવળ કરી, પણ શાસ્ત્રીજીએ ડેલીએ જઈ તેને પાછો બોલાવ્યો. બ્રાહ્મણ આવ્યો. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું: 'હું પૂજામાં હતો તેથી તમારે ખોટી થવું પડયું માટે ક્ષમા કરો. જરા બેસો તો હું સીધું ભરી દઉં.'

મોરબીના
ઠાકોરશ્રી
સર વાઘજી

આમ કહી બ્રાહ્મણને ઓસરીમાં હિંડોળે બેસાડી પોતે સીધું લેવા જવા લાગ્યા; એટલે તેમને ઊભા રાખી બ્રાહ્મણે કહ્યું, 'શાસ્ત્રીજી, હું તમારો અપરાધી છું. મને સીધું ન હોય. હું તો ઓટલે પડેલાં આ થાળી-વાટકો લઇને ચાલતો થએલો. આમ કહી થાળી-વાટકો બહાર કાઢીને મૂકયાં. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, 'એ હું જાણું છું; પણ તમે મારા અપરાધી છો એવો ખેદ ન કરો. કોઈ પણ માણસ પહેલાં પોતા પ્રત્યે અપરાધ કરે છે, ને તે પછી જ તે બીજાનો અપરાધ કરી શકે છે. અપરિગ્રહ એ બ્રાહ્મણનું જીવનવ્રત છે, છતાં આ ઉમરે તમે આ રીતે વાસણ લીધાં ત્યારે તમારી સ્થિતિ સમજી મારે સીધું દેવું એ મારો ધર્મ છે. તમે મારા વિષે ખેદ ન કરો; સ્વધર્મ સંભાળો.' આમ કહી શાસ્ત્રીએ એ જ થાળી વાટકામાં સીધું ભરી આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ સાથે ઘી ભરેલો લોટો પણ મૂકયો અને કહ્યું, 'થાળી વાટકો અને લોટો એ ત્રણ વાસણ સાથે જ જોઇએ. એટલે હવે આપ ત્રણે ય વાસણ સહિત સીધાનો સ્વીકાર કરો.'

વૃદ્ધ બ્રહ્મદેવ ઢીલા થઈ ગયા અને શાસ્ત્રીજીએ સીધાનો સ્વીકાર કરાવ્યો ત્યારથી એ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આ યુવાન શાસ્ત્રીના શિષ્ય બન્યા. એમનું જીવન પલટાઈ ગયું. તે પછીથી તે એક ટંક જમતા, સાતથી વધુ ઘેર લોટ માગવા જતા નહિ ને કોઈ પણ ઘેર અગિયાર ગાયત્રીમંત્ર બોલાઇ રહે તેટલા સમયથી વધુ વખત લોટ લેવા ઊભા રહેતા નહિ.

કોઈ અંધ કે અપંગ મળે તો દોરતા ને કોઇના પર વધુ બોજો હોય તો થોડો ભાર પોતે ઊચકી લઈ ઘેર પહોંચડાવતા. શાસ્ત્રીજી પોતાને ત્યાં નિત્ય વેદાન્તશ્રવણ કરાવતા ત્યારે આ બ્રાહ્મણ નિયમિત રીતે એકાગ્રતાથી તે શ્રવણ કરતા. માંદા હોય તો યે આવતા. તેની છેલ્લી માંદગી વખતે છેલ્લા ત્રણચાર દિવસ નહિ આવી શકેલા ત્યારે શાસ્ત્રીજી તેમને ત્યાં જઈ દિવસનો કથાપ્રસંગ કહી સંભળાવતા.

એક વખત વાઘજી ઠાકોરે પોતાના વરિષ્ઠ અમલદારને (જેનું નામ આપવાની આવશ્યકતા નથી) નોકરીમાંથી એકદમ બરતરફ કર્યા, ને નજરકેદ પેઠે મોરબી છોડીને ક્યાંયે ન જવાનો તેના પર હુકમ બજાવ્યો. સાથેસાથે કોઈ અમલદારે કે શહેરીજને તેની સાથે સંબંધ ન રાખવો, તેને ત્યાં જવું નહિ તેમજ પોતાને ત્યાં તેને આવવા ન દેવા એવી પણ સૂચના હતી. એ સૂચનાનો અમલ રાજાજ્ઞા પેઠે કડકાઇથી થતો. એ પદભ્રષ્ટ અમલદાર સાથે માનભર્યું વર્તન કરવાથી તો વાઘજી ઠાકોરની કપરી ખફા ઊતરવાનો ગામ આખામાં ફફડાટ હતો.

એવામાં વાઘજી ઠાકોર પાસે કોઈ અમલદારે કે પછી દીવાને ફરિયાદ કરી કે હજૂરહુકમનો અનાદર કરી શાસ્ત્રીજી પોતાને ત્યાં પેલા અમલદારને રોજ આવવા દે છે. શાસ્ત્રીજી રાજ્યના નોકર થઈ જો રાજાના હુકમનો આવો ઉઘાડો અનાદર કરે તો બીજાને કેમ કંઇ કહી શકાય, એ દીવાનનો પ્રશ્ન હતો.

વાત સાંભળી વાઘજી ઠાકોર ધૂવાંપૂવાં થઈ ગયા. બરાબર એ જ વખતે શાસ્ત્રીજી નિત્યક્રમ પ્રમાણે દરબારમાં રાજમાતા પાસે કથા વાંચવા આવેલા, તે હજી ગયા ન હતા. એટલે કથાસમાપ્તિ પછી શાસ્ત્રીજી ઊઠ્યા ત્યારે કામદાર આવી શાસ્ત્રીજીને ઠાકોર પાસે લઈ ગયા. એ વખતે દીવાન તથા ત્રણચાર અમલદારો ઠાકોર પાસે બેઠા હતા. વાઘજી ઠાકોરે શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યું, 'પેલા પદભ્રષ્ટ અમલદારને તમે તમારે ત્યાં રોજ આવવા દો છો?',

'મને ખબર નથી.' શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું. બધાંને આ જવાબથી આશ્ચર્ય થયું. વાઘજી ઠાકોરે કહ્યું: 'તમારે ત્યાં એ રોજ આવે તેમ નજરે જોનારા આ બધા કહે છે, ને તમે મારી રૂબરૂ અજાણ્યા થાઓ છો?'

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, 'હું સત્ય કહું છું. મેં તેની સાથે વાત કરી હોય તેવું યે યાદ નથી. એ આવ્યા હોય તો કથાશ્રવણ વખતે આવ્યા હોય. પણ એ વખતે કોણ આવે છે ને કોણ નહિ તેની મને ખબર રહેતી નથી.'

શાસ્ત્રીજી શ્રવણ કરાવતી વખતે તન્મય થઇ જતા એ ઠાકોરને ખબર હતી; એટલે તેણે કહ્યું, 'ન ખબર હોય તો કાંઈ નહિ; પણ હવેથી ધ્યાન રાખજો ને એ જો આવે તો આવવા ન દેશો.'

તત્કાલ શાસ્ત્રીજીએ નમ્રતાથી કહ્યું, 'એ મારાથી નહિ થાય.'

એ વાક્યથી અમલદારોની વચમાં બેઠેલા રાજવી કોપી ઊઠ્યા. તેમણે કહ્યું, 'આ રાજાજ્ઞા છે તમારે કરવું પડશે.'

'મારાથી નહિ જ થાય.' શાસ્ત્રીજીએ સામે એટલી જ મક્કમ શાન્તિથી કહ્યું, 'આપ જ વિચારો કે હું બ્રાહ્મણ છું, શાસ્ત્રી છું. હું શ્રવણ કરાવું ત્યારે ત્યાં આવવાનો સૌનો અધિકાર છે; દીનદુઃખીનો તો વધારે. આપ પ્રજાના પિતા છો, છતાં રાજનીતિને કારણે, દંડના અધિકારથી આપ એકબીજામાં ભેદ જુઓ છો, પણ મારે તો ભગવાનનું નામ લેવું છે. મારે તો સૌ સરખા. શ્રવણમાં આવવા હું કોઇને ના ન કહી શકું.'

'તો તમારે મોરબી છોડવું પડશે.' રાજવીએ કોપથી કહ્યું.

'તો છોડીશ.' એટલી જ ઠંડકથી શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું.

રાજવી છંછેડાયા, તેમણે કહ્યું, 'તો મોરબી છોડી ચાલ્યા જાઓ.'

'જેવી આજ્ઞા. પણ અહીંથી ઘેર જઇને કહીને જાઉં કે સીધો જાઉં?

'અબઘડી—સીધા જ ચાલ્યા જાઓ!' રાજવીએ કહી નાખ્યું.

ને શાસ્ત્રીજી સીધા દરબારમાંથી જ મોરબી છોડી ચાલી નીકળ્યા. એ વખતે મોરબીથી સાંજે ઉપડતી આગગાડી ઉપડી ગઇ હતી. રાત પડી ગઈ હતી. છતાં શાસ્ત્રીજીએ વાંકાનેર સુધી ચાલી નાખ્યું અને ત્યાં રાત ગાળી બીજે દિવસે મુંબાઈ જતી ગાડી પકડી.

વાઘજી ઠાકોરે આવેશમાં હુકમ આપતાં તો આપી દીધો, પણ પછી પસ્તાયા. રાજમાતા આ બનાવથી દુઃખી થયાં ને ઠાકોરને ભૂલ સુધારી લેવા કહ્યું. ઠાકોર ગાડી જોડાવી શાસ્ત્રીજીને ત્યાં ગયા ને શાસ્ત્રીજી આવ્યા છે કે કેમ એ પૂછ્યું. શાસ્ત્રીજીનાં માતુશ્રીએ કહ્યું, 'એ તો દરબારમાં કથા વાંચવા ગયો છે, ત્યાંથી હજી આવ્યો નથી. હું બેઠી ચિંતા કરું છું. શું એ દરબારમાં નથી? તો ક્યાં છે?'

ઠાકોરે શાસ્ત્રીજીનાં માતાને પગે લાગી હકીકત કહી સંભળાવી ને માફી માગી કહ્યું 'હું બને તેટલા વહેલા તેમને પાછા બોલાવી લઉં છું.'

પણ શાસ્ત્રીજી ક્યાં ગયા છે તેની કોઇને ખબર ન હતી. રસ્તે યે શાસ્ત્રીજીએ કોઇને કંઇ કહ્યું ન હતું; એટલે મોરબીઠાકોરે કલ્પના કરી કે શાસ્ત્રીજી વૈદ્યરાજ ઝંડુ ભટ્ટજીના પરમ મિત્ર હોવાથી જામનગર જ ગયા હશે. આથી તેમણે જામ વિભાજી મારફત ઝંડુ ભટ્ટજીને કહેવડાવ્યું કે 'શાસ્ત્રીજીને મોરબી પાછા મોકલો; એમને અમે ફાવતું કરવા દઇશું.' પણ ઝંડુ ભટ્ટજીએ ઉત્તર મોકલ્યો કે 'શાસ્ત્રીજી એટલા નિખાલસ ને સેવાધર્મ સમજનાર બ્રાહ્મણ છે કે મોરબી બાવા પોતે સીધું એને જે કંઈ કહેશે તે જ એ માનશે. કોઇને વચમાં નાખવાની જરૂર નથી. શાસ્ત્રીજી હાલ મુંબાઈ છે એમ મારો નાનોભાઈ જટાશંકર લખે છે.'

આથી મોરબી ઠાકોર કોઈ કારણસર મુંબાઈ ગયા ત્યારે શાસ્ત્રીજીને મળવા જાતે ગયા ને માફી માગી. રાજવી સત્યપ્રેમી હતા એટલે માફી માગતાં તેમને શરમ ન લાગી. એમણે શાસ્ત્રીજીને મોરબી પાછા આવવા વીનવ્યા. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, 'સ્વેચ્છાથી નહિ પણ આપની આજ્ઞાને માન આપીને હું મોરબી છોડીને આવ્યો છું; એટલે આપ કહો છો તો મોરબી આવીશ.'

'તો ચાલો; સાથે તેડતો જાઉં.'

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, 'અહીં વેદાન્તશ્રવણ ચાલે છે તે પૂરું થયે આવીશ.'

વેદાન્તશ્રવણ પૂરું કરાવી શાસ્ત્રીજી પાછા મોરબી આવ્યા ત્યારે વાઘજી ઠાકોર વઢવાણ સુધી સલૂન લઈ સામે તેડવા ગયા અને તે પછી અત્યંત માનભેર તેમને રાખ્યા.

વાઘજી ઠાકોરે અષ્ટોત્તરશત શ્રીમદ્ ભાગવતની પારાયણો પુરશ્ચરણ સાથે કરાવી હતી. પાંત્રીસ ગરીબ બ્રાહ્મણની કન્યાઓને કન્યાદાન આપી રૂ. ૧૬,૦૦૦ ધર્માદામાં આપ્યા હતા. એક વર્ષમાં વીસ હજાર બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવ્યું, ગોદાનો આપ્યાં, દક્ષિણાઓ આપી. તે ાં ધન ઉપરાંત વાસણ પણ આપ્યાં, મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, યાત્રાઓ કરી. આ સર્વ પાછળ શાસ્ત્રીજીની સલાહ હતી તેવી લોકમાન્યતા હતી.

એ શાસ્ત્રીજી વૃદ્ધાવસ્થામાં ઈ. સ. ૧૯૧૬–'૧૭માં બીમાર પડ્યા ત્યારે સેવાભાવથી વાઘજી ઠાકોરે શાસ્ત્રીજીને રાજ્યના ગેસ્ટહાઉસમાં રાખ્યા હતા. એ મકાન પાસેથી ધોરીમાર્ગ તથા રેલવેમાર્ગ જતા હતા. બીમાર શાસ્ત્રીજીને નિદ્રા–અનિદ્રામાં અવાજથી ખલેલ ન પહોંચે તે માટે ત્યાથી નીકળતાં એન્જિન સીટી ન મારે, મોટરો ધીમી ચાલે ને હૉર્ન ન વગાડે તથા ઘોડાગાડીની ઘંટડી સુદ્ધાં ન વગાડે તેવો વાઘજી ઠાકોરે હુકમ ફરમાવ્યો હતો. શાસ્ત્રીજીની સેવામાં સવારસાંજ બન્ને વખત ગુણજ્ઞ વાઘજી ઠાકોર કલાક કલાક બેસતા. શાસ્ત્રીજીની અંતિમ જે કંઇ ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરવા તેમણે તત્પરતા દર્શાવેલી; પણ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, 'ઈશ્વર સ્મરણ એ જ મારી અંતિમ અભિલાષા છે.'

૨૦૯ ('કુમાર' અંક ૪૬૨)

રંગદર્શી તેમજ રહસ્યગૂઢ કલા અને કવિતાનો સર્જક

વિલિયમ બ્લેઇક

To see a World in a grain of sand,
And a Heaven in a wild flower;
Hold Intinity in the palm of your hand,
And eternity in an Hour.

કો રેતીના કણ મહીં જગ ન્યાળવું, ને
સ્વર્ગાનુભૂતિ કરવી વનફૂલમાં કો;
ધારી રહેવું શું હથેળી બિચે અનન્ત,
ને એક નાની ઘટિકા મહીં આખી શાશ્વતી!

એ રીતે, સામાન્યમાં અસામાન્યનું, કિંચિત્‌માં ભવ્યનું અને સાન્તમાં અનન્તનું દર્શન કરનાર તથા કરાવનાર આ બ્રિટિશ કવિ, કલાકાર, સુદ્રણુક્ષમ ચિત્રો કોતરનાર (એન્ગ્રેવર), અને મુદ્રકને એક ફ્રેન્ચ કલાવિવેચકે 'મહામાનવ' તરીકે બિરદાવ્યો છે. ગજબની મૌલિકતા અને કલ્પનાશીલ ઉડ્ડયનોથી ભરેલી એની બહુમુખી પ્રતિભાની કદર જોકે ઘણી મોડી—એના અવસાન પછી એકાદ સૈકા બાદ થઈ; પણ થઈ ત્યારે એવી થઈ કે કવિતા અને કલાનાં ઇતિહાસપૃષ્ઠો પર એની ઊંડી છાપ અંકાઈ.

બ્લેઇકની આરંભકાળની ટૂંકી કાવ્યકૃતિઓ—'ધ ટાઈગર', 'ધ સન ફ્લાવર', 'ધ લૅમ્બ', 'ધ ચિમની સ્વીપર', 'હોલી થર્સડે' વગેરે સરળ અને અર્થગર્ભ છે. શેલી અને કીટસના એ પુરોગામીએ અંગ્રેજી સાહિત્યને રંગદર્શિતાના રાજ્યમાં પહેલું ડોકિયું કરાવ્યું. એના 'પોએટિકલ સ્કેચિઝ'માંનાં અમુક કાવ્યોની આછી રંગઝાંયવાળી કમનીયતા તો એની પછીનો કોઈ કવિ બતાવી શક્યો નથી. તો વળી એનાં 'સૉંગ્સ ઑવ ઇનસન્સ' અને 'સૉંગ્સ ઑવ એક્સ્પીરીઅન્સ'માં પક્ષીના સહજગાન જેટલી પ્રવાહિતા છે.

એનાં રહસ્યગૂઢ પુસ્તકો છે: 'ધ બુક ઑવ થેલ', 'ધ મૅરેજ ઑવ હેવન ઍન્ડ હેલ', 'ધ ગેઇટસ ઑવ ધ પૅરૅડાઈઝ', 'વિઝ્ઝન્સ ઑવ ડૉટર્સ ઑવ આલ્બિયન', 'યુરોપ', 'ધ બુક ઑવ લૉસ', 'ધ બુક ઑવ અહાનિયા', 'અમેરિકા', 'જેરૂસલેમ' અને 'મિલ્ટન'. આ બધાં પયગમ્બરી પુસ્તકોમાં તે જટિલ, ભારેખમ અને સંદિગ્ધ લાગે છે; પણ એમાં યે તેની કલ્પકતા ચારે છેડે ઊડી નીકળે છે. અને વિશેષ તો એ છે કે આ બધાં એણે જાતે સચિત્ર કર્યાં છે.

પણ 'સચિત્ર કર્યાં છે' એનો અર્થ એ નથી કે એણે કવિતાને ચિત્રો-

આ અંકના પૂઠા પર જે ચિત્ર (પૃથ્વીનું પહેલું વર્તુલ મારતો આદિ પુરુષ) આપ્યું છે એની પૂર્વતૈયારી તરીકે બ્લેઇકે કરેલું એક આલેખન. આમાંની રેખાઓના મુક્ત વળાંકો પરથી બ્લેઇકના ઘડાએલા હાથની સિદ્ધિનો ખયાલ આવે છે.

નાં થીગડાં માર્યાં છે. એનાં એ ચિત્રો તો કવિતાની સાથોસાથ સ્વયંભૂ રીતે પ્રકટતાં ગયાં છે. આ સાથે પૃ. ૨૧૨ પર જે નમૂનો છાપ્યો છે તેની જ રીતે એ કાવ્યો ને ચિત્રો જોડાજોડ પ્રકટતાં જઇને એનું પ્રત્યેક પાનું એકએક અખંડ કલાકૃતિ બની રહી છે.

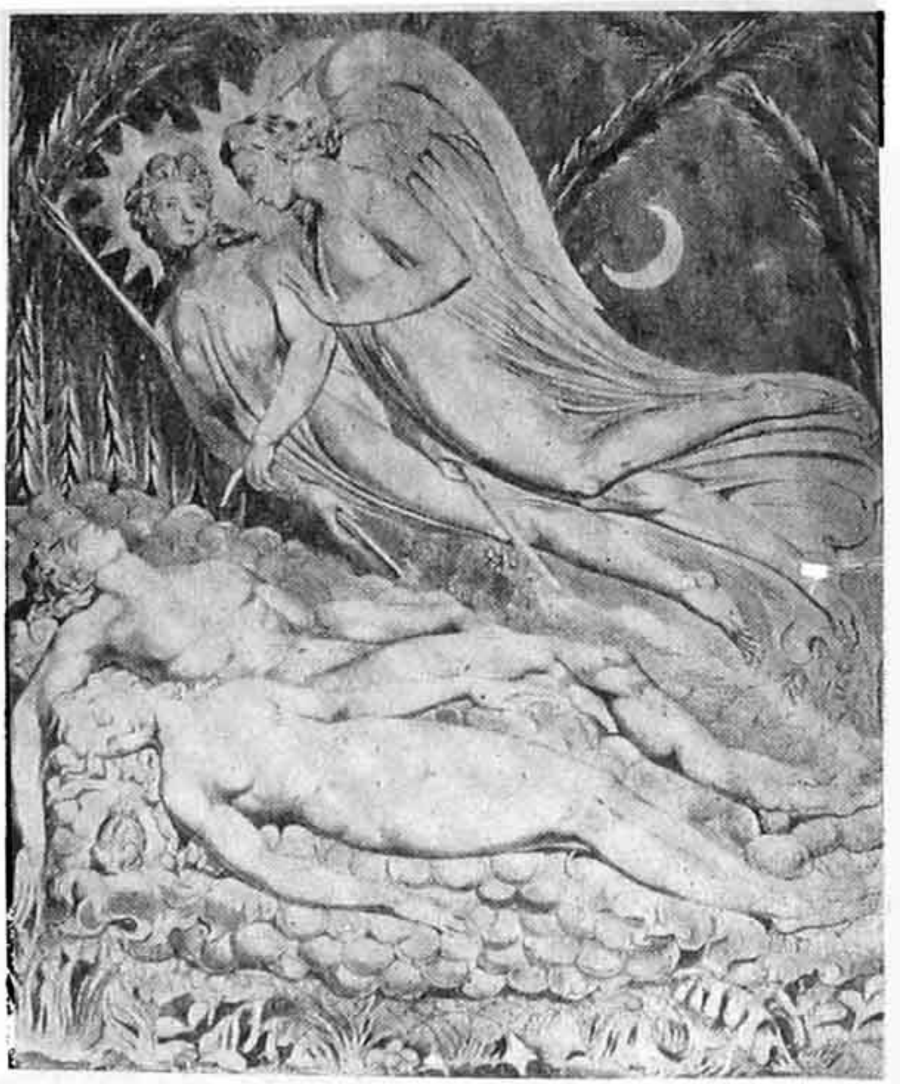
ઉપર ગણાવ્યાં તે બધાં પુસ્તકોનું એકે એક પાનું એણે આ જ રીતે જાતે સ્વહસ્તે લખ્યું છે, જાતે જ ચીતર્યું છે અને જાતે જ પતરામાં કોતર્યું છે. એ પોતે જ એનાં પાનાંની માંડણી કરતો. કાગળ પસંદ કરતો, શાહીની મેળવણી માટેના મસાલા જાતે તૈયાર કરતો અને છાપતો પણ જાતે જ. પછી એ પુસ્તકરૂપમાં બાંધતી એની પત્ની. આ રીતે આદિથી અંત સુધીનું એના જેવું ગ્રંથનિર્માણનું કાર્ય જાતે આજ સુધી કોઇએ કર્યું નથી. કવિતા–કલાના એના આ ગ્રંથો કલાત્મક મુદ્રણના ઇતિહાસમાં અનન્ય અર્પણ ગણાય છે.

એની કવિતા વિષે 'કવિલોક'માં લખતાં શ્રી જયંત પારેખે સાચું જ કહ્યું છે કે 'બચપણથી જ બ્લેઈકને બે જગતનો પરિચય હતો : શહેરી અને ગ્રામ્ય. હરિયાળાં ખેતરોની નિર્દોષતા અને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની કડવાશ બંને એણે અનુભવી હતી. વનરાજિનું સ્વર્ગ અને ભૂખરી મિલોનું નર્ક બંને એણે ભાળ્યાં હતાં. પણ અનુભવનું નર્ક બ્લેઈકને મન જીવનચક્રનો એક આંટો જ છે. એ માનતો કે નિયતિચક્રના આંટા પૂરા થતાં માનવ–આત્મા ફરીથી અમર શુચિતા ધારે છે, એની મૂળ નિર્દોષતા ફરીથી પ્રસ્થાપિત થાય છે.

બ્લેઈકનાં પ્રારંભનાં કાવ્યો અને એણે સમયેસમયે લખેલાં નાનાં ઊર્મિગીતો એનાં અન્ય કાવ્યો કરતાં જુદાં તરી આવે છે. નિર્બળ ને

↑ 'પ્રસન્ન પ્રભાત' : 'રાત્રિની મીણબત્તી બૂઝી અને અંધારના ગૂઢ ગિરિ પર આવી ઊભો દિન આનંદિત.' 'રોમિયો ને જુલીએટ'ની આ પંક્તિઓ ઉપરથી કરેલા આ ચિત્રમાં મનાય છે કે બ્લેઇકે પોતાનું પાત્ર જ આલેખ્યું છે.

→ 'નિદ્રાધીન આદમ અને ઈવ.' કવિત્વમય રહસ્યપૂત વાતાવરણ આલેખતું બ્લેઈકનું એક જળરંગી ચિત્ર.

'હે ધર્મગુરુ! તારો ઈશ્વર શું આ રીતે વેરની વસુલાત કરે છે?' દાંતેના 'ડિવાઈન કૉમેડી'માંના એક પ્રસંગનું આ ઇચિંગ-આલેખન છે. : 'કેદખાનામાં યુગોલિનો અને એના ચાર પુત્રો.'

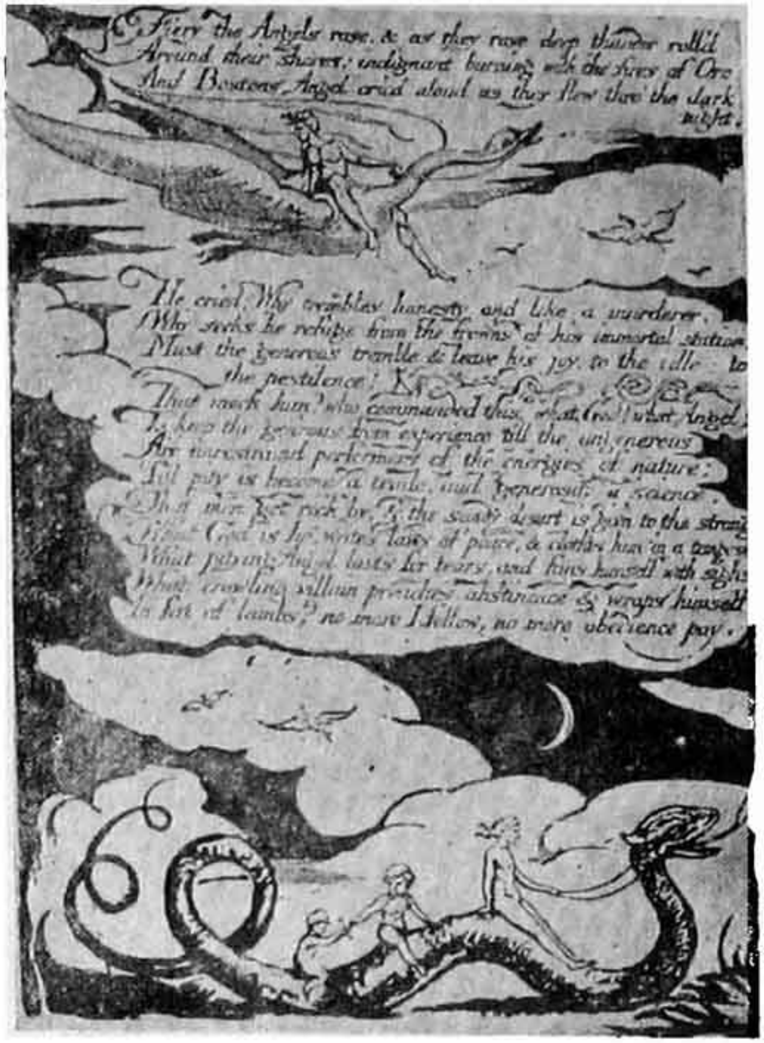
સાહજિક સ્ફૂરણાનો એ પ્રદેશ છે. એનાં કાવ્યોમાં આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારનું સામર્થ્ય છે અને આંતર-પ્રકાશની રમણા છે. એના શબ્દો અને વિચારો સરળ છે અને દૂધસાકર જેમ બંને એકરસ થઈ જાય છે.

એનાં ભાવપ્રતીકો સર્વમાન્ય છે. મહાન ધર્મો અને ચિરંતન સંસ્કૃતિનાં નિર્માણ જેના પર મંડાયાં છે એ પ્રતીકોમાં પણ બ્લેઈક-નાં પ્રતીકો જેવી જ સરલતા અને સર્વમાન્યતા હોય છે. ચિત્ર-કલા, સંગીત અને કવિતા એને મન સ્વર્ગ સાથે સંવાદ સાધવાના દિવ્ય માર્ગ છે. પ્રાચીન ધાર્મિક દંતકથાનાં પ્રતીકોએ પણ એ જ કર્યું હતું. આમ, કવિતાને એ અર્વાચીન માનવીની સાચી દંતકથા ગણે છે.'

કવિતા લખવામાં બ્લેઈકનાં જાણે કે બે સીધાં નિશાન છે: ઈશ્વરનું આરાધન અને નિજાનંદ. એની રચનાઓમાં ભવ્યતા અને બળ છે. એનો વિચારપુરુષ આ વાક્યથી કદાચ સૌથી વધુ વ્યક્ત થાય છે: 'ભવ્યતા એ શિર, કારુણ્ય એ હૃદય, સૌંદર્ય એ જનનેન્દ્રિયો ને પ્રમાણ એ હસ્ત-પાદ.'

રતિલાલ યોગી

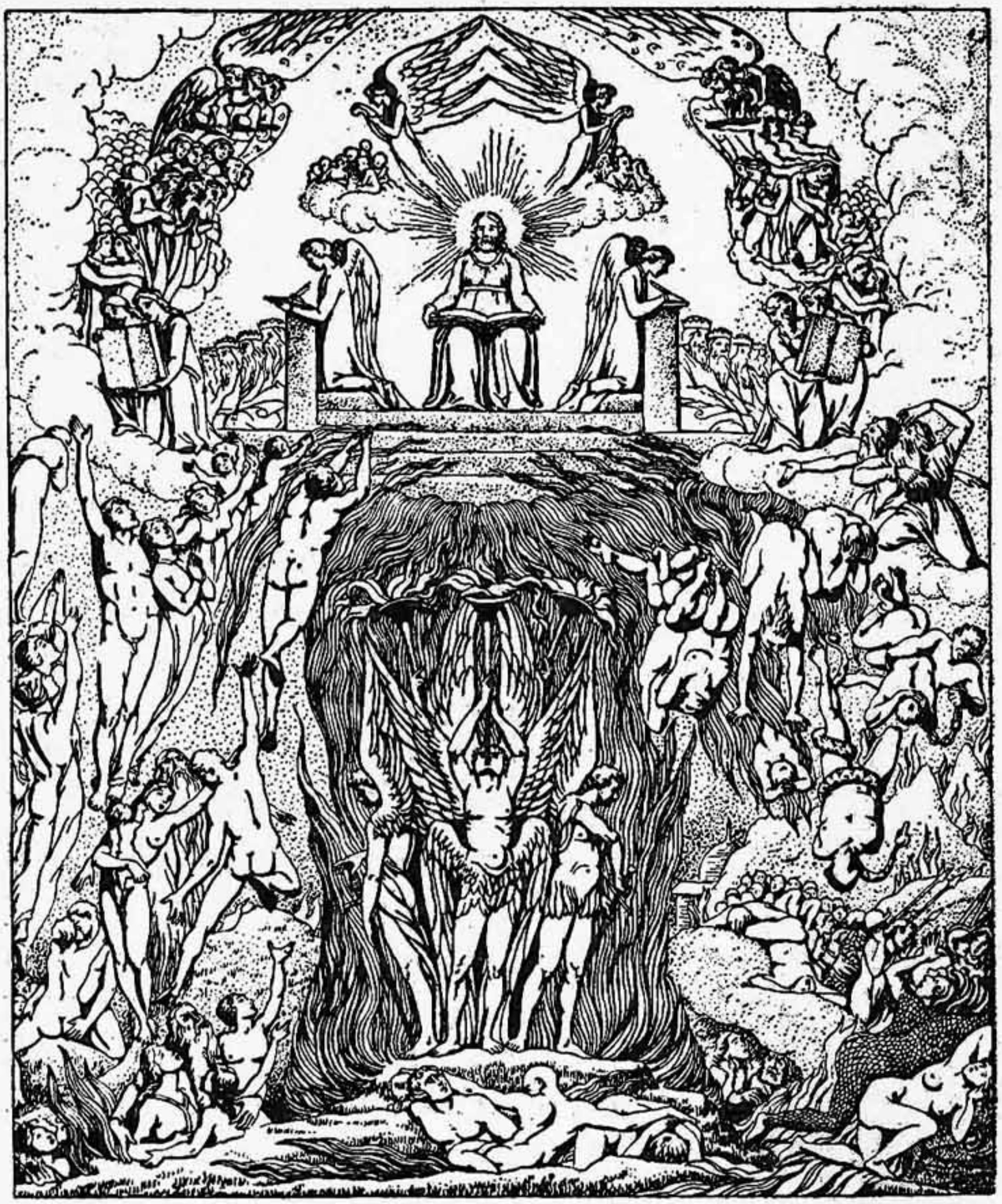
☆

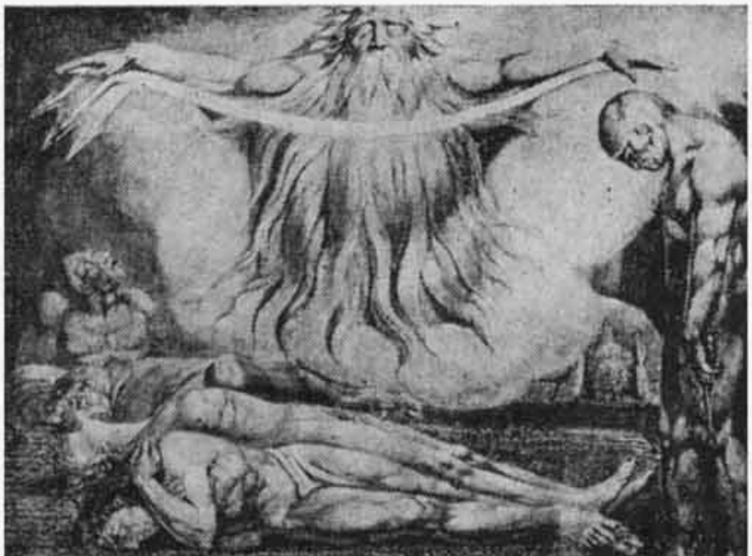
↑ સાથેના લેખમાં જણાવ્યું છે તેમ છેવટના ભાગમાં બ્લેઇકે પોતાનાં 'પયગમ્બરી પુસ્તકો'ને જે રીતે 'સચિત્ર કરેલાં' તે દર્શાવતું 'અમેરિકા' ગ્રંથનું અગિયારમું પાનું. આ રીતે એ બધાં પુસ્તકોનું એકેએક પાનું બ્લેઇકે સ્વહસ્તે લખ્યું છે, જાતે જ ચીતર્યું છે, જાતે જ પતરામાં કોતર્યું છે, અને ક્યાંક રંગ પણ પૂર્યા છે. આમ એ ગ્રંથોનું એકએક પાનું એક એક અખંડ કલાકૃતિ બની રહી છે.

← 'સાઇમૉનિયાક પોપ'. દાંતેની 'ડિવાઇન કૉમેડી'નું એક ચિત્ર. જીવનના છેલ્લાં બેએક વર્ષોમાં તો બ્લેઇકે મોટે ભાગે 'દાંતે'ના અનુષંગી ચિત્રો જ કર્યાં હતાં. છેલ્લે એ એકસોને બે જલરંગી ચિત્રોમાંથી (છાપવા માટે) તેણે સાતેક મોટાં એન્ગ્રેવિંગ પણ કર્યાં, અને એ જો વધુ જીવ્યો હોત તો કદાચ હજી ઘણાં ચિત્રો કરત. દાંતેને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવા માટે એની મૂળ ઈટાલિયન કૃતિઓ વાંચવા સારુ એણે સિત્તેર વર્ષની વયે એ ભાષા શીખવા માંડેલી અને પછી એણે એ કાવ્યોમાં પોતાનું જે આગવું રહસ્યગૂઢ અર્થઘટન ફમેર્યું તે એની આ ચિત્રમાળામાં જોવા મળે છે. ચિત્રના ઉપલા ભાગમાં પોતાની બાથમાં દાન્તેને ધારીને વર્જિલ ખડકાળ કેડી પરથી ઊતરે છે. નીચે એક પાન્દર્શક પથ્થરકૂવામાં 'સાઇમૉનિયાક પોપ' ઊંધે માથે લટકે છે અને કૂંડમાંથી તથા તેના પગ પાસેથી અગ્નિજ્વાળાઓ ભભૂકતી બહાર નીકળે છે.

'અંતિમ ન્યાયનો દિવસ'. બ્લેઈકનાં 'રૂપક કલાલેખન' પદ્ધતિનાં ચિત્રો પૈકીનું આ ચિત્ર એનાં કેટલાંક ભવ્ય ચિત્રોમાંનું એક ગણાય છે. (મૂળ ચિત્રનું આ રેખાંકન છે) બ્લેઈકનાં ચિત્રોમાં જોવા મળતી સંજ્ઞાત્મક ગૂઢતાને ઉકેલનારા એના પ્રશંસકો પણ આમાંનાં બધાં પાત્રોને કદાચ નથી સમજી શકયા પણ મનાય છે કે એમાંનું પ્રત્યેક પાત્ર કંઈ ને કંઈક વિશિષ્ટ સૂચનનું દ્યોતક છે. બ્લેઇકની એ સંજ્ઞાત્મકતાને બાજુ પર રાખી જોતાં પણ આ ચિત્રમાંથી એની આલેખનશક્તિનો અચ્છો ખયાલ મળે છે. બ્લેઈકના સમકાલીન ચિત્રકારોમાંના કેટલાકમાં એના કરતાં યે વધુ સારી આલેખનશક્તિ જરૂર હતી, પણ બ્લેઈકની કલ્પનાશક્તિને તો એમાંનો કોઈ આંબી શકે તેમ નહોતો જ.

મિલ્ટન ને બ્લેઈકમાં અમુક બાબતોનું ઘણું જ સામ્ય હતું. બ્લેઇક માનતો કે એમને બંનેને જોડતો કોઈ આધ્યાત્મિક દોર જરૂર હશે જ. મિલ્ટનના 'પૅરેડાઈઝ લૉસ્ટ'ની કેટલીક પંક્તિઓ પર પોતાની આગવી શૈલીએ કરેલા બ્લેઈકના આ ચિત્ર 'મોતનું ઘર'માં, માનવીનાં દુઃખો અને પીડાઓ પર રાચતા ક્રૂર દેવતાના વર્ણન માટે ખુદ મિલ્ટને લખેલા શબ્દો કરતાં પણ વધુ ચોટદાર રજૂઆત થઇ છે. સાદડી પર પડેલાં પીડિત માણસો પર ઘોર વાદળોમાંથી બહાર આવી હાથ ફેલાવીને ઝૂકી રહેલા લાંબી દાઢીવાળા મોત ની સામે (ચિત્રમાં જમણી તરફ) હાથમાં હથિયાર હોવા છતાં લાચારીથી શિથિલ થઇ નતમસ્તકે ઊભેલું પાત્ર જાણે સાક્ષાત નૈરાશ્યની જ પ્રતિમા લાગે છે.

આત્મકથાનક-૬

જીવનપટનાં સ્મૃતિચિત્રો

લેખક-આલેખક

રવિશંકર મ. રાવળ

વઢવાણ પહોંચ્યા પછી અમારા ભણતરનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. રેલવે મેઇલ ઑફિસના રેકર્ડ કલાર્ક શ્રી દયારામ પુરુષોત્તમ ત્રવાડી મારા પિતાશ્રીના સ્નેહી અને મિત્ર હતા. વળી તેમણે અમારા કુટુંબ જોડે પારિવારિક સંબંધ શોધ્યો હતો, એટલે તેમના ઘર સાથે અમારા ઘરનો ઘણો નિકટનો નાતો બંધાયો હતો. ઉપરાંત બંનેનો મનમેળ પણ સારો હતો. પિતાશ્રી હેડ ક્વાર્ટર્સમાં હોય ત્યારે બન્ને મળીને કામ દીપાવતા. અને તેથી ઉપરીઓ પ્રસન્ન રહેતા.

ઑફિસનાં રેકર્ડોની ફાઈલો તેમજ અભરાઈઓ ઉપર સરસ અક્ષરનાં લેબલો કરવા પિતાશ્રીએ ચોરસ ખાનાં આંકી અંગ્રેજી પહેલી એ.બી.સી.ડી.નાં બીબાં જેવા માપસર અક્ષરો લખવાની રીત હાથ કરેલી. તેમને આંકેલાં ખાનાં કરતાં જોઇ મોટાભાઈએ એ રીતે ઘરમાં WEL COME અક્ષરોનું પાટિયું કરેલું. તેમની પાસેથી હું પણ તે રીત શીખી ગયો હતો ને પછી પહેલી એ. બી. સી. ડી.માં નામો પણ લખતો. મોટાભાઇનું નામ રતિલાલ હતું તેથી અમારા બંને ભાઈઓનાં નામના પહેલા અક્ષર સરખા R. M. R. થતા. તે વખતે વીરમગામ સુધી આવતી રજપુતાના-માળવા રેલવે વઢવાણ સુધી લંબાઈ ત્યારે તેના ડબ્બા પર R. M. R. જોઈ ઘણા અમારા નામની યાદ આપતા.

દયારામભાઇના મોટા પુત્ર ગોવિંદજીભાઈ અને મારા મોટા ભાઈ સમાન કક્ષાના હતા એટલે તે બંનેને મેળ થયો અને મારા મોટા ભાઈ રતિલાલ અંગ્રેજી શાળામાં જવા લાગ્યા.

હું હવે ચોથી ચોપડીમાં આવ્યો હતો અને ગોવિંદજીભાઇનો નાનો ભાઈ કેશુ મારી વયનો અને એ જ ધોરણમાં હતો. તે પોતાના ઘરની સામે આવેલી મિશન સ્કૂલમાં ભણતો એટલે સોબત ખાતર મને પણ તે શાળામાં દાખલ કરી દીધો. મારી બેન નજીકની કોઈ કન્યાશાળામાં જવા લાગી. નાનો ભાઈ હજી ઘરમાં ડગલાં દેતો હતો.

રેલવે મેઈલ સર્વિસના ડબ્બામાં

આ લેખમાળા સાથે પ્રકટ થતાં ચિત્રો એ અન્ય કથાચિત્રો કે પ્રસંગચિત્રોના જેવાં અડસટ્ટે કે કલ્પનાથી ખેંચી કાઢેલાં ક્ષણોપયોગી આલેખનો નહિ પણ એમાં આલેખાતાં સ્થળો ને પાત્રોનાં પાકાં સ્મરણ પરથી આલેખેલાં હૂબહૂ નિરૂપણ હોઈ આપણા સામાજિક ઇતિહાસની નોંધરૂપ દસ્તાવેજી મૂલ્ય ધરાવે છે. દાખલા તરીકે ડાઘુઓ કે બાવાઓવાળાં ચિત્રોમાં લેખકના પિતાની અને વરરાજાના ચિત્રમાં એમના મોટાભાઈની તથા પોતાની યથાદૃશ્ય પ્રતિકૃતિઓ છે.

મિશન સ્કૂલ માત્ર ચાર ધોરણની શાળા હતી. તે શાળા મિશનરી પાદરીઓએ દુકાળમાં ઉછેરેલાં અનાથ બાળકો અને તેમના સંઘમાં ધર્માંતર કરેલા ખ્રિસ્તીઓ માટે કરી હતી. એમનાં છોકરાં નજીકના મકાનમાંથી એકસરખાં પહેરણ તથા લેંઘા પહેરી આવતાં તેથી જુદાં તરી આવતાં. અમે અન્ય છોકરાઓ અમારા પોશાક અને ટેવોથી જરા ઊજળા દેખાતા. રવિવાર આવે ત્યારે બધાં છોકરાંને સવારમાં શાળામાં ફરજિયાત હાજરી આપવી પડતી. તે તેખતે ગોરા પાદરી અને તેની મડમ હારમોનિયમ પર પ્રાર્થના ગવડાવતા. તેની એક લીટી મને હજી યાદ છે: 'ઈસુ ઈસુ તાનમાં...માણસોના ગાનમાં...' પછી ભાંગીતૂટી કાલી ગુજરાતીમાં ઈસુની કોઈ વાત કરી તેના ગુણ સમજાવતા. બહારના લોકો તેમના પંથની ટીકાઓ કરતા પણ અમે તેનો ભેદ સમજતા નહિ. અમને પાદરીઓની વાત સૂકી ને ફિક્કી લાગતી કારણકે ઘર આગળ અમને હિંદુ તહેવારો, વ્રતો, ઉત્સવો અને સાધુ-સંતોની વાતો અને વાતાવરણથી અનેરો આનંદ પ્રાપ્ત થતો.

વઢવાણ કૅમ્પમાં અમે ઑફિસના નોકરિયાતો અને પટાવાળાઓના જ સંપર્કવાળું અલગવાસનું જીવન છોડી પડોશીઓ અને વહેવારુ સંબંધીજનોના પરિચયમાં આવ્યા. વઢવાણ કૅમ્પ કપાસનું પણ મથક છે; એટલે કપાસની મોસમમાં અમારા ચોકઠાની સ્ત્રીઓ ઢગલાબંધ કાલાં ફોલવાનું કામ લઈ આવતી. ઊજળી દૂધ જેવી રાત જામી હોય અને ચોકઠામાં એ બધાં કાલાં ફોલવા બેસી જાય ત્યારે અમે પણ ઢગલો લઈ બેસીએ. ને તે વખતે એક વૃદ્ધ વણિક દાદા હોકો લઇને એક બાજુ ખાટલા પર બેસીને લાંબી વાર્તા કરવા માંડે ત્યારે ઊંઘ તો શાની જ આવે? ચમત્કાર અને સૌંદર્યના કોઈ વિશાળ પ્રદેશમાં મન ઊડવા લાગે. એવા વાર્તા કહેનારા આજના યુગમાં જોવામાં આવતા નથી. એમની વાતો કોઇવાર બે-ચાર દિવસ પહોંચતી અને ચોકઠાનાં માણસોમાં મમતા અને ઉમંગની છોળ લાવતી.

એ જમાનામાં બાળકો વાંચે એવી વાર્તાની ચોપડીઓ હતી જ નહિ, તેથી વાર્તા કહેનારાં મોટેરાં બાળકોનાં પ્રિય પાત્રો બની જતાં. અમે હજી મોટી કથાઓ સમજવાલાયક થયા નહોતા. સત્યનારાયણ-

ના કથા માત્ર પ્રસાદ ખાતર સાંભળવા બેસતા. તેમાં માત્યુસો પર આવતાં સુખદુઃખ ભોગવનારાં પુખ્ત વયનાં જ પાત્રો હોય એટલે તેમના માટે અમને આકર્ષણ નહોતું. પરંતુ અમારી સામે એક બીજું આકર્ષણ આવ્યું હતું. તે 'વાંકાનેર હિતવર્ધક નાટક કંપની.' ત્રંબક મોટા એ કંપનીના મૅનેજર હતા અને ત્રંબક નાના નાટકોની તાલીમ સંભાળતા. એ વખતે થીએટરો હતાં જ નહિ. કંપનીઓ જે ગામે જાય ત્યાં માંડવા બાંધી થીએટર બનાવી લેતી.

૨૦ નાટકોં

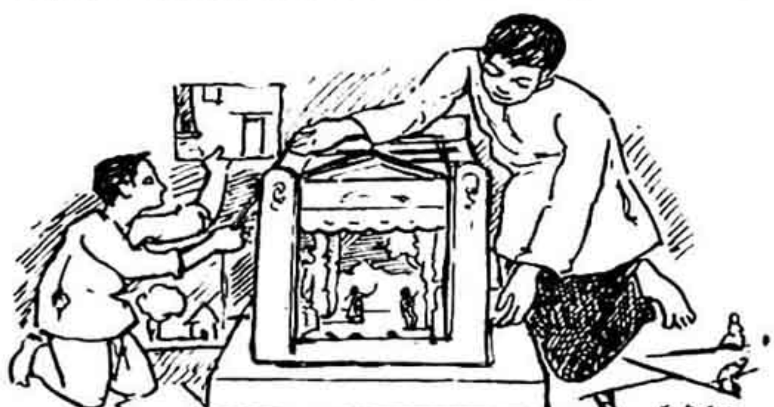
મને નાટકો જોયાનું યાદ ખરું, પણ તે જોવાની ખરી લગની તો મારા મોટા ભાઈ રતિભાઈને હતી. એ મોટી વયના અને વધુ સમજદાર મિત્રોમાં ભળતા રહેતા, વળી તેઓ એકેએક નાટકનાં ગાયનોને મોંપાઠે કરતા અને રજાઓમાં કોઈ ઘરમાં નાટક જેવો ખેલ કરતા. એ મંડળીમાં મેં છેલભાઈ દવેને જોએલા. તે ક્રિકેટની ટોળીમાં પણ હતા. તેમના મોટા ભાઈ દેવશંકરભાઈ વઢવાણ કૅમ્પમાં વકીલાત કરતા. તેમનાં બા અને મારાં બાની વચ્ચે બહુ સખ્ય હતું; એકબીજાંને પ્રેમથી મળતાં. છેલભાઇ તેમના સૌથી નાના પુત્ર એટલે લાડકવાયા ગણાતા. નાનપણમાં તેમનાં તોફાનોની રાડ બોલતી, પણ તે મા આગળ અધીન થઇ રહેતા. ક્રિકેટના મેદાનમાં જે ઝાલાવાડી તરુણોએ નામ કાઢ્યું. તેમાં આ છેલભાઇ પણ હતા. ભવિષ્યમાં તો તે જામનગર, ભાવનગર, વડોદરા વગેરેના બહાદુર વડા પોલીસ-અધિકારી તરીકે પંકાયા.

મારા મોટા ભાઇને રમતગમતમાં બહુ રસ નહોતો, એટલું જ નહિ પણ તેનાથી કાયર હતા. પણ નાટકની વાતમાં છેલભાઇ સાથે તેમને મેળ થઈ ગએલો, અને એક વાર છેલભાઇના ઘરમાં ધોતિયાંના પડદા કરી નાટક જેવું કરેલું, તે જોવા મને અને બેનને લઈ ગએલા તે યાદ છે. છેલભાઇએ ચીંથરાના લીરા કરી દાઢી બનાવેલી અને જે-

ગીરાજની જેમ આસન લગાવી કોઇ રાજાને 'બચ્ચા, યે લે જા; તેરી રાણી કો પ્રસાદ દેના', પુત્ર હોગા' એવો આશીર્વાદ આપેલો તે યાદ છે.

એ જમાનાની બધી વાતોમાં તેમ જ નાટકોમાં રાજા-રાણી કુંવર-કુંવરી, પ્રધાન, નગરશેઠ વગેરે મુખ્ય પાત્રો જ હોય. કુમળી વયના છોકરાંઓ રાણી, દાસી તેમજ કુંવરી થતા. નાટકોમાં સ્રીપાત્રોમાં પુરુષો જ મૂછો સફા કરીને વેશ કરતા. મારા મોટાભાઈ ઘરમાં હઠ કરીને પણ નાટકની ટિકિટના પૈસા લેતા. એમની સાથે મેં બે-ચાર નાટકો જોએલાં, તેમાં 'માધવો નળ', 'ગુમાનસિંહ ગાંડો' વગેરેના કોઈ કોઈ પ્રવેશો હું સમજ્યો હતો. પછી તેની સળંગ વાર્તા હું તેની ઓપેરા (ચોપડી) માંથી વાંચી લેતો. પાત્રો વાત કરતાં હોય તે મને સમજાતું, પણ વચ્ચે ગાવા માંડે ત્યારે થાય કે ક્યારે આ પૂરું કરીને પાછી વાત આગળ ચલાવે. મારા મોટા ભાઇનો ને મારો એક વાતમાં મેળ હતો. નાટકનાં દેખાવોની વાત તે કરતા તેમાં મને રસ પડતો અને તેમણે ઘર આગળ પૂઠાનું એક નાનું ખોખું કરી, તેમાં પડદા ગોળ ગોળ વીંટાઇને કેવી રીતે ઉપર ચડે છે તે રૂમાલ જેવડો પડદો નાખી, નીચે સળિયાની દાંડી કરીને દોરા વતી પડદો વીંટાતો ચડે ઊતરે એવું કરી બનાવેલું.

તેમાં તેઓ કોતરેલાં સીનસીનેરી પણ મૂકતા, અને ચોપાનિયાંમાંથી કાપેલી માનવઆકૃતિઓ પૂઠા પર ચોડી-કોતરીને તેને એક સળીને છેડે ઊભી કરી સ્ટેઈજમાં મોકલતા. આમાં કાતરકામ અને ચિત્રકામ ખૂબ કરવું પડતું, પણ તેમાં ખૂબ આવડત વધી.

૨૧ દાદાનું અવસાન

આ દરમિયાન દાદાની તબિયત લથડતી ચાલી હોવાના સમાચાર પિતાશ્રી લાવ્યા ને પછી દરેક ફેરે વધુ ચિંતા બતાવતા રહ્યા. એવામાં એવું બન્યું કે એક વાર તેઓ ભાવનગર ગયા અને ત્યાંથી બીજે દિવસે સવારના મેઇલમાં પાછા વઢવાણ કૅમ્પ વળી આવવાના હતા, પણ તે રાતમાં જ દાદાના મંદવાડમાં વધારો થઈ ગયો, એક તરફ નીકળ્યા વિના છૂટકો નહોતો કારણ કે તેમનો ચાર્જ સંભાળનાર ત્યાં મળે તેમ નહોતું; બીજી તરફ પિતાની આખર સ્થિતિ હતી. પણ કેટલાક વૃદ્ધ સંબંધીઓએ હિંમત આપી કે આખર થતાં હજી એકાદ દિવસ ખેંચાશે, એટલે એવો નિર્ણય કર્યો કે વઢવાણ કૅમ્પ સુધીનો ફેરો પાર પાડી વળતી જ ગાડીમાં સાંજે ભાવનગર પહોંચવું.

પણ ઘોળા પહોંચ્યા કે તારમાં ખબર મળ્યા કે તેમના ઘેરથી નીકળ્યા પછી તુરત જ પિતાએ દેહત્યાગ કર્યો હતો. તે જાણી તેમના મનમાં ખૂબ ગ્લાનિ થઈ આવી, પણ ઉપાય નહોતો. વઢવાણ જંકશન પહોંચી ચાર્જ સોંપી પાછા ફર્યા, અને પછીથી મારાં બા અમને સૌને લઇને ભાવનગર પહોંચ્યાં.

દાદાના ઉત્તરકાર્ય માટે પિતાજીએ ચારે તરફનાં સગાંસંબંધીઓમાં નોતરાં લખ્યાં. ઘરમાં મોટા વરા માટે ઘઉં, ચોખા, કઠોળ વગેરે આવવા લાગ્યાં. સગાંવહાલાં બપોરે આવી તે સાફ કરી નાખવા માંડયાં અને સૌ થોડુંથોડું દળવા પણ લઈ ગયાં. પડોશની ગરીબ બાઇઓ પણ દળણાં લઇ ગઈ. એ વખતે યંત્રની ઘંટીઓ નહોતી, એટલે

રસોડાના જમણનું સીધું હાથોહાથ તૈયાર થતું. સાંજસવાર બહારથી ઓ...ઓ...કરતાં, માથે ફાળિયાં ઢાંકી આવતાં સગાંવહાલાં હાર-

બંધ આંગણામાં આવી બેસી જાય, તેમને છાનાં રાખવા ઘરમાંથી કોઈ મોટેરાં આવે અને બૈરાંઓ મોં ઢાંકી છાજિયાં લેતાં આવે.

દશમાને દિવસે સવારમાં ઘરનો વશિયો(વિશરામ)હજામ (અમે છોકરાં એને વશિયા કાકા કહેતાં) વહેલો પોતાના એક સાથીને લઇને આવ્યો અને સૌ મૂછોવાળાને બોડવા માંડયા. સૌથી વૃદ્ધ હોય તે પહેલાં બેસે. નિકટ સંબંધવાળાં વિધવા બૈરાં પણ હજામને ઘરની અંદર બોલાવી માથાના સૂતકી વાળ ઉતરાવી નાખતાં. પિતા ને કાકાને મેં પહેલી જ વાર મૂછો વગરના જોયા ત્યારે અમને બાળકોને બહુ કુતૂહલ થયું હતું. આજ સુધી અમે નાટકવાળાઓને જ મૂછો વગરના જોએલા. આમ ઘરના પાંચ-છ કુટુંબીઓની નમૂછિયા પલટન થઈ ગઈ. પછી દરેકને કારજની કામગરી સોંપાઈ ગઈ.

ચોમાસું હતું એટલે ગામ બહાર આશારામ બાવાની વાડીમાં જમણની ગોઠવણ કરી. ત્યાં બધું સીધુંસામાન, પતરાળાં વગેરે લારીઓમાં રવાના થયાં એક ફૂવા કે મામાને કોઠારની કૂંચી સોંપાઈ અને ઘર આગળ દશા, એકાદશા ને દ્વાદશાનાં શ્રાદ્ધનું કામ ચાલ્યું. કેટલાંક સગાંવહાલાં આવી પહોંચ્યાં હતાં તેથી રસોડાનું કામ પણ વધારે હતું, પણ સૌ એકબીજાને હાથોહાથ મદદ કરતાં એટલે મેળા જેવું લાગતું.

મેં એ વખતે ઘણાં સગાંઓને પહેલી જ વાર જોયાં. મોસાળમાંથી મામાનું ઘર અને પિતરાઈ મામાઓ-માશીઓ તથા માનાં માતાનાં મોસાળિયાં પણ આવી પહોંચ્યાં. ગુજરાતમાં સાણંદ ખાતે રાવળ કુટુંબની કન્યાઓ ત્રણ પેઢીથી અપાતી, તે સર્વ આગલાં ફઈબાઓના પરિવાર, અને છેવટે જીવતાં ફઈબાના વર તથા સાસુ પણ દેખાયાં.

એ જમાના પ્રમાણે પિતાશ્રી અને કાકાની સ્થિતિ ગામડાંનાં સગાંઓના હિસાબે ઘણી સારી ગણાતી અને સૌ સાથે સંબંધો પણ ખૂબ સાચવેલા. દાદીમાનું પિયર દેવગાણાનું એક શ્રેષ્ઠ કુટુંબ ગણાતું એટલા તેમના વળના સર્વ સંબંધીઓ મરનારની આબરૂને લઇને આવ્યા વિના રહે જ નહિ. એ બધાના ઉતારા પણ ગામ બહાર આશારામ બાવાની વાડીમાં જ રાખ્યા હતા. આમ મોસાળનાં સગાં, ગુજરાતમાંથી ફઈબાઓની ત્રણ પેઢીઓ, સાસરા પક્ષનાં માણસો, અને વેવિશાળ થયા પછીના વેવાઈઓ પણ હાજર થઈ ગયા હતા. ત્રિપક્ષી સંબંધીઓનું જૂથ એટલું આવી પડયું કે રોજ રાત્રે બીજી વાર રસોઈ થતી. સૌ મહેમાનોને ચાર દિવસ સાંજે જમણ અને સવારમાં ખીચડીનું ભોજન રાખ્યું હતું. સવારમાં ચાનો રિવાજ નહોતો પણ છોકરાંઓને એક ખૂણે શિરામણ મળતું.

પિતાશ્રીએ દાદાની પાછળની શાસ્ત્રીય વિધિ જ્ઞાતિના વિદ્વાન મૂળજી શુકલ (બાવળાના) પાસે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરી. સાધારણ રીતે બારમું (દ્વાદશા શ્રાદ્ધ) થઇ ગયા પછી સૌ ઘેર જાય; પણ પિતાશ્રીએ તેરમાના દિવસે બરફી-ચૂરમાની ન્યાત કરી સૌને એક દિવસ વધારે રોકયા. ત્યારે છપ્પનિયો દુકાળ ચાલતો હતો અને ઘી રૂપિયાનું અરધો શેર થઈ ગયું હતું, છતાં આ વખતનાં જમણોમાં સારામાં સારું અનાજ અને વસ્તુઓ વાપરવા કુટુંબના વડીલોએ આગ્રહ રાખેલો. ઘીની ખરીદી તો બે મોવડીઓને સાથે રાખી કરવી પડતી.

વાડીના રસોડા પર મારા એક દૂરના ફૂવા (પિતાજીની મશિયાઈ બેનના વર) ગઢડાના પુરુષોત્તમ દવે હતા. એમની કડક અને ખડી ચોકીમાં કોઈ જરા પણ ગરબડ કરી શકતું નહિ. એમની સાથેના લીમડીના શિવલાલ કાકાના લખુભાઇ એવા જ ખડતલ; પણ સ્વભાવે તે ખૂબ આનંદી. તેમની ઓળખાણ થતાં હું તેમનો લાડકો બની ગયો હતો. રોજ સવારમાં લારી ભરી શાકના કોથળા આવતા. દસથી બાર વાગતાં સુધીમાં સ્થાનિક નાતીલાઓના ઘેરેઘેરથી એકાદ જણ શાક સમારવા આવતું. અમને નાનાં છોકરાંઓને કોઈ ચપ્પુ લેવા દેતા નહિ, પણ બાફેલા બટાટાની છાલ ફોલવાનું સોંપતા. પછી તો ધીરેધીરે અમે ચપ્પુથી રીંગણાંનાં પતીકાં કરવા બેસી જતા ને તેમાં મઝા પડતી. શાક સમારનારા નાનીમોટી ટોળ કરતાં નાતીલાઓની ઘણી વાતો કરતા તે સાંભળી ન્યાતનો ખયાલ હું મેળવી શકયો. તે જ પ્રમાણે લાડુ વાળવાના આવે ત્યાં પણ અમને હાથ જમાવતાં લહેર પડતી. કોણ જલદી ઝાઝા લાડુ વાળી શકે છે તેનો હિસાબ કરતા.

જમણવાર પતી ગયા બાદ ઘીના થરથી સફેદ બનેલાં બરફી-ચૂરમાનાં ચોસલાં વધેલાં તે ઘેર લાવ્યા હતા. તેમાંથી કેટલા યે દિવસ અન્ય જ્ઞાતિના સંબંધીઓ સુધી પિરસણ ચાલ્યાં. ઘર આગળ વ્યવહારનાં કુટુંબો એક દિવસ વધુ જમ્યાં. બધું સારી રીતે પતાવી, દાદીમાને માટે બધી ભલામણ સાથે ફઈબાને તેમની પાસે રાખી, પિતાશ્રી અમને લઇને પાછા વઢવાણ કૅમ્પ પહોંચી ગયા.

૨૨ ખૂની જોયો

આ મારું ઘર જેલના રસ્તા પર હતું તેથી ઘણીવાર જેલના કેદીઓને એ રસ્તેથી પોલીસો લઈ જતા તે જોવા મળતું. કૉર્ટો વિષે તો ત્યારે અમને કશી ખબર નહોતી, પણ ખૂની, લૂંટારા અને ચોર હોય તેને પોલીસ પકડી લાવે છે એ સમજાયું હતું. વકીલો અને ગુનેગારોને શો સંબંધ છે તે પણ જાણ્યું નહોતું. વકીલો રાજાઓનું કંઈક કામકાજ કરતા હશે એટલું જાણ્યું હતું.

એકવાર સનસનાટીભર્યા સમાચાર આવ્યા કે આજ બપોરની મુંબાઈની મોટી ગાડીમાંથી એક ગરાશિયો ઊતર્યો કે તુરત તેની છાતી પર ઝવેર મુખી ચડી બેઠો અને બેચાર છરા ભોંકી તેને પૂરો કર્યો! ઘણા કહેતા હતા કે બેત્રણ દિવસથી તે ટ્રેન પર ફરતો દેખાયો હતો. કોઇએ કહ્યું, તેની દીકરીને ગરાશિયો ઉઠાવી ગયો હતો. પણ ભરવસતી અને પોલીસોની નજર તળે ખરે બપોરે આવી હિંમત કરનાર કેવો કાતિલ આદમી હશે તેની સૌ વાતો કરતાં હતા. એક મજબૂત જમાદારે તેને બાથમાં પકડી છરો ઝૂંટવ્યો ત્યારે તેનાં આંગળાં વઢાઈ ગયાં હતાં. તેને બાવડે બાંધી સીધો સરકારી દવાખાને લઈ ગયા હતા અને હવે તેને લઇને પોલીસો જેલ તરફ ચાલ્યા આવે છે. આ સાંભળી અમે નાનાં

છોકરાં થડકતાં અમારી જાળીવાળી ઓસરીને પગથિયે ઊભાં રહ્યાં. થોડીવારે છોકરાંઓ દોડતાં આવ્યાં કે એ આવે...એ આવ્યો...

કારભારી જેવો લાગતો, માથે તાલવાળો, સારાં કપડાં પહેરેલો, થોભિયાંના કછોટાવાળો પડછંદ આદમી; હાથનાં આંગળાં પર પાટા; બે બાવડે દોરડાં બાંધેલો; આંખ ફાટી રહી હતી; હાથીની જેમ વચ્ચે ચાલતો હતો. આમ તો દુનિયામાં બનતા રોજિંદા બનાવો પૈકીનો જ તે એક હશે, પણ માણસ આમ માણસને મારે છે એ વાતની અસર મારા મન પર ત્યારે ભારે થઈ હતી.

દાદાના ઉત્તરકાર્ય પછી શય્યાદાનની સામગ્રી બાંધી ફઈબા ભાણાને લઇ પોતાનાં સાસુ તથા ફૂવા વિદ્યારામ જાની સાથે સાણંદ ગયાં હતાં. પણ થોડા જ વખતે સાસુના ખાવા બાબતના કચકચાટથી ત્રણ દિવસની લાંઘણ વેઠી ફઈબા અને એમનો એક વરસનો ભાણો એક દિવસે એકાએક વઢવાણ કૅમ્પ આવી પહોંચ્યાં. તેમને મારાં કાકી કરતાં મારાં બા પાસે વધુ આશ્વાસન મળતું.

૨૩ ભાવનગરમાં પ્લેગ

આ જ અરસામાં થોડા વખત પછી ભાવનગરમાં મરકી(પ્લેગ)ફાટી નીકળી. તેમાં દાદીમાને પણ ગાંઠ નીકળ્યાના સમાચાર મળતાં ફઈબા ભાણા સાથે ત્યાં પહોંચી ગયાં. દાદાની વરસી(વાર્ષિક શ્રાદ્ધ) હજી થઈ નહોતી એટલે દાદીમાએ વરસનો ખૂણો પાળવા ખાતર ભાવનગર ન છોડયું, એટલું જ નહિ પણ ફઈબા ત્યાં ગયાં તેમને પણ મરકીનો ચેપ લાગ્યો! આ ખબર મળતાં અમને ત્રણે છોકરાંઓને એક માણસ સાથે મૂળી ગામે વિદાય કરી બા અને બાપુ ભાવનગર ઊપડી ગયાં.

એ વખતે મૂળીમાં મારા પિતાશ્રીના મશિયાઈ ભાઈ, શિયાણીના કાનજીભાઈ આચાર્ય દરબારના કારભારી હતા. તેમને ખબર મળ્યા કે છોકરાં ઘેર એકલાં છે, એટલે તેમણે ખાસ માણસ મોકલી અમને મૂળી તેડાવી લીધાં હતાં. ત્યાં અમે તદ્દન અજાણ્યાં માણસોમાં જુદી જ રીતભાતથી ઘણાં સોરાયાં હતાં, કેમકે બાળકોની ઝીણીઝીણી લાગણીઓ પર એ જમાનાના લોકો વિચાર કરતા થયા નહોતા. છોકરું ન સમજે કે રિસાય ત્યારે ડારો કે ધાક બતાવીને કે તરછોડીને કામ લેવાતું.

થોડા દિવસમાં પત્ર આવ્યો કે પ્લેગમાં ફઈબા બાળકને મૂકીને ગુજરી ગયાં અને દાદીમાની ગાંઠ ફૂટી તે સારવારથી બચી ગયાં! તેમને અને ફઈબાના બાળપુત્રને લઈ બા તથા પિતાશ્રી વઢવાણ કૅમ્પ આવ્યાં. ઘરમાં દાદીમાનો ખાટલો વધ્યો અને નાના ભાઈ જેવડો જ ફઈબાનો દીકરો સાચવવાનું બાને માથે પડયું. તેમણે ધીરજથી સાસુની માવજત કરી અને બાળકને નાના ભાઈની બરોબર સાચવ્યો. પ્લેગનું જોખમ ખેડીને પિતાશ્રી અને કાકા તથા બા અને કાકીએ ભાવનગરમાં દાદીમા અને ફઈબાની જે સેવા કરેલી તે દૃષ્ટાંત રૂપ હતી. તે પછી ઘરને તાળું મારી કાકાકાકી બાજુના સેનેટેરિયમમાં રહેવા ગયાં હતાં. ફઈબાના ઉત્તરકાર્યના વરા એ વખતે થાય એવો સંભવ નહોતો, પણ પાછળથી સારા વખતમાં તે કરવા જ પડયા હતા.

મિશન સ્કૂલમાં મેં ચોથું ધોરણ પૂરું કર્યું. પરીક્ષા કેમ લેવાઇ તે સમજાયું જ નહોતું, પણ મને સરકારી શાળાના પાંચમા ધોરણમાં મોકલી આપ્યો. ત્યાં શિક્ષક તરીકે દૂધરેજના ભૂદરભાઇ કરીને માસ્તર હતા. તે જાતે વાળંદ અને દૂધરેજના રહીશ એટલે રોજ ચાલીને આવતા. મજબૂત કાઠીના ઊંચા કડક જુવાન; સ્વચ્છ સફેદ કેડિયું, ધોતિયું અને જાડા ભારે જોડા પહેરે; અને માથે લાલઘૂમ ખેરનો આંટાદાર ફેંટો બાંધે તેનો રંગ ઘણીવાર પરસેવાથી કપાળ પર ઊતરે. વિદ્યાર્થીઓ તેમનાથી થથરતા. ગણિતનું કામ તેમનું પાકું, પણ હું ગણિતમાં નબળો. કલાસમાં વડા વિદ્યાર્થી તરીકે દેવશી તલસાણિયા કરીને એક જૈન નિશાળિયો હતો. તે અમારા ઘરની પાછળની ગલીમાં રહે. મેં તેની દોસ્તી બાંધી અને તેને ઘેર જવા માંડયું. તેનું ઘર એકઢાળિયાનું નીચા છાપરાવાળું હતું. આગળ એક લીમડો હતો, તેની પડખે બેચાર કોથળા પાથરે અને

ત્યાં બેસી અમે લેસન કરીએ. તલસાણિયા કુટુંબ ચુસ્ત જૈનધર્મી એટલે રોજ એમને ત્યાં સાધુઓ આવતા. તેમાં તેમના ભાઈ સાધુ બની ગએલા તે પણ આવતા. ગરીબ છતાં તેમને તે ભાવથી આદર આપતા. તેનામાં સત્ય માટે અને વ્યવસ્થા માટે મેં આગ્રહ જોયો હતો. તે સરસ રીતે ચોપડીઓને પૂઠાં ચડાવતા. એ વખતે ગુંદર અને કાતરનો જે સરસ ઉપયોગ તે કરતા એ મેં ધ્યાનમાં રાખેલું.

આ દેવશીભાઇમાં પણ નાનપણથી ચિત્રકળા માટે આદર હશે, પણ તે બાબતમાં અમે શાળામાં કદી એકબીજાને જાણીતા થયા નહોતા. વર્ષો પછી હું જ્યારે મુંબાઈની કલાશાળામાં ભણવા ગયો ત્યારે દેવશી ભાઈ મારાથી આગળના વર્ષમાં ચિત્રકામ શીખી રહ્યા હતા. પરંતુ

તેમનામાં ઊંડી ધાર્મિક ભાવનાઓ રહેલી અને ઘણી મુસીબતો વેઠી આગળ વધેલા, એટલે સમાજની રીતો તેમને ફાવી નહિ અને ચિત્રકળામાં જોઇતો પુરુષાર્થ બતાવી શક્યા નહિ. હાલ પણ તેઓ હયાત છે અને સ્વસ્થ સંતોષી જીવનની પોતાની ભાવનાનુસારનું જીવન સુરેન્દ્રનગર (વઢવાણ કેમ્પમાં જ) ગાળી રહ્યા છે. મારો અને તેમનો આટલો જૂનો સંબંધ અમારી બનેની મધુર સ્મૃતિ બન્યો છે.

૨૪ જૂનાગઢનો એક કિસ્સો

ઈ. ૧૯૦૧ના જાન્યુઆરીમાં પિતાશ્રીને જૂનાગઢના ઍક્ટિંગ સબ પોસ્ટ માસ્તર તરીકે નિમણૂક મળી. આથી આખા કુટુંબને ત્યાં ન ફેરવતાં માત્ર બા, બેન અને નાના ભાઇને લઈ તેઓ ત્યાં ગયા ને દાદીમાને, મોટાભાઇને તથા મને ભાવનગર કાકાકાકી પાસે મોકલી દીધાં.

જૂનાગઢના આ સમયના તેમના એક વિતકની વાત તેઓએ કહી હતી તે જાણવા જેવી છે. જૂનાગઢની પોસ્ટ્ઑફિસ શહેર બહાર હતી અને તેના પાછળના ભાગમાં સીતાફળીઓનું મોટું વન હતું. તેમાં થોડે દૂર હનુમાનજીનું એક દહેરું હતું. તેનો પૂજારી જગન્નાથ બાવો પિતાશ્રીનો પરિચિત બન્યો હતો, એટલે તેઓ કોઇ વાર ફરતા ફરતા જઈ તેની પાસે બે ઘડી બેસી વાતો કરતા. એકવાર એ રીતે સાંજને વખતે ગયા તો મંદિરની આસપાસ ખાખી બાવાઓનું ઝુંડ પડ્યું હતું અને મંદિરને ઓટલે ભાંગ વટાતી હતી. જગન્નાથ દેખાયા એટલે પિતાજીએ પૂછ્યું કે આ બધું શું છે? ત્યારે પૂજારીએ કહ્યું, મારા ગુરુજીનો સંઘ આવ્યો છે. વિનય ખાતર પિતાજીએ કહ્યું, 'ચાલો ત્યારે તેમનાં પણ દર્શન કરીએ' એટલે જગન્નાથ તેમને મંદિરની બાજુના મકાનમાં લઈ ગયો. પ્રચંડ કાયાના અડબંગ અવધૂત ગાદી પર બેઠા હતા. તેને પ્રણામ કર્યા તે વખતે જગન્નાથે ઓળખાણ આપી કે આ મારા સ્નેહી અહીંના પોસ્ટમાસ્તર છે, બહુ ભાવિક છે એટલે ગુરુજીએ કહ્યું, 'અચ્છા! માસ્તર સા'બકો પ્રસાદી દો.' આથી એક બાવાએ ઊભા થઈ પ્રવાહી ભરેલી એક વાટકી પિતાજી સામે ધરી. વાસ પરથી એ મદિરા છે જાણતા જ પિતાશ્રીએ બે હાથ જોડી કહ્યું, 'ક્ષમા કરો મહારાજ હું બ્રાહ્મણ છું.'

'તો ક્યા હુઆ? વહ તો દેવી કા પ્રસાદ હય. લે લો!' ગુરુજી ગર્જ્યાં; છતાં હજી પિતાશ્રીને અડગ રહેલા જોઇ તાડૂક્યા: 'ક્યા દેખતે હો? પ્રસાદી કા અનાદર હોતા હૈ!' તુરત બે લઠ્ઠ બાવા ઊઠ્યા અને એકે પિતાજીનું પાછળથી મોં પકડ્યું અને બીજાએ વાટકી મોં પર ધરી!

પિતાજીએ જગન્નાથ તરફ જોયું ને કહ્યું 'હું સરકારી અમલદાર છું તે ખબર છે ને?' તુરત તે સાવચેત થયો ને ગુરુને કહ્યું મહારાજ રહેવા દો; મુસીબત થશે. બાવાઓની પકડ છૂટી એટલે પિતાશ્રી ક્રોધભર્ય ચહેરે ચાલી નીકળ્યા. બીજે દિવસે સવારે જમાત અલોપ થઈ ગઇ હતી!

૨૫ ભાભી

ભાવનગર આવતાં મોટા ભાઈને અંગ્રેજી શાળામાં અને મને પીરછલાની દરબારી શાળામાં દાખલ કરી દીધા, ને કાકીએ તેમના કીકાની સાથે ફઈબાના ભાણાનો ભાર ઉપાડી લીધો. પણ ભાવનગરમાં મને જરા યે ગોઠતું નહોતું. મોટા ભાઈને તો અંગ્રેજી ભણતર ચાલુ થએલું ને ભાભી પિયરથી આવી ગએલાં, એટલે ભાવનગર છોડાય એમ નહોતું.

મોટા ભાઈ ક્યારે પરણ્યા હતા એ વાત અમે ભૂલી જ ગયાં હતાં. મને ઝાંખું ઝાંખું યાદ હતું કે કાકાએ એકવાર તેમના માટે ફૂલભરેલા

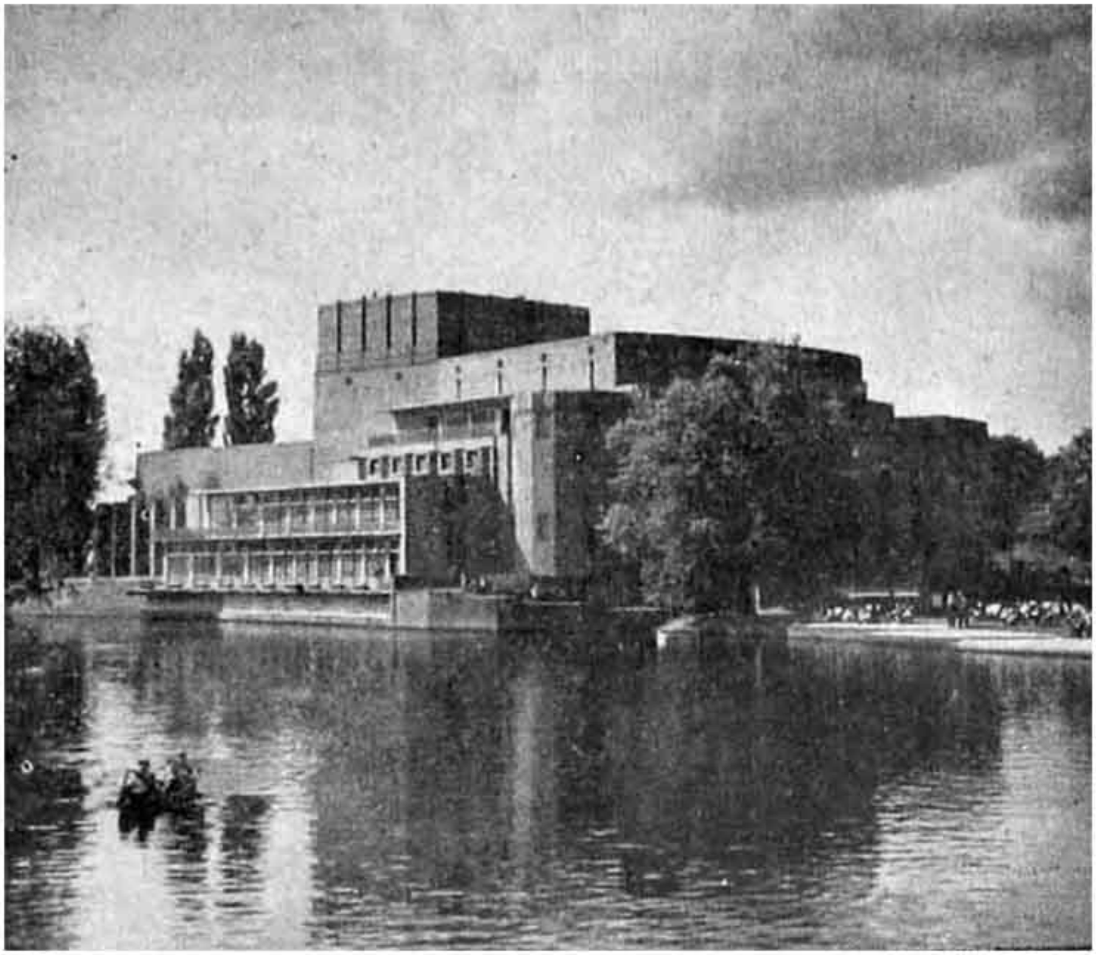
મખમલના જોડા શીવવા આપ્યા ત્યારે મને પણ રાજી રાખવા એવા જોડા કરાવી આપેલા. બજારમાંથી નાટકના રાજા પહેરે છે એવી તોરાવાળી બત્તી (પાઘડી) પણ લાવેલા. ઝીક ભરેલું જામદાનીનું અંગરખું કરાવેલું; અને કેરિયા નામે કોઇક ગામડામાં રાત્રે તેમને માંડવામાં બેસાડ્યા ત્યારે હું પણ હઠ કરી તેમના પડખામાં ભરાયો હતો. ત્યાં સાડલામાં ઢાંકેલું, મોટા બલોયાંવાળું બેરું 'ભાભી' કહેવાય એમ કોઇએ મને કહેલું, તે પછી આજ સુધી એ ભાભી ક્યાં હતાં તે સમજાયું ન હતું. વેવિશાળ ઘોડિયામાં થએલું. એ વખતના ઘરડેરાઓ વયનો બહુ વિચાર કરતા નહિ. તેરમું વર્ષ બેસતાં પહેલાં તો પરણાવી દેવાનો આગ્રહ જ; અને પછી વરવહુ કાઠું ઘાલે ત્યારે આણું વળાવી દે એવો રિવાજ હતો. એટલે મોટા ભાઇ બીજી કે ત્રીજી અંગ્રેજીમાં હશે તે વખતે એક સાંજે કસબદાર પાઘડીવાળા બે મુરબ્બીઓ ને પાછળ સ્વસ્થ કાઠીવાળાં ભાભી પોટકાં લઈ આવી પહોંચ્યાં ત્યારે દીવા થઈ ગયા હતા. દાદીમા ઝવલમાએ વેવાઈઓનાં દુઃખણાં લીધાં અને પગે લાગતાં ભાભીને આશીર્વાદ આપી ઓરડામાં લીધાં તુરત લાપસી મુકાઈ અને કન્યાને કુલધામમાં મૂકી તેના વડીલોએ બીજે દિવસે વિદાય લીધી.

ભાભીને જોઈ હું રાજી થઈ ગયો. હેતાળ અને હસમુખાં, અને મારાં બા જેવા ઊજળાં એ ભાભી ભલે આવ્યાં. હવે આપણાં લાડ વધશે. પણ કોને ખબર હતી કે બાળલગ્નનો બોજો વહેતાં દંપતી માટે ભવિષ્યકાળ કેવો થવાનો છે?

કાકીને તો બહુ જ આનંદ થયો. એમને ઘરકામમાં ભાગ લેનાર સાથી મળી, ને ભાભીએ પણ કદી તેમાં ઊણપ દેખાવા દીધી નહિ. (ચાલુ)

એક અણધારી મુલાકાત

ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા

શેક્સ્પીઅર મેમોરિયલ થીએટર
ઍવન નદીના ખુશનુમા કિનારા પર આવેલા આ નાટ્યગૃહનું અસલ મકાન ઈ. ૧૯૨૬માં બળી ગયા પછી ઈ. ૧૯૩૨માં એના સ્થાને બનેલું આ નવું મકાન વધુ સુંદર ને ગૌરવભર્યું છે. આગળના ભાગમાં કાચની બારીઓવાળું ઉપાહારગૃહ ઘણું રમણીય છે. બે વર્ષ બાદ ઈ. ૧૯૬૪માં શેક્સ્પીઅરની ૪૦૦મી જયંતી આવે છે તે પ્રસંગે અહીં મોટો રંગોત્સવ કરવાની યોજનાઓ હાલ ઘડાય છે; વળી આ માસ (જૂન)માં ઇંગ્લંડની રાજકુમારી ઍલેક્ઝાન્ડ્રાને હાથે એક 'શેક્સ્પીઅર-કેન્દ્ર'નો પણ સ્ટ્રાટફોર્ડમાં પાયો નંખાવાનો છે, જે મકાન ઈ. ૧૯૬૪માં ઉત્સવ સમયે તૈયાર થઈ જશે.

સ્ટ્રાટફોર્ડ, શેક્સ્પીઅરનું ગામ, નાટકનું જાત્રાધામ, ત્યાં લઈ જવાનું બ્રિટિશ કાઉન્સિલ ન ગોઠવે એ તો કેમ જ બને? પણ ભલભલા ત્યાં જાય છે, નાટકો જુએ છે ને ત્યાં સંઘરાએલા શેક્સ્પીઅરનાં સ્મરણવિશેષ વિષે લખે છે, એટલે આપણે એ જાણીતી વિગતોમાં નહિ ઊતરીએ.

ઇંગ્લંડ આખામાં ગમે ત્યાં ગમે તે મામૂલી કે લેભાગુ ચોપડીઓ વેચનારાના ઓટલા ઉપર ચડી જોશોને, તો ત્યાં યે શેક્સ્પીઅર વિષે અને સ્ટ્રાટફોર્ડ વિષે માહિતીભરી ચોપડીઓનો ઢગ મળશે. શેક્સ્પીઅરે ઇંગ્લંડને જગતભરની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અનુપમ સ્થાન અપાવ્યું છે, તો ઇંગ્લંડની પ્રજા શેક્સ્પીઅરને મહાકવિ અને મહાન નાટકકાર તરીકે બિરદાવતી રહે એ સ્વાભાવિક છે. એના પ્રત્યેની એમની સમ્માનવૃત્તિનો-પૂજ્યભાવનો ખયાલ અહીં બેઠે નહિ આવે, ત્યાં જનારાઓને જ આવે, ઘણાંને આવ્યો છે; પરંતુ એના પા ભાગ જેટલા પણ આપણે આપણી પ્રાચીન કવિતાને કે જૂના કવિને કે એની લેખિનીને સમ્માનતાં શીખ્યા નથી એ પણ હકીકત છે.

લંડનના પૅડિંગ્ટન સ્ટેશન ઉપર ગાઇડ સાહેબ મને ગાડીમાં બેસાડી ગયા, ક્યાં ગાડી બદલવાની એની બરાબર કદી ચૂક ન થાય એવી સૂચના આપી વિદાય થયા; અને ત્યાં સ્ટ્રાટફોર્ડના સ્ટેશન ઉપર ત્યાંનાં અધિકારી મિસ માન લેવા આવ્યાં હતાં એટલે આવોન નદીને કાંઠે ઉઇટર હોટેલમાં આરામથી પહોંચી ગયા. નાટક ઓથેલો, પૉલ રોબસન એમાં ઓથેલો બને એ આકર્ષણ સવિશેષ, એટલે આવનજાવનનો મેળો જોવાની મઝા પડી. અહીંનું થીએટર તો દસ સાલ પહેલાં મને જૉન ગિલગુડે ફેરવીફેરવીને બતાવ્યું હતું, તો યે એ છે જ એટલું સરસ કે ફરી જોવાનું મન થયું, અને જોયું.

ઈ. ૧૬૧૦માં કે કદાચ એથી યે પહેલાં ઓથેલો ભજવાએલું. ભલભલા નામાંકિત નટોએ ઓથેલોનો પાઠ કરેલો. આ બાજુ મૂર, કાળો; અને પેલી બાજુ ડેસ્ડિમોના, ગોરી. એ વર્ણભેદનો સવાલ શેક્સ્પીઅરે ચાર સદી પહેલાં ઉકેલી નાખ્યો હતો. પૉલ રોબસનને કુદરતી રીતે જ પાઠ માફક આવી ગએલો. શરીર પડછંદ, ને વળી અવાજ ગાનારનો, એટલે મેદાન સર કરવામાં એને ઝાઝી હરકત તો પડતી નહોતી, પણ નટની પૂરતી તાલીમની ખામી ક્યાંક જણાયા વિના રહેતી નહોતી.

નટી-નટોની યાદી તો ખાસ્સી મોટી; પણ એ રહેવા દઇને નાટકશાળાની વ્યવસ્થા માટેના દફતરદારોની યાદી યે જુઓ તો—ડિરેક્ટર, એના ઍસિસ્ટંટ ડિરેક્ટર, સાયન્સ મૅનેજર, હાઉસ મૅનેજર, બૉક્સ ઑફિસ મૅનેજર, પ્રોડક્શન મૅનેજર, સ્ટેજ ડિરેક્ટર, એના ત્રણ ડેપ્યુટી ડિરેક્ટર, લાઇટ મૅનેજર—એમ લંબાતી જ જશે. બપોરે થીએટરના રેસ્ટોરામાં જમ્યા. સાથે પૉલ રોબસન અને સર લૉરેન્સ ઑલિવીઅર તથા એમનાં અત્યંત ખૂબસૂરત વહુ વીવિયન લે હતાં. પછી એ જ મકાનમાં ડેવિડ ગૅરિકે ૧૭૪૨માં હૅમલેટ તરીકે, મશહુર નટ કૅમ્બ્લે ૧૭૮૩માં હૅમ્લેટ તરીકે, સારા બર્નહાર્ટે ૧૮૯૯માં હૅમલેટ તરીકે, ત્યાંથી માંડીને એલન ટેરી, પેગી ઍશક્રૉફ્ટ... (ગણ્યા જ જાઓ) તે સર જૉન ગિલગુડ અને સર લૉરેન્સ ઑલિવીઅર સુધીના નટોએ ભજવેલા

પાઠોનાં ચિત્રો, એમણે પહેરેલા પોશાકોનું સંગ્રહ-પ્રદર્શન, શેક્સપીઅરના જમાનામાં હતું તેવું રંગવિધાન, પછી એમાં થએલા ફેરફારો, અનેક નાનીમોટી મહત્ત્વની બાબતો જોઇ-જાણી. પણ નહિ; હવે હું એ બધી બાબતોને નહિ લંબાવું. અને આર્ડીની નદી ઍવન તથા આર્ડીના વાતાવરણનાં વર્ણનો તો 'સફર ગઠરિયાં'માં છે જ; માત્ર એક અણધારેલી વ્યક્તિનો અકસ્માત યોગ કેવો જામી જાય છે એ હકીકત વર્ણવું.

મિસ માન પુખ્ત ઉમરનાં બાઈ. માન અટક ઉપરથી ટૉમસ માન યાદ આવતાં એ મહાન સાહિત્યકાર સાથે કંઇ સબંધ ખરો? એમ પૂછતાં એણે હા પાડી. મૂળ જર્મન, કુળ એક જ. બ્રિટિશ કાઉન્સિલનાં અહીંના અધિકારી, એટલે સ્ટ્રાટફોર્ડ ગામમાં ફરીને અનેક ઐતિહાસિક જગ્યાઓ જોઈ આવીને એની ઑફિસમાં થઈ હોટેલ તરફ જવા હું નીકળતો હતો ત્યાં બારણા પાસે ચોપડીઓની એક નાનકડા અભરાઇ ઉપર મારી નજર પડી, અને એક લાલ પુસ્તક અને એના કર્તાનું નામ જોતાં જરા ચોંકી, ખુશ થઈ, અટકી, મૂરખમાં ખપીએ એવો સવાલ મેં પૂછી નાખ્યો: 'આ લેખક હયાત છે?' તો એ કહે, 'રોજબરોજ એની તંદુરસ્તી વધતી જાય છે!'

'હોય નહિ; આ એ જ સી. જે. સીસન?'

'હા, ડૉ. સીસન એક જ છે; અહીં બાજુમાં જ રહે છે.'

'મારે મળવું છે...'

'એ બહુ કામમાં હોય છે, પણ...'

'આ મારું નામ જો મોકલી શકો, ને મળવાનો સમય પુછાવો તો?'

ઘટિત કરવામાં આવ્યું. તરત જવાબ આવ્યો, 'આવો.' રસ્તે મને મિસ માન પૂછે, 'તમે એને ઓળખો છો?' મેં કહ્યું, 'પ્રો. સી. જે. સીસનને કોણ ન ઓળખે? મને તો લાગે છે કે હું ધારું છું એ જ એ વ્યક્તિ હશે. પણ જોઈએ, ભૂલ થતી હશે તો માફી માગીશું.'

એક નાના કોર્ટયાર્ડ આગળ અમે મોટરમાંથી ઊતર્યાં. અંદર દાખલ થયાં. બે નાનકડાં કૉટેજ. એમાંના એકમાંથી વૃદ્ધ પણ અત્યંત દેખાવડા, હસમુખા પ્રોફેસર સીસન બહાર આવ્યા, અને આપણી રીત પ્રમાણે મેં એમના પગમાં માથું નાંખી દીધું... મને અને એમને બંનેને ડૂમો ભરાઇ આવ્યો હતો. મિસ માન તો અવાક થઈ સડક જ થઈ ગયાં! મને પછીથી લંડન પહોંચતાં ખબર પડી હતી કે મિસ માને ત્યાંથી પોતાના દફતરમાં જઈ લંડન ઑફિસને ટ્રંક-કૉલથી આ સદ્‌મિલનનો આખો રીપોર્ટ આપી દીધો હતો એટલો એને આનંદ થયો હતો, તો મારા આનંદની તો વાત જ શી? હાલ મારી ઉમર સાઠને ઉંબરે. ઇ. ૧૯૨૦માં પહેલો મુંબાઇની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થતાં અંગ્રેજીમાં શેક્સપીઅર ભણાવનાર પ્રોફેસર, અને પછી તરત અમારા પ્રિન્સિપાલ થનાર એ સી. જે. સીસન ૧૯૧૮ આસપાસથી એ કૉલેજમાં દાખલ થએલા. સૌ કોઈ એમને ઓળખે, તો હું કેમ ન ઓળખું? વ ક્રૂછટાની હરીફાઇમાં, નાટ્યસ્પર્ધામાં એણે મને ચન્દ્રકો આપેલા, પોતે હાથે લખી મારી અભિનયકલા વિષે સરસ પ્રમાણપત્ર આપેલું, એને હું તો કેમ જ ભૂલું? અને એંશીની આસપાસના એ વિદ્વાન પ્રોફેસરે ચાળીસ વર્ષ પહેલાની 'એલ્ફિન્સ્ટોનિયન મૅગેઝિન'ની ફાઇલ ખેંચી, એમાં છપાએલી અમારી છબી કાઢી, કોઈ એકાદ અમૂલ્ય રત્ન કાઢીને બતાવે એમ જ્યારે બતાવી ત્યારે મારી આંખમાંથી દડદડ આંસુ ટપકી પડે એમાં શી નવાઇ?

'પ્રોફેસર મહેતા!' એનો એ જ મીઠો, સંસ્કારી, શુદ્ધ અવાજ!

'પ્રોફેસર નહિ કહો મને. પ્રોફેસર તો આપ; હું તો આપનો એક વિદ્યાર્થી, શેક્સપીઅર આપની પાસે શીખ્યો હતો ને અભિનયકલાની પ્રેરણા પામ્યો હતો. આજે આ મંગલ ધામમાં ચાળીસે વર્ષે 'હૅમ્લેટ' જોવા આવતાં, આપનો ચરણસ્પર્શ કરવાની સુભગ ઘડી પ્રાપ્ત થશે એવું તો કદી ધાર્યું નહોતું. આપનું સર્ટિફિકેટ હજી મારી પાસે છે.'

'આઈ ઍમ પ્રાઉડ, વેરી પ્રાઉડ ઑવ યૂ, બેસો. હું ઘરડો એટલે કૉફી નથી બનાવી આપતો. મારી દીકરી રોઝમેરી લંડન ગઈ છે; એ હોત તો બનાવી આપત. પણ હું તમને સરસ 'શેરી' આપું, પીશો? અને બીજું કંઈ કામ ન હોય તો નિરાંતે વાતો કરો.'

છેક સાંજે જમીને કાવેન્ટ્રી ગામમાં બેલગ્રેડ થીએટરમાં નાટક જોવાનું હતું એટલે મેં તો ત્યાં જ ધામા નાખ્યા, અને મિસ માન પોતાને કામે બહાર જવા નીકળ્યાં ત્યારે મેં એને સૂચના આપી કે મારે જમવું-કરવું નથી, તમે પરવારીને જ આવજો.

બેઠા; અને એ બુઝુર્ગ પ્રોફેસરે અમારા દોસ્તદારોમાં પંકાએલા એવા યુસુફ મહેરઅલી ને સૉલી બાટલીવાળાથી માંડી સર ચિમનલાલ સેતલવડ અને સર નારાયણ ચંદાવરકર જેવા વિશિષ્ટ વાઇસ-ચાન્સેલરો વિષે, મુંબાઇની કૉલેજ વિષે, ગાંધીજીને પોતે મળેલા એ વિષે, એમ અનેક વાતો કરી. એમની બે વાત ખાસ આપણને શરમાવનારી હોઇ જો ન લખું તો ફરજ ચૂક્યાનો ગુનો કર્યો ગણાય.

'મહેતા! હું ઓરીએન્ટલ સ્ટડીઝના બોર્ડ ઉપર છું; એટલેકે ભારતથી જે વિદ્યાર્થીઓ અહીં શીખવા આવે છે એના અમુક અભ્યાસ માટે ખાસ કસોટીમંડળ બેસે છે એમાં હું છું. મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે છેલ્લાં પાંચસાત વર્ષથી તમારે ત્યાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ આવે છે એમનું ધોરણ દર સાલ નીચું ને નીચું જતું અમને સૌને લાગવા માંડ્યું છે. આ ઘટના તરફ અમે તો ધ્યાન દોર્યું છે, પણ તમે યે ત્યાં જઇ કંઇ કહો-કરો તો સારું.'

મારા મનમાં થયું કે શું કરું, ને કોને કહું? ભારતભરમાંથી ઊંચા અભ્યાસની સ્કૉલરશિપમાં મોકલાતા વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી મામામાશીને ધોરણે થવા માંડી હોવાની ફરિયાદો તો આપણે ઘણી વાર હવે સાંભળતા થઈ ગયા છીએ, ત્યાં શું કરવું? કોને કહેવું? અને બળ્યું, આપણે ત્યાં સરેરાશ પરીક્ષાનું ધોરણ પણ કેટલું બગડતું ચાલ્યું છે એ કોણ જાણતું નથી? આજે ચારેકોર આ ભણતર સંબંધે જે ઉહાપોહ ચાલ્યો છે એનો સાર કાઢીએ તો વિષના જાળામાંથી બહાર નીકળવું જ મુશ્કેલ થઈ પડે. જુઓ: વિદ્યાર્થીઓ બગડ્યા છે, કારણ ભણતરની પદ્ધતિ બગડી છે, કારણ ભણવાનો કોર્સ બગડ્યો છે, કારણ ભણતર નક્કી કરનારા બગડ્યા છે, કારણ ભણાવનારા બગડ્યા છે, કારણ ભણાવનારાઓને એ કામ સોંપનારા બગડ્યા છે, કારણ એ કામ સોંપનારાઓને વિદ્યા કે અભ્યાસ સાથે કશું સનાનસૂતક હોતું નથી, કારણ વિદ્યાના શુદ્ધ ક્ષેત્રમાં રાજકારણ દાખલ થઈ ગયું છે, અને વિવેચકોને મતે રાજકારણ એ સડો છે. એટલે સંસારમાં, સમાજમાં, સરસ્વતીસદનોમાં ચારેકોર સડો દાખલ થઈ ગયો છે. એ સડો કાઢનારા પણ જો સડી ગયા હોય તો એ વિષચક્રમાંથી, કે એ અજગરચૂડમાંથી, કે એ આક્ટોપસની જળો-પકડમાંથી કેમ નીકળાય? એટલે જવાબ તો હું શો આપું? શરમિન્દો થઇ બેસી રહ્યું. ત્યાં બીજી વાત.

'મહેતા! મને કહો, તમારે ત્યાં હરિજન-ઉદ્ધારની ચળવળ હજી ચાલુ જ છે ને? મારા જમાનામાં મારો લાલો (બેરર-નોકર) એના છોકરાને નિશાળે મૂકવા માગતો હતો, પણ એને દાખલ કરાવી શકાયો નહોતો. ત્યાર બાદ તમારે ત્યાં મિ. ગાંધીએ ભારે ચળવળ ચલાવી, અને હવે તો પ્રધાનો પણ હરિજનોમાંથી નીમાય છે, અને મંદિરોમાં તો કોણ જાણે પણ નિશાળો અને કૉલેજોમાં તો એમને છૂટથી દાખલ કરવામાં આવે છે, એવું હું પાકે પાયે જાણું છું.'

'આપ સાહેબની વાત બરાબર છે. ભણતરમાં કે નોકરી મેળવ-

થવામાં, હોટલ કે હોસ્ટેલમાં જગ્યા મેળવવામાં, અને કૂવા-વાવ-પરબ મંદિરોમાં પણ દાખલ થવામાં કશી મુસીબત હવે રહી નથી.'

'તમારા કહેવામાં મને પાકો વિશ્વાસ છે અને મને ઘણો આનંદ પણ થાય છે; પણ પાંચ-સાત દિવસ પહેલાં જ બી.બી.સી. ઉપર એક ચર્ચા-ચોતરામાં મારે ભાગ લેવાનું આવ્યું, ત્યાં ભારતના એક હમણાં અહીં કામ કરતા અંગ્રેજી શીખવનાર પ્રોફેસરે, મારા મતની સામે થઈ, મને હસી કાઢી, 'ગાંધી તો આવ્યા ને ગયા' હવે હરિજન-ઉદ્ધારની વાત રહી જ નથી, અછૂત તે અછૂત જ, અને એમ જ રહેશે' એવાં વિધાનો કર્યાં ત્યારે મને ભારે ખેદ થયો. હું તમને એનું નામ કહું, પણ મારે એ વિષે જાહેર ચર્ચામાં ઊતરવું નથી.'

અને એમણે મને નામ કહ્યું. મને અચંબો ન થયો, કારણ એ વિદ્વાન દક્ષિણ પ્રદેશના હતા. બાપેદાદે, સિત્તોતેર પેઢીએ, વેદથી યે આગળના કાળથી એ શુદ્ધમાં શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, એટલે બીજું થાય પણ શું? પણ આપણા ભણેલાઓમાં હજી પરદેશમાં રાજકારણને માટે નહિ પણ સમાજસુધારણા માટે ગાંધીજીને ભાંડનારા પડ્યા છે એ એક હકીકત દુઃખી મનમાં નોંધી. એ વિદ્વાન ચૂપ જ રહ્યા હોત તો?

શેરીની નાનકડી નાજુકડી ગ્લાસકડી હાથમાં લઈ એ મને બાજુની કૅટેજમાં લઈ ગયા, ને ત્યાં જઇ કાગળોની થપ્પી બતાવતાં બોલ્યા: 'અહીં મારી દીકરી રોઝમેરી તમારી માફક નાટકો લખે છે. એ પણ મુંબાઇમાં થોડો વખત એલ્ફિન્સ્ટનમાં ભણી હતી. અને એલ્ફિન્સ્ટોનિયન કહેવડાવવામાં હજી મગરૂરી માણે છે. એનું એક નાટક એડિનબરઅ ફેસ્ટિવલમાં ભજવાયું અને પ્રગટ પણ થયું. પણ હું એને વિષે તમને કશું વધારે ન કહું. એ જ તમને લંડનમાં મળશે, તમને ચા પીવા બોલાવશે, ત્યારે તમે બે વાતો કરી લેજો. હું કંઈ નાટકકાર નથી, હું તો શેક્સપીઅરનો વાંચનાર, બસ.'

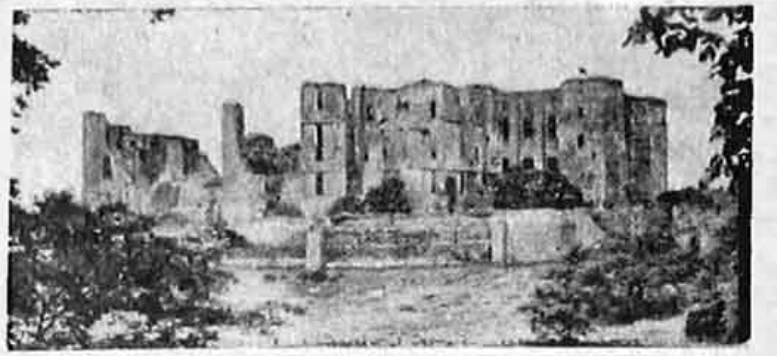
આ વિદ્વાનની એંશી વર્ષે સાદાઈ, વિવેક અને નમ્રતા તો જુઓ! કે એ પોતાને ફક્ત શેક્સપીઅરના 'વાંચનાર' જ કહે છે!

લંડન પહોંચતાં જ રોઝમેરીનો ફોન આવ્યો. અમે મળ્યાં. એણે મને એનાં ત્રણ છપાએલાં નાટકો ભેટ આપ્યાં. એમાં 'ક્વીન અને વેલ્શમૅન' તો ઘણું પંકાએલું અને ભજવાએલું નાટક છે. અહીં ભારતમાં મળે પણ છે. મુંબાઇ પહોંચતાં જ રોઝમેરીને મેં એના પપ્પાએ ચાળીસ વર્ષ પહેલાં મને લખી આપેલા પ્રમાણપત્રનો કાગળ વાંચવા મોકલી આપ્યો, તે બાપદીકરીએ હોંસેહોંસે વાંચી પાછો મોકલાવ્યો, અને રોઝમેરીએ લખ્યું કે 'પપ્પા શેક્સપીઅર ઉપર ભાષણમાળા આપવા કૅનેડા ગયા છે, ત્યાં જઈ તમને બીજો પત્ર લખશે.'

મિસ માન કોવેન્ટ્રી જવા માટે લેવા આવ્યાં ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું. કેટલા કલાક ગાળ્યા એની ખબર પણ ન પડી. છૂટા પડતાં ફરીવાર મેં મારા આ શિક્ષકને પ્રણામ કર્યા; એણે બહાર બારણા સુધી આવી હાથ મિલાવી, હેતભરી આંખોએ મને વિદાય આપી. છે ને લેણદેણ! ક્યાંના ક્યાં, કેવા સંજોગોમાં, કેમ મળી જવાય છે તે!

દસેક મિનિટ સુધી મિસ માને મને અંતરમાં ડૂબકી મારેલો ને એવો ડૂબેલો જ રહેવા દઈ ગૂંગળાવા દીધો. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ, એ સમયના સાથીદારો, એમાં મહેરઅલી-ધીરુભાઇની આજની ગેરહાજરી; અને પિતાએ પગારમાંથી જેમતેમ બચાવી મુંબાઇ ભણવા ન મોકલ્યો હોત તો?-મોકલ્યો, ભણ્યા, એને જ અંગે આજે આ અહીંની સુખસાહેબી, ક્યાં ભારત, ક્યાં ઇંગ્લંડ, ક્યાં હું એનો મહેમાન, ક્યાં?... રસ્તો દોડ્યો જાય છે, ચાંદની પથરાય છે...

મિસ માને થોડા વાર પછી મારો હાથ પકડ્યો ત્યારે હું જાગ્યો. એણે સ્કૉટનું નામ દઈ, રસ્તેથી જરા દૂર કિલ્લા જેવું દેખાતું હતું એ

કેનિલવર્થનો કિલ્લો

વિષે કંઈક કહ્યું: કેનિલવર્થ. પણ મેં બરાબર સાંભળ્યું નહિ, એટલે એણે હાથ પકડી મને જગાડ્યો અને મારા હાથમાં એક બંડલ આપ્યું ત્યારે જ હું તદ્દન જાગ્રત થયો.

'આઇ નો, હું તમારી રેવરીઝમાં ખલેલ કરું છું; તમે બે જુદાજુદા દેશની વ્યક્તિઓ, કેવી લાગણીઓના ધોધ અનુભવી રહી હતી. અમે જડભરત કહેવાતા અંગ્રેજો, લોકો કહે છે એટલા શુષ્ક નથી. હું પોતે જ તમને બેને જોઇને આનંદિત થઈ ગઈ હતી. ચાલો, તમે અહીં આવ્યા એમાં આ દિવસ તો કદી નહિ ભૂલું.'

'સાચી વાત છે, મિસ માન, હું તમારો આભાર માનું છું.'

'કોને માટે?'

'તમે તરત જ પ્રો. સીસન પાસેથી ઍપૉઇન્ટમેન્ટ મેળવી આપી.'

'એ તો મારી ફક્ત ફરજ હતી; ચાલો, હવે જલ્દી કરો.'

'શાને માટે?'

'આ પડીકામાં તમારે માટે કંઈક ખાવાનું લાવી છું. મને થયું કે તમે જમશો ક્યાં? એટલે થોડાં ચીઝ-સેન્ડવિચ, થોડી... જુઓ તો ખરા, ખાવા માંડો, હમણાં કૉવેન્ટ્રી આવી લાગશે.'

ખરેખર, આ બાઇની કાળજીને માટે મને અત્યંત માન ઊપજ્યું. મેં એને કેટલું કહ્યું, પણ એમાંથી એક પણ એણે ખાધી નહિ.' બધું ખવડાવ્યું ત્યારે જ એ જંપી.

કૉવેન્ટ્રીનું થીએટર સારું, નવી બાંધણીનું છે. અહીં રૉયલ ઍકૅડેમીમાં તાલીમ પામેલા એડવર્ડ બર્નામ 'કન્ટ્રી વાઇફ'નું નાટક રજૂ કરનાર હતા. સત્તરમી સદીનું વિચર્લીનું આ જૂનું નાટક હાસ્યરસ, કટાક્ષ ને ગરબડગોટાળાથી ભરપૂર છે. એમાં જાતજાતનાં ધાણીધાણી-આણીના છબરડાઓ જોવાની મઝા પડી. આ બર્નામે જ એડિનબરઅ-માં રોઝમેરી આના સિસનનું નાટક રજૂ કરી નામના મેળવી હતી, અને લેખિકાને કીર્તિ અપાવી હતી. નાટક જોઈ મધરાતે અમે પાછાં સ્ટ્રાટફોર્ડ પહોંચ્યાં. વૉલ્ટર સ્કૉટે એ પ્રદેશને પોતાની એક નવલકથા કેનિલવર્થમાં વર્ણવ્યો છે એ આખી વાત મિસ માને કહી, અને રાતના અજવાળામાં કિલ્લો સ્કૉટને લાગેલો એવો જ રોમાન્ટિક દેખાયો.

સવારની ટ્રેનમાં મારે બ્રિસ્ટલ જવાનું હતું. મિસ માન ગાડી લઈ મને લેવા આવ્યાં ત્યારે સ્ટેશને જતાં મેં એને એક વિનતિ કરી, કારણ બીજે કશે જઈ શકાય એવો સમય રહ્યો નહોતો. ગાડીનો વખત થઈ રહ્યો હતો. મિસ માને ખુશ થઇ વિનતિ સ્વીકારી, પણ શિલિંગની નોટો આપવા માંડી તે ન જ લીધી. ગાડી આવી, એક સરસ શાંત કૉમ્પાર્ટમેન્ટમાં મને જગ્યા મળી, અમે ગળગળાં થઈ વિદાય લીધી. ગાડી ઊપડતાં ફરીવાર મિસ માને મને કહ્યું, 'ચિંતા ન કરતા, તમારી મરજી પ્રમાણે અબઘડી જ પાછી વળતાં હું સારામાં સારાં ફૂલનો ગુચ્છો પ્રો. સીસનને તમારા તરફથી મોકલાવી આપીશ.' (ચાલુ)

ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદીની લેખમાળા

'આહાર અને આરોગ્ય'નો ૩૦મો હપતો

ઘી

સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મેધા, કાન્તિ, સ્વર, લાવણ્ય, સૌકુમાર્ય, ઓજ, તેજ, બળ ને આયુષ્ય વધારનાર વિટામિન 'એ'ના ખજાના સમો નિતાન્ત શુદ્ધ સ્નેહલ પદાર્થ

સંઘરી રાખેલા માખણમાં રહેલી કેસિનની છાંટનું વિઘટન (ડિકોમ્પોઝ) થવાથી માખણ બેસ્વાદ બને છે. આ ફેરફાર માખણમાં રહેલા પાણીથી થાય છે, પણ આ પાણી કાઢી નાખીએ તો માખણ લાંબો વખત જળવાઈ રહે. માખણ તાવીને ઘી બનાવવામાં પણ આ જ ક્રિયા રહેલી છે. ઘી બનાવવું એટલે દૂધની કમનીય ચરબી ખાવા માટે જુદી પાડીને સંઘરવી. ભારતના હવામાન હેઠળ લાંબા સમય સુધી બગડે નહિ એ રીતે દૂધની ચરબી જાળવવાની આ એક અજોડ અને બુદ્ધિસિદ્ધ રીત છે.

ભારતવાસીઓને ઘીની મોટી કિંમત છે. શ્રેષ્ઠ અને ઉચ્ચ ખાદ્ય તરીકે તેની ગણના ઉપરાંત ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ઔષધોમાં પણ તેનો ઘણો વપરાશ છે. અરે, તે ખુદ ઔષધીય ગુણો ધરાવતું હોવાનું ઘણાને પરંપરાગત જ્ઞાન છે. આપણા પૂર્વજોએ રસ ને આદરપૂર્વક વેદની ઋચાઓમાં ઘીનું મહત્ત્વ ગાયું છે: 'घृतमन्नम् (ઋગ્વેદ ૧૦,૯૯,૨) आयुर्वै घृतम ઘી એ જ આયુષ્ય છે (યજુર્વેદ) स सिञ्चामि गवां क्षीरंसमाज्येतवलं रसम् હું ગાયોના દૂધથી સિંચન કરું છું તથા ઘીનો બલવર્ધક રસ પીઉં છું' (અથર્વવેદ ૨-૨૩-૫) અન્નાહારી આર્યોને પ્રાણિજ ચરબી આપનાર ઘીની વિશેષ કિંમત હતી. આથી એમણે વેદમાં घृतवै आयुः (ઘી એ જ આયુષ્ય છે) કહી ઘીની ભારોભાર મહત્તા ગાઈ છે. બધાં સ્નેહલ દ્રવ્યોમાં ઘીને શ્રેષ્ઠ ગણાવી મહર્ષિ ચરકે અને ભાવમિશ્રે આનું સમર્થન કર્યું છે.

દૂધના લેક્ટિકનો આથો થવાથી ને માખણ તાવવાની ક્રિયાઓથી બનતું ઘી, મૂળ દૂધની ચરબી જેવું નથી રહેતું. ચરબીનું થોડું જલવિશ્લેષણ (હાઇડ્રોલાઇસિસ) થવાથી મુક્ત સ્નેહામ્લો છૂટા પડે છે, વિટામિનોનો થોડો નાશ થાય છે, અને રંગમાં ફેરફાર થાય છે. કેસિનના બળવાથી ઘીની વિશિષ્ટ સોડમ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘી બે રીતે બનાવાય છે: દૂધની મલાઇમાંથી અને છાશના માખણમાંથી. બીજી રીતમાં ૨૦ ટકા ચરબી છાશમાં જતી હોવાનું મનાય છે પણ આપણે ત્યાં છાશ ખવાતી હોવાથી દૂધનું આ પોષણદ્રવ્ય વેડફાતું નથી. સોળ શેર દૂધમાંથી એક શેર ઘી ઉતરે. મલાઈમાંથી બનેલું ઘી ઉત્તરપ્રદેશમાં કાચું ઘી કહેવાય છે જ્યારે માખણના ઘીને પાકું ઘી. આ બંને ઘીમાં ફેર પણ રહે છે. મલાઈનું ઘી કણીદાર નહિ પણ લીસું રહે છે અને માખણના ઘીની જેમ લાંબો વખત સારુ પણ રહેતું નથી, ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ તો માખણનું જ ઘી.

ઘી સો યે સો ટકા ચરબી છે. માખણમા ૧૦-૧૫ ટકા પાણી હોય છે, પણ ઘી તો શુદ્ધ ચરબી છે. એક અધોળ ઘીમાંથી ૨૫૦ ઉષ્ણાંક ગરમી મળે છે. પરંતુ ઘીનું પોષણમૂલ્ય ગરમી આપવાના પ્રમાણ ઉપર નથી અંકાતું, પણ તેમાં રહેલા વિટામિન 'એ' અને વિટામિન 'ડી'ના લીધે છે. ઢોર લીલાં ઘાસપાન ખાતાં હોવાથી એમનાં માખણ અને ઘીમા વિટામિન 'એ'ની વિપુલતા હોય છે. વળી, તેમાં વિટામિન 'ડી' 'ઈ' અને 'કે' પણ હોય છે. ખુલ્લામાં ચરેલાં ઢોરોનાં શરીર ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાના કારણે એમનાં દૂધ માખણ અને ઘીમાં વિટામિન 'ડી' હોવાનું માનવામાં આવે છે.

માખણ તાવતી વખતે ગરમીને લીધે વિટામિન 'એ'નો થોડો નાશ થાય છે. માખણને ૧૨૦ અંશ સેન્ટીગ્રેડ ગરમીએ ૨૨ મિનિટ સુધી તાવતાં ૧૦.૫ ટકા વિટામિન 'એ' નાશ પામે છે. વધારે તાપમાં માખણ ગરમ કરવાથી ઘીનાં રંગ સોડમ અને લાંબો સમય સારા રહેવાના ગુણ નાશ પામે છે. પણ હળવા તાપે, ઢાંકેલા વાસણમાં માખણ તાવવાથી વિટામિન 'એ'નો નાશ થોડો થાય છે. ગાયના ઘી કરતાં ભેંસના ઘીનું વિટામિન 'એ' વહેલું નાશ પામે છે. વિટામિન 'એ'નો નાશ આણનારી બીજી બાબત સૂર્યપ્રકાશ છે, ને ત્રીજી જલદ બાબત ઘીમાં રહેલી અમ્લતા છે. સંઘરી રાખેલા ઘીમાં એક મહિના સુધી વિટામિન 'એ'નું પ્રમાણ જળવાઇ રહે છે. સામાન્ય રીતે સંઘરેલા ઘીમાં છ મહિનામાં તેનું પ્રમાણ અરધું થાય છે. એક વરસના ગાળામાં તો તે સાવ નાશ પામે છે. આમ, સંઘરેલા ઘીમાં ચરબી પણ બગડે છે અને વિટામિન 'એ'નો પણ નાશ થવા માંડે છે. એ બંનેનો આ નાશ થવાનાં કારણોમાં ઘીની બનાવટમાં અસ્વચ્છતા, ભેજની છાંટ, હવા ને પ્રકાશનો સ્પર્શ, ધાતુના વાસણોનો વપરાશ ને સંઘરવા માટે છિદ્રાળુ માટીનાં વાસણોનો ઉપયોગ આટલી બાબતો ભાગ ભજવે છે. હવાશૂન્ય ડબ્બામાં અને અંધારામાં રાખેલું ઘી ગરમ પ્રદેશમાં પણ સોડમ રંગ ને વિટામિનનો નાશ પામ્યા વગર લાંબા સમય સુધી સારું રહે છે.

સંઘરી રાખેલું ઘી ખોરું બને એ એનો બગાડો છે. સ્નેહલ પદાર્થમાત્રમાં ખોરાશ આણનારી ત્રણ બાબતો છે: હવા, પ્રકાશ અને ભેજ. ઘીમા ખોરાશ આણનાર મુખ્ય બાબત ભેજની ક્રિયાથી મુક્ત સ્નેહામ્લો ને ગ્લિસેરોલ છૂટાં પડે તે છે. ખોરાશની આ ક્રિયાને હવા પૂરી કરે છે. ભેજની જલવિશ્લેષણ ક્રિયાથી ગંધની ખોરાશ પેદા થાય છે. અતૃપ્ત ચરબી ઉપર હવાની ઑક્સણી થવાથી સ્વાદની ખોરાશ આવે છે. આમ, ભેજ અને હવા બંનેની એકીસાથે ક્રિયા થવાથી સંપૂર્ણ ખોરાશ આવે છે. સ્વાદ અને ગંધ બંનેનો બગાડો એ સંપૂર્ણ ખોરાશ છે. ખોરા ઘી (અને તેલો)માં સ્નેહામ્લો, વિટામિનો અને બીજાં દ્રવ્યો નાશ પામવાથી પરિણામે આરોગ્યને તે નુકસાન કરે છે.

ઘીનાં રુચિ અને સ્વાદ એના કણીદાર પોત અને આગવી સોડમને આભારી છે. શિયાળાનું ઘી ખાસ કણીદાર હોય છે. ડૉ. ઘોષ ઉનાળા કરતાં શિયાળુ ઘીને શ્રેષ્ઠ કહે છે. માખણ કરતાં ઘી ઓછું પચનીય છે કારણ કે ઘી બનાવવામાં પાણી ઊડી જતાં ચરબીના છૂટા પોલા કણો ઉપર હોજરીના પાચક રસોની ક્રિયા સહેલાઈથી થતી નથી.

ગાય અને ભેંસના ઘીમાં રાસાયણિક દૃષ્ટિએ કોઈ ફેર નથી. ફેર માત્ર રંગમાં છે. ભેંસનું ઘી સફેદ છે તો ગાયનું ઘી ઝાંખા પીળા રંગનું અને મજાની મીઠી સોડમવાળું છે. ટાઢી ઋતુમા ઘી ચોખ્ખું સફેદ ઘટ્ટ ને રુચિકર મંદ સોડમવાળુ હોય છે ઘીની સોડમ એમાં સમાયેલા બ્યુટિરિન દ્રવ્યને આભારી છે. ગાય ને ભેંસ બનેનાં ઘીમાં વિટામિન 'એ' અને 'ડી' છે, પણ ગાયના ઘીમાં 'એ'નું પ્રમાણ વધારે છે તો ભેંસના ઘીમાં 'ડી'નું. ડૉ. ગોડબોલેનું કથન છે કે ભેંસના ઘી કરતાં ગાયના ઘીમાં પચનીય અને અભિશોષણીય દ્રવ્યોની સમૃદ્ધિ છે.

રોટલા રોટલી અને ભાતમાં ઘી ખવાય છે. ઘીનો વધારે ઉપયોગ મીઠાઈ મિષ્ટાન્ન બનાવવામાં થાય છે. ત્રીજો ઉપયોગ તળવામાં છે. તળવામાં ૨૦૦ થી ૨૪૦ અંશ સેન્ટીગ્રેડ ગરમી ઉપર સતત ગરમ રહેતા ઘીમાંથી ને તળાતી ચીજમાંથી વિટામિન 'એ' નાશ પામે છે.

આપણા પ્રાચીન આહારશાસ્ત્રીઓએ ઘીને ઘણી મોટી પ્રતિષ્ઠા આપી છે. મહર્ષિ ચરક ગાયના ઘીને બધા સ્નેહલ પદાર્થોમાં ઉત્તમ અને સહસ્ત્રવીર્યમ (પુષ્કળ શક્તિદાતા) કહી બિરદાવે છે કે ઘી સ્મૃતિ બુદ્ધિ જઠરાગ્નિ વીર્ય ઓજ કફ ને મેદ વધારનાર છે. શોષ (શરીરનો સુકારો) અને જ્વર હરનાર છે, ઠંડું છે. રસ અને વિપાકમાં મધુર છે. વિવિધ ઔષધો (= ખોરાક) સાથે લેવાથી તે હજાર કામ કરે છે. (સૂત્રસ્થાન ૨૭-૨૨૮-૨૨૯)

મહર્ષિ સુશ્રુત લખે છે: 'ઘી મધુર, મૃદુ ને શીતવીર્ય છે, ઉન્માદ, ફેફરું, શૂલ, તાવ, આફરો, વાયુ તેમજ પિત્તનું શમન કરનાર છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મેધા, કાન્તિ, સ્વર, લાવણ્ય, સૌકુમાર્ય, ઓજ તેજ અને બળ તથા આયુષ્ય વધારનાર છે. વૃષ્ય છે. બુદ્ધિ વધારનાર છે. વયસ્થાપન (ઉંમર વધવા છતાં યૌવન જળવાઈ રહે તે) કરનાર છે. પચવામાં ભારે છે. આંખો માટે પરમ હિતકર છે.'

સુશ્રુત ગાયનાં દૂધ ને ઘી ઉત્તમ કહે છે (गव्यं क्षीरं घृत श्रेष्ठम् ॥ સૂત્રસ્થાન ૪૬ : ૨૨૦) વાગ્ભટ્ટ ઘેટીનાં દૂધ ને ઘીને અધમ કહે છે. સુશ્રુતે ગાયના ઘીને સઘળા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું, બકરીનું ઘી પચવામાં હલકું, ભેંસનું ઘી પચવામાં ભારે અને સ્ત્રીના ઘીને અમૃત તુલ્ય અને પચવામાં અત્યંત હલકું કહ્યું છે. બધાં ઘીમાં સુશ્રુતે ગાયના ઘીનો વિપાક મધુર એટલે અલ્કગુણયુક્ત કહ્યો છે. દૂધની જેમ આ ઘી પણ લોહીને અલ્કગુણધર્મી રાખી શુદ્ધ રાખે છે. ખોરાકના મોટા ભાગના પદાર્થોના વિપાક આમ્લિક છે, પણ તંદુરસ્તી જાળવવા મોટા ભાગના ખાદ્ય પદાર્થો અલ્કગુણયુક્ત હોવા જરૂરી છે. વાગ્ભટ્ટે સંતાન, કાંતિ, સુકુમારપણું ને સારો અવાજ ઇચ્છનારને ઘી ફાયદાકારક ગણાવ્યું છે. ક્ષય, ક્ષત (ચાંદાં) ને ક્ષીણ થએલાને ઘી હિતકર કહ્યું છે.

મહર્ષિ ચરક ઘીના ઔષધીય ગુણ આ પ્રમાણે જણાવે છે: 'જૂનું ઘી (એક વર્ષ ઉપરનું ઘી) મદ, અપસ્માર, મૂર્ચ્છા, સોજા, ઉન્માદ, યોનિરોગો, કર્ણરોગો, શિરઃશૂલ વગેરે રોગોને હણનાર છે.' 'ભાવમિશ્રે' બાળકને વૃદ્ધને ભારે ક્ષયરોગ કફ આમ ને કૉલેરા, મલબંધ, મદાત્યય, જ્વર ને મંદાગ્નિ હોય ત્યારે ઘી ખાવાની મનાઈ ફરમાવી છે.

ભાવમિશ્રે ગાયના ઘીને પવિત્ર, માંગલ્ય ને રસાયન અને આયુષ્ય વધારનાર કહ્યું છે, તો ચરકે તેને सहस्त्रवीर्यम् અને सर्वस्नेहोत्तम કહ્યું છે. આ રીતે બીજા પ્રાચીન આહારશાસ્ત્રીઓએ ઘીની ભારે પ્રતિષ્ઠા જમાવી છે. આનું પરંપરાગત જ્ઞાન આજદિન સુધી ચાલ્યું આવતું હોઈ આપણે પણ ઘીને વિષ્ણુદેવત (શક્તિ)ના નામે ક્યાં નથી ઓળખાવતા? ખોરાકમાં એની હાજરી પવિત્ર લેખીએ છીએ. ઘી વગરના ખોરાકને 'વાંઝિયા' નામે ઓળખીએ છીએ. મોંઘવારીના જમાનામાં યથેચ્છ ઘી ખાવું ન પરવડે તો છેવટે સળી ઉપર આવે એટલું પણ ઘી ભાતમાં નાખી અન્ન પવિત્ર બનાવી ખાવાનું વલણ ધરાવતા લોકો હજુ પણ જોવામાં આવે છે. આ તો ઠીક, પણ ઘીનો શક્તિપ્રદાતા ગુણ આપણામાં એટલો બધો ઠસી ગયો છે કે આઠે દિસસે ઘીનો છાંટો ય ન પામતા ગરીબ લોકો માંદગી વખતે ખસુસ તે ખાવાની માગણી કરતા જણાયા છે. ફાવે તેમ હજુ પણ આપણા લોકોના મનમાં ઘીનું મોટું આહારમૂલ્ય અંકાએલું છે. સ્નેહલ પદાર્થોની બાબતમાં ડૉ. ડબ્લ્યુ. આર. ઍક્રોઈડ કહે છે તેમ 'હજુ સુધી શોધાયા વિનાનું ચરબીનું કોઇ અંતર્ગત શરીરગુણધર્મી મૂલ્ય હોઇ પણ શકે' એ ઘીની બાબતમાં પણ સાચું માનવાનું મન થાય છે.

સ્વાદ સોડમ અને ઉચ્ચ શક્તિમૂલ્યને લીધે પશ્ચિમના દેશોમાં માખણનું સ્થાન છે તેમ આપણા દેશમાં સ્વાદ રુચિ અને શ્રેષ્ઠ પોષણમૂલ્યની દૃષ્ટિએ ઘીનું માન છે. આપણા હવામાનમાં માખણ લાંબો વખત સારું રહેતું નથી. વળી તેમાં ૧૦-૧૫ ટકા પાણી હોવાથી તે પૂર્ણ ચરબી પણ નથી. છતાં ઘી કરતાં તે મે ઘું રહે છે. વળી ઘી તળાઇને બનતુ હોવાથી માખણમા રહેલાં જીવાણુઓ નાશ પામી તે વિશુદ્ધ બને છે.

આપણા આહારમાં પ્રાણિજ ચરબી તરીકે ઘીનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. શૂકધાન્યથી ભરપૂર આપણા આહારની, ચરબી ને વિટામિન 'એ' તથા વિટામિન 'ડી'ની ન્યૂનતાઓ મોટાભાગે ઘીથી ભરપાઈ થાય છે. આપણા આહારમાં વિટામિન 'એ'ની ન્યૂનતા કહેવતરૂપ થઈ પડી છે. અન્નાહારીઓને એ દૂધ ને ઘીમાંથી મળે છે. આ માટે રોજ ઓછામાં ઓછું બે ઔંસ અને વધારેમા વધારે પાંચ ઔંસ ઘી ખાવું જોઇએ. જો આટલું બધું ઘી ખાવું ન પરવડે તો થોડા ઘી સાથે વધારે દૂધ ખાવું.

ઘીમા વિટામિન 'એ' જળવાઇ રહે એ ખાસ જાળવવાનું છે. આ માટે માખણ તાવતી વખતે હળવો તાપ અને વાસણ ઢાંકેલું રાખવું. ગરમ કરતી વખતે તેને બહુ હલાવવું નહિ ને ખાસ અગત્યની બાબત તો એ છે કે ઘી તાજું ખાવું. જ્યાં સુધી આપણા અર્થકારણમાં ખેતીનું પ્રાધાન્ય હતું ત્યાં સુધી ગાય કે ભેંસ પાળવાનું મહત્ત્વ હતું; ઘી બનાવવાનો ઘરઘરનો ઉદ્યોગ હતો; ખેડૂત એમાંથી કમાતો હતો; એનાં બાળકો દૂધ ખાવા પામતાં હતાં અને વધારામાં ગામના ગરીબ લોકોને મફત છાશ મળતી હતી. પણ યંત્રીકરણનો ઉગમ થવાથી મોટા દુગ્ધાલયો શરૂ થતાં દૂધઘીનો વિકેન્દ્રિત ધંધો કેન્દ્રિત બન્યો છે વધુમા થીજએલા તેલનો ઘી તરીકે વપરાશ વધ્યો છે. વળી ઘીમાં ભેળસેળ પણ વધી છે. ખાવાના કોઈ પણ પદાર્થમાં વધુમાં વધુ ભેળસેળ થતી હોય તો તે ઘીમાં છે. તેમાં કપાસ તલ મગફળી કે મહુડાનાં તેલ, બાફેલા બટાટા, થીજએલાં તેલ ને મરેલાં ઢોરની ચરબી ભેળવવામાં આવે છે. આથી ઘીનું વિટામિન મૂલ્ય ઘટે છે ને તે પચવામાં ભારે બને છે. આમ આજ શુદ્ધ ઘીની પ્રાપ્તિ દુર્લભ અને વપરાશ મર્યાદિત બન્યો છે.

અનુસંધાન] ગ્લાઇડિંગ [પૃ. ૨૨૬થી

કેળવનાર, જૂથમાં રહી કામ કરવાની ભાવના પેદા કરનાર એક અજોડ રમત છે. નૅશનલ કૅડેટ કોર અને હોમ ગાર્ડ્ઝ વગેરે પ્રવૃત્તિનું એ એક ઘણું જ મહત્ત્વનું પૂરક અંગ છે. ખાસ કરીને યુવાનોમા આ રમતનો સક્રિયપણે પ્રચાર થાય તે જોવાનું જોઈએ. વધુ નહિ તો નજીકની કોઈ પણ ગ્લાઇડિંગ ક્લબમાં જઈ એક 'આનંદ સફર' કરી આવી તેનું સાચું સ્વરૂપ તો જરૂર જોજો જ. તેની ફી ફક્ત એક રૂપિયો જ હોય છે.

હાલ ત્રણ સ્થળે કેન્દ્ર સરકારના ગ્લાઇડિંગ સેન્ટરો ચાલે છે: પૂના બૅન્ગલોર અને અલ્લાહાબાદમા. ખાનગી ક્લબોમાં બે કેન્દ્ર છે: એક દિલ્હીમાં, સફદરજંગ ઍરોડ્રોમ પર અને બીજું પિલાનીમાં બિરલા ગ્લાઈડિંગ ક્લબ. આ એક જ ક્લબ એવી છે કે જે ખાસ વિદ્યાર્થીઓ માટે જ ચાલે છે અને એવી ભણતરની સંસ્થા સાથે જોડાએલી છે. જયપુરમાં પણ ગ્લાઇડિંગ ક્લબ લગભગ સ્થપાઈ ગઈ છે. આ પંચવર્ષીય યોજનામા બીજી ૧૫ ક્લબો ખોલવાની જોગવાઈ છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં આવી ક્લબો રાજ્ય દ્વારા યા યુનિવર્સિટી દ્વારા સ્થપાય અને તેમાં લોકો વધુ ને વધુ રસ લેતા થાય એ ઘણું જરૂરી છે. તમને જાણીને કદાચ નવાઈ લાગશે પણ નાનકડા જર્મનીમા ૮૦૦ કરતા પણ વધારે ગ્લાઇડિંગ ક્લબો છે. ઇંગ્લંડ, પોલૅન્ડ, ચેકોસ્લોવાકિયા, રશિયા, ફ્રાન્સ, અમેરિકા ઈત્યાદિ દેશોમાં ગ્લાઇડિંગની મહત્તા સમજાઈ છે એટલે ત્યા દિવસે દિવસે યુવક-યુવતીઓ માટે જેટલી બને તેટલી વધુ સગવડ અપાતી જાય છે. કોઈ જગ્યાએ તો ખુદ યુનિવર્સિટીની પોતાની જ ગ્લાઇડિંગ ક્લબ હોય છે. થોડા વખત પહેલાં જ અમેરિકાની 'સોરિંગ સોસાએટી ઑવ અમેરિકા' (S S. A.)ના પ્રમુખ શ્રી પૉલ બીકલે ૪૬,૨૬૭ ફૂટની ઊંચાઈએ ગ્લાઈડરમા ઊડીને વિશ્વવિક્રમ નોંધાવ્યો છે.

યંત્રરહિત ઉડ્ડયન

ગ્લાઇડિંગ

સાહસ અને પ્રકૃતિદર્શનનો અનેરો આનંદ દેતી રમત

લેખક · જિતેન્દ્ર દીવેચા

ગ્લાઇડિંગથી આપણે બહુ પરિચિત નથી. અને એને વિષેનું પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન તો બહુ જ ઓછામાં હશે.

'ગ્લાઈડર'ને એન્જિન વગરનું ઍરોપ્લેન કહી શકાય. તેની પાંખો ઍરોપ્લેન કરતાં મોટી હોય છે, કેમકે એ પાંખો જ એનો આત્મા છે.

ગ્લાઇડરને બને તેટલું ઊંચે લઈ જવું, બને તેટલું વધારે વખત ઉપર રાખવું અને બને તેટલે લાંબે અંતરે, સરકાવવું તે છે ગ્લાઇડિંગ.

એનાં કંટ્રોલ બધાં બરાબર ઍરોપ્લેન જેવાં જ હોય છે; ફક્ત થ્રૉટલ નથી હોતું, કારણ કે એમાં એન્જિન જ નથી હોતું!

આ તો નવાઈની વાત! તમે પૂછશો કે તો પછી એ ગ્લાઇડર ઊડે છે કેમ? તમે કદિ સમળીને પાંખો ફફડાવ્યા વગર ઉપર જતાં જોઈ છે? આકાશ તરફ જોશો તો તમને ઘણી સમળીઓ ગોળ ગોળ ઊડતી દેખાશે. એ સમળીઓ કાંઈ કારણ વગર ગોળાકારે નથી ઊડતી પણ હવામાં રહેલા અદૃશ્ય ઉપ-પવનોની મદદથી ઊંચાઈ મેળવે છે.

આ ઉપ-પવનો (થર્મલ) આપણને જે વંટોળિયા દેખાય છે તેની સાથે સરખાવી શકાય; પણ એ વંટોળિયા કરતાં ઘણી ઓછી તાકાતવાળા ને અદૃશ્ય હોય છે. એ જ ઉપ-પવનોથી સમળી પેઠે ગ્લાઈડર પણ ઊંચાઈ મેળવી શકે છે. પણ એ પહેલાં ગ્લાઈડરને શરૂઆતની ગતિ વડે અમુક ઊંચાઈ આપવી જરૂરી છે, કેમકે આ ઉપ-પવનો ૨૫૦ થી ૩૦૦ ફૂટની ઊંચાઇ પર જ પકડાય છે. એથી નીચેના ભાગમાં એ પકડવા ઘણા મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે ૭૦૦ ફૂટ ઉપરની ઊંચાઇ પછી આ પવનો સહેલાઈથી પકડી શકાય છે.

એટલી ઊંચાઈ સુધી ગ્લાઈડરને પહોંચાડવા માટે આટલી રીતે ગતિ આપવામાં આવે છે: (૧) બન્જી લૉન્ચ (૨) વિન્ચ લૉન્ચ (૩) ઑટો લૉન્ચ અને (૪) ઍરો-ટો. આ નામ ઉપરથી જ કદાચ તમે સમજી શકશો કે એ પ્રત્યેક લૉન્ચ શું છે. છતાં આપણે દરેકને ટૂંકમાં જોઈએ.

૧. બન્જી લૉન્ચ: આ રીત હવે ઘણી ઓછી વપરાશમાં છે. આમાં ગ્લાઇડરને બન્જી (રબ્બરનું જાડું દોરડું) અંગ્રેજી V'ના આકારમાં લગાડવામાં આવે છે. પછી એ દોરડાને બન્ને બાજુથી ત્રણત્રણ કે ચારચાર માણસો જોરથી ખેંચે છે, અને ગ્લાઈડરની પૂંછડીને બીજો માણસ પકડી રાખે છે.-દોરડું રબ્બરનું હોવાથી ખેંચાય છે અને જ્યારે પૂરતું ખેંચાઈ રહે ત્યારે ગ્લાઇડરની પૂંછડી છોડી દેવામાં આવે છે. આથી ગ્લાઇડરને આગળની તરફ ધક્કો લાગી ગતિ મળે છે. કંટ્રોલની મદદથી તે વખતે ગ્લાઇડરને થોડી ઊંચાઈ પણ અપાય છે. ગીલોલમાંથી પથરો છૂટે તેની સાથે આને સરખાવી શકાય.

૨. વિન્ચ લૉન્ચ: આ રીત વધુ પ્રચલિત છે. આમાં એક મોટર લોખંડની એક મોટી ગરેડી (ડ્રમ) ઉપર આશરે ૩૦૦૦ ફૂટ લાંબો પોલાદનો તાર ઘણી ઝડપથી વીંટાળતી હોય છે. એ તારને બીજે છેડે બાંધેલું ગ્લાઇડર આથી આગળ ખેંચાતું આવે છે. તે જ દરમિયાન કંટ્રોલની મદદથી પાયલોટ ગ્લાઈડરને બને તેટલી ઊંચાઈ આપે છે; અને પૂરતો વેગ તથા ઊંચાઈ મળી જતાં ગ્લાઈડર સાથેનો તારનો છેડો છોડી દેવાય છે. આમાં વપરાતો સ્ટીલનો તાર પરદેશ કરતાં અહીં ઓછો ટકે છે અને તે હિન્દમાં નહિ બનતો હોવાથી મોંઘો પણ પડે છે.

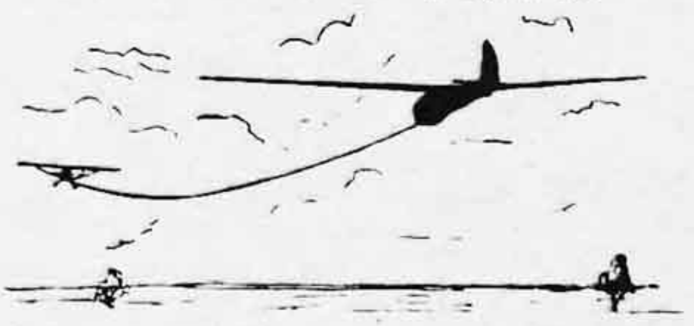
૩. ઑટો લૉન્ચ: આ રીતનો ઉપયોગ ભારત કરતાં ઈંગ્લૅન્ડ અને અમેરિકામાં વધુ થાય છે. આ રીત વિન્ચ લૉન્ચને ઘણી મળતી છે પણ આમાં વિન્ચને બદલે સીધો મોટરનો જ ઉપયોગ કરાય છે. આમાં વિન્ચ કરતાં પણ પાતળો અને ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ ફૂટ લાંબો પોલાદનો તાર વપરાય છે. આ તારને ગરેડી (ડ્રમ) ઉપર વિંટાળવાને બદલે આમાં મોટર પોતે જ ૫૦ થી ૬૦ માઈલની ઝડપથી દોડે છે અને પાછળ ગ્લાઇડર ખેંચાતું આવે છે. પતંગનો દોર પકડીને છોકરા દોડીને જે રીતે પતંગને અદ્ધર ચડાવે છે એવું આ થયું. આ રીત માટે પાકો રસ્તો કે રન વે (ઍરોપ્લેનને ઊતરવા-ચડવા માટે ખાસ બનાવેલા માર્ગ)ની જરૂરત છે. આ રીતમાં વપરાતા તાર સસ્તા હોય છે તો બીજી બાજુ મોટરનો વધારાનો ખર્ચ પણ થાય છે.

૪. ઍરો ટો: આ રીત સૌથી સરળ ને સૌથી વધુ ખર્ચાળ છે. ઍરોપ્લેનની પાછળ ગ્લાઈડરને ૧૦૦ થી ૩૦૦ ફૂટ લાંબા દોરડાથી જોડવામાં આવે છે અને જે ઊંચાઇએ પહોંચવું હોય ત્યાં પહોંચી તેને છોડી દેવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ જેમ બીજી રીતોમાં ઉડ્ડયન થાય તેમ ઉપ-પવનોની મદદથી ગ્લાઈડર હવામાં તરે છે કે ઉપરનીચે જઈ શકે છે. આ રીતનો ફાયદો એ છે કે ઉપ-પવન મળે ત્યારે જ ગ્લાઈડર ઍરોપ્લેનથી છૂટું પડે જેથી એને તરત નીચે ન આવવું પડે. બીજી બધી રીતોમાં ઉપ-પવનો મળે તો જ વધુ ઉપર જઈ શકાય.

ગ્લાઇડિંગનું ઉડ્ડયન ઍરોપ્લેનના ઉડ્ડયન કરતાં સસ્તું છે, કારણ કે તેમાં બળતણની જરૂર નથી; વધારે સલામત છે, કારણ કે તેમાં આગ લાગવાનો ભય નથી; સહેલાઇથી કંટ્રોલ કરી શકાય છે, કારણ કે ઍરોપ્લેન કરતાં ઘણી ધીમી ગતિએ ઉડ્ડયન થાય છે.

તમે કહેશો કે ગ્લાઇડિંગનો ઉપયોગ શો? ફાયદો શો?

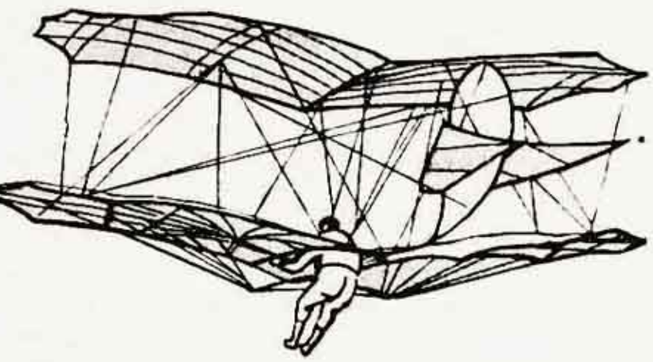

બન્જી લૉન્ચમાં રબ્બરના જાડા દોરડાવડે ગ્લાઈડરને ગીલોલ પેઠે ફેંકાય છે. ઍરો ટો: એમાં ઍરોપ્લેન ગ્લાઈડરને હવામાં ઉપર લઈ જાય છે.

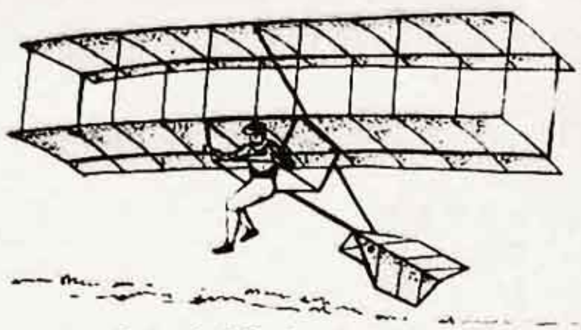
ઈ. ૧૮૫૭માં કૅપ્ટન બ્રીસે 'આલ્બાટ્રૅસ' પક્ષીના આકારનું એક સાધન બનાવીને ઉડાડી જોએલું. ઉડ્ડયન વિષેના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનો કોઇ ખયાલ તેમાં હતો જ નહિ. માત્ર હવામાં ઊડવાનો એ એક તુક્કો જ હતો. બે ત્રણ પ્રયત્નો પછી એણે એ વાત પડતી મૂકી દીધી. પણ એ પ્રથમ સાધન ગ્લાઇડરનું આદિ સ્વરૂપ ગણી શકાય.

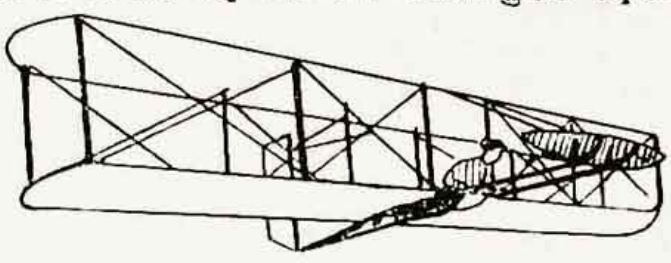
જર્મનીમાં ઑટો લીલીએન્થલે પણ નાનપણથી ઊડવાના સ્વપ્નો સેવેલાં અને વિચારપૂર્વકના પ્રયત્નો કરીકરીને એણે અનેક પ્રકારનાં ગ્લાઈડરો બનાવી જોયાં. જીવન દરમ્યાનમાં એણે લગભગ ૨૦૦૦ જેટલાં ઉડ્ડયનો કર્યાં પછી એમાં યંત્ર ઉમેરવાનો પ્રયોગ કરતાં એણે જીવ ખોયો.

ઈ. ૧૯૦૫માં મોન્ટગોમેરી નામના ઈજનેરે પણ બલૂન દ્વારા ગ્લાઇડરને હવામાં ઊંચે લઇ જઈ ઊડવાના પ્રયોગો કરેલા. એ જોવા માટે એણે ટિકિટો રાખેલી. એની જાહેરાતના પોસ્ટરનું આ આલેખન છે.

લીલીએન્થલના પ્રયોગો ને નોંધોનો અભ્યાસ કરી ઑક્ટેવ ચાન્યુટ નામના એક ઇજનેરે પણ ઈ. ૧૮૯૬માં ગ્લાઈડર બનાવ્યાં ને ઉડાડયાં. પોતે ઈજનેર હોઈ એણે એમાં અનેક અવનવા સુધારા પણ કર્યા.

ગ્લાઈડરના આ પ્રયોગોનું આકર્ષણ સાઈકલો સમારતા રાઈટ બંધુઓને પણ લાગ્યું ને ઈ. ૧૯૦૦માં એમણે પણ પ્રયોગો આદર્યા. એમના પ્રયોગોમાં એમને સારી સફળતાઓ મળી અને એથી પ્રેરાઇ પાછળથી એમણે એમાં યંત્રોનું સંચાલન ઉમેરી સૌ પ્રથમ વિમાનની શોધ કરી.

ગ્લાઇડિંગનો સૌથી વધુ ઉપયોગ જર્મનીએ કર્યો છે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મનીમાં આમ જનતા માટે એરોપ્લેનનાં ઉડ્ડયનો શીખવાની મનાઈ હતી, પણ ગ્લાઇડિંગ દ્વારા લોકોને ઊડતાં શીખવી જર્મનીએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે તેનું આખું હવાઈદળ તેમાંથી ઊભું કરેલું. જે જે ગ્લાઈડર પાઇલૉટો હતા તેમને ઘણા ઓછા સમયમાં એરોપ્લેન ઉપર તાલીમ આપી તૈયાર કરી દીધા હતા. ઈંગ્લૅન્ડમાં પણ એ વખતે ઘણાં ગ્લાઈડર પાઈલૉટોએ ગ્લાઈડરમાં ઊડીને 'રેકી'નું કામ સફળતાપૂર્વક કર્યું હતું. એન્જિનનો અવાજ ન હોવાથી ગ્લાઈડરો ઘણી જ ચૂપકીદીથી દુશ્મન-પ્રદેશમાં જઈ ઊતરી શકતા. વળી, ગ્લાઈડરને ઊતરવા માટે પણ બહુ ઓછી જગ્યા જોઇએ. રમતના સામાન્ય મેદાનોમાં પણ એ ઘણી સરળતાથી ઊતરી શકે. આ બધા એના દેખીતા લાભ છે.

ગ્લાઇડિંગમાં શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ વિકસે છે. કોઈ પણ જાતનું ઉડ્ડયન કરવા આવનાર વ્યક્તિ એટલું તો જરૂર સમજીને આવે છે કે એ પોતે અમુક જાતનું જોખમ તો ખેડી જ રહી છે, અને એટલે એનામાં જવાબદારીનું ભાન વધે છે. વળી ગ્લાઇડિંગ એ સમૂહગત રમત હોઇ તેમાં સર્વે પોતપોતાના કામનો હિસ્સો આપે છે; એથી સમભાવના તથા નેતૃત્વ પણ કેળવાય છે.

ગ્લાઇડરને બરાબર અમુક જગ્યાએ જ ઉતારવું એ પણ ચતુરાઈભરી કળા છે અને દરેક ઉડ્ડયનમાં વાતાવરણની ઘનતા, ગરમી વગેરે જુદીજુદી હોવાથી મનની એકાગ્રતા ઘણી જરૂરી છે. એન્જિન ન હોવાથી દરેક વ્યક્તિને એટલું મનોબળ તો કેળવવું જ પડે છે કે પાછો જમીન ઉપર સહીસલામત પગ મૂકું. આમ માનસિક વિકાસ સાથે શારીરિક વિકાસ પણ ગ્લાઇડિંગથી સાધી શકાય છે, કારણ કે જમીન ઉપર તેને ઇચ્છિત જગ્યાએ લઈ જવા-લાવવા શારીરિક બળની જરૂર પડે છે—અલબત્ત, પહેલવાનો જેટલી શક્તિની જરૂર નથી. સ્ત્રીઓ પણ ગ્લાઇડિંગ કરી શકે છે. ૨૦૦૦ ફૂટથી વધારે ઊંચાઇએ

ધડ વિનાનું જીવતું માથું ······· **કૌશલકળાના ખેલ [૧]** ······· લેખક · નિરંજન ઠક્કર

દરેક પદાર્થની સ્થિતિ કે ગતિની પાછળ કોઇ ને કોઈ ચોક્કસ કારણ હોય છે. આવાં કારણોના અભ્યાસને આપણે વિજ્ઞાન કહીએ છીએ. આ વિજ્ઞાને તારવેલા સિદ્ધાંતો મુજબ જ બધી બાબતોનું સંચાલન થતું રહે છે એમ આપણે માનીએ છીએ. છતાં કેટલાક માણસો આવા સિદ્ધાંતોને પણ ઉલ્લંઘી જઈ સામાન્યત: અશક્ય લાગતી એવી કેટલીયે બાબતો કરી બતાવે છે. આપણે એને 'જાદુગર' કહીએ છીએ.

જાદુ એ એક એવી કૌશલ-કળા છે જેમાં હકીકતે જે ઘટના બનતી જ નથી તે થતી હોવાનો પ્રેક્ષકોને ભ્રમ થાય છે. આ ભ્રમજાળ ઊભી કરવા માટે જ જાદુગર-કલાકારે સઘળા પ્રયત્નો કરવાના હોય છે. પ્રેક્ષકોની નજરને આમ છેતરવા માટે તેને ખેલને અનુરૂપ સંગીત, દૃશ્ય-રચના, અમુક ખાસ બનાવેલાં સાધનો;.રાસાયણિક પદાર્થો, વાક્છટા અને અભિનય વગેરેનો ચતુરાઈભર્યો આશ્રય લેવો પડે છે. પ્રેક્ષકોનાં મન અને દૃષ્ટિને ખેલના રહસ્યથી બને તેટલે દૂર જકડી રાખવાની આવડત અને આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં હોવાં જ જોઈએ. જાદુગરની આ શક્તિને 'મેલીવિદ્યા' ને 'નજરબંધી' વગેરે જેવા નામોથી નવાજવામાં આવે છે. પણ એણે કરેલા ચમત્કારભર્યા ખેલનું જ્યારે રહસ્ય પામી જઈએ ત્યારે તો જરૂર થાય કે આવું તો આપણે પણ કરી શકીએ. પણ જાદુગરનો અભિનય, વાક્છટા, ખેલ કરવાની સ્ફૂર્તિ ને પ્રેક્ષકોના માનસને જકડી રાખવાની આવડત ને આત્મશ્રદ્ધા સિદ્ધ કરવી એ કંઇ રમત વાત નથી. પણ એ બધું બાજુએ રાખી અહીં તો આપણે એવા ચમત્કારિક ખેલોનાં રહસ્યો જોઈશું.

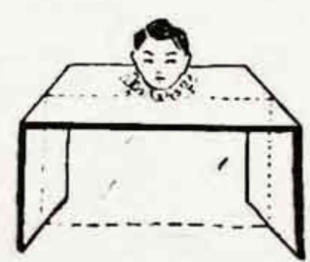

ગમે તેવા ચાલાક માણસની નજર પણ છેતરાઇ જાય તેવો આ પ્રયોગ છે. રહસ્ય જાણ્યા પછી તો તમે પણ એ પ્રયોગ કરી શકશો.

મેળાઓમાં કે મોટાં પ્રદર્શનોમાં આ ખેલ જુદાજુદા સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. તંબૂ કે ઓરડીમાં વચ્ચોવચ એકાદ ટેબલ હોય છે. ટેબલની નીચેથી આરપાર પાછળની દીવાલનો પડદો જોઇ શકાય છે. આ ટેબલ પર એક થાળમાં ફૂલના હાર વચ્ચે કોઇ માણસનું મસ્તક પડ્યું હોય છે. તે આપણી સાથે વાતો કરે છે, જાદુગર તેને પૂછે તેના જવાબ આપે છે, આપણી પાસેથી પીપરમીન્ટ કે એવું કશું લઈ જાદુગર તેને ખવડાવે તો ખાય છે, હસે છે વગેરે. આવા જીવંત મસ્તકને સૌ આશ્ચર્યથી જોઇ રહે છે. (જુઓ ડાબી તરફનું ચિત્ર).

હવે તેનું રહસ્ય જોઇએ. ટેબલ ચાર પાયાવાળું હોતું નથી, પણ આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેની બે બાજુઓ સળંગ પાટિયાંની હોય છે. આમાં આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ટપકાંવાળી લીટીથી બતાવેલા ભાગમાં-ટેબલની બરાબર મધ્યમાં એક મોટો અરીસો ગોઠવી દેવામાં આવે છે. એની પાછળના ભાગમાં ટેબલમાં બાકોરૂં હોય છે. એ બાકોરામાંથી માથું બહાર કાઢી કોઈ પણ વ્યક્તિ અરીસા પાછળ બેસી રહે છે. ટેબલની સામેની બાજુએ, જ્યાં પ્રેક્ષકો આ ખેલ જોવા માટે ઊભા રહે છે ત્યાં તેમની આગળ લગભગ કમર જેટલી ઊંચાઈ સુધી કાપડનો કકડો બાંધી કઠેરા જેવું બનાવેલું હોય છે. જેવા રંગનો આ કઠેરો હોય તેવા જ રંગનો પડદો ટેબલની પાછળની એટલે કે પ્રેક્ષકોની સામેની દીવાલ પર લગાડેલો હોય છે.

હવે ટેબલની અંદર જોવાનો પ્રયત્ન કરનારને ટેબલની મધ્યમાં રાખેલા અરીસામાં, પોતાની આગળના કઠેરાનું પ્રતિબિંબ જ દેખાશે. આ પ્રતિબિંબનું સ્થાન પાછળના પડદા જેટલે અંતરે જ હોવું જોઈએ. વળી આગળનો કઠેરો અને પાછળનો પડદો એક જ રંગનાં હોવાથી કઠેરાનું પ્રતિબિંબ પડદા સાથે મળી જશે ને આયનાની હાજરી જણાશે નહિ. આથી પ્રેક્ષકોને એવો ભ્રમ થશે કે તેને ટેબલની નીચેથી પાછળનો પડદો જ દેખાઇ રહ્યો છે. (જુઓ નીચેનું ચિત્ર)

આમ, ટેબલ પર માત્ર માથું દેખાશે. માથાની આજુબાજુ બાકોરાનો સાંધો ન દેખાય તે માટે ફૂલનો હાર ગરદન પર વીંટવામાં આવે છે.

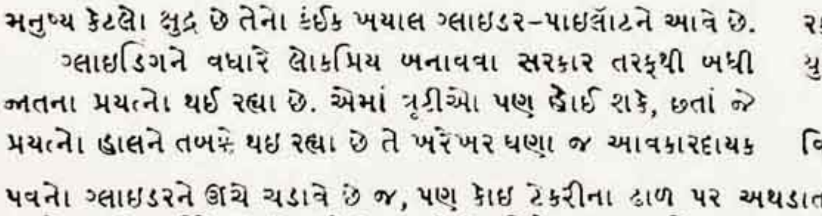
જે ચોખ્ખી અને તાજી હવા મળે છે તેનો ખયાલ જમીન ઉપર તો આવવો જ મુશ્કેલ છે. ગ્લાઇડિંગ તદ્દન સ્વચ્છ હવા લભ્ય બનાવે છે.

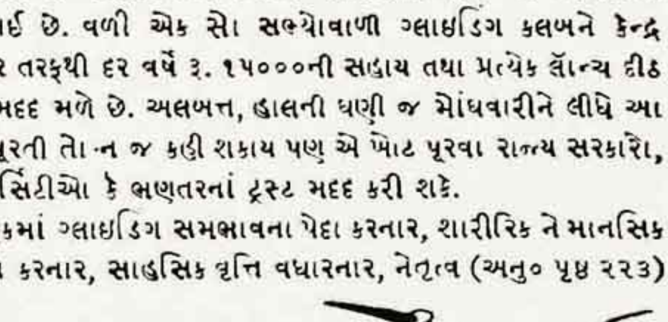
જ્યારે ઉપ-પવનોની મદદથી ગ્લાઈડરને સારી એવી ઊંચાઇએ લઈ જઇએ ત્યારે વાદળી રંગના ભવ્ય આકાશમાં પૃથ્વી ને તેની ઉપર રહેલો મનુષ્ય કેટલો ક્ષુદ્ર છે તેનો કંઈક ખયાલ ગ્લાઇડર-પાઇલૉટને આવે છે.

ગ્લાઇડિંગને વધારે લોકપ્રિય બનાવવા સરકાર તરફથી બધી જાતના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. એમાં ત્રુટીઓ પણ હોઈ શકે, છતાં જે પ્રયત્નો હાલને તબક્કે થઇ રહ્યા છે તે ખરેખર ઘણા જ આવકારદાયક કહી શકાય. ગ્લાઈડર તથા વિન્ચ વગર ભાડે લોન પર આપવાની જોગવાઈ છે. વળી એક સો સભ્યોવાળી ગ્લાઇડિંગ કલબને કેન્દ્ર સરકાર તરફથી દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦૦૦ની સહાય તથા પ્રત્યેક લૉન્ચ દીઠ રૂ. ૩ મદદ મળે છે. અલબત્ત, હાલની ઘણી જ મોંઘવારીને લીધે આ રકમ પૂરતી તો ન જ કહી શકાય પણ એ ખોટ પૂરવા રાજ્ય સરકારો, યુનિવર્સિટીઓ કે ભણતરનાં ટ્રસ્ટ મદદ કરી શકે.

ટૂંકમાં ગ્લાઇડિંગ સમભાવના પેદા કરનાર, શારીરિક ને માનસિક વિકાસ કરનાર, સાહસિક વૃત્તિ વધારનાર, નેતૃત્વ (અનુ૦ પૃષ્ઠ ૨૨૩)

પવનો ગ્લાઇડરને ઊંચે ચડાવે છે જ, પણ કોઇ ટેકરીના ઢાળ પર અથડાતા પવનો વળી જઈને વધુ વેગથી ઉપર ચડે છે. એનો લાભ લઇને ગ્લાઇડર વધુ સરળતાથી ઊંચાઈ મેળવે છે. બંને આકૃતિમાં તીરથી પવનની દિશા દર્શાવી છે.

કલાવાર્તા

બે ઉપયોગી પુસ્તકો

(ર. મ. રાવળ)

ભારતીય કલા કે પદચિહ્ન

ભારતીય કલાનો માર્મિક પરિચય સરલ અને શિષ્ટ ભાષામાં સામાન્ય માણસને અવબોધન કરી શકે એવાં પુસ્તકની શોધમાં આગળ તરી આવતું આ પુસ્તક પ્રત્યેક કલારસિકને તેમજ વિદ્યાર્થીને અને શિક્ષકવૃંદને અધ્યયન આનંદ કે રસપરિચય માટે નિઃશંકપણે વાંચવાની ભલામણ કરવાની સહજ પ્રેરણા થાય છે. એના લેખક ડૉ. જગદીશ ગુપ્ત ૩૧ વર્ષની પ્રૌઢ યુવાવસ્થામાં આ વિષયનું નિરૂપણ કરવાને અનેક રીતે યોગ્ય અધિકારી બન્યા છે. પ્રયાગની વિદ્યાપીઠમાં તેઓ હિન્દી વિભાગના સહાયક પ્રાધ્યાપક હોવા સાથે તેમણે જીવનને અનેકવિધ સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. કાવ્યપ્રદેશમાં ('નવી કવિતા'ના સમ્પાદક) હોવા ઉપરાંત તેમણે પોતાની કવિતાના સંગ્રહો નાવ કે પાંવ અને શબ્દદંશ તથા રીતીકાવ્ય-સંગ્રહ નામે ઉપયોગી સંકલન પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. ને ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરી ગુજરાતી ઔર વ્રજ ભાષા મેં કૃષ્ણ-કાવ્યનું તુલનાત્મક અધ્યયન આપતો શોધ-પ્રબન્ધ લખ્યો છે.

આટલી સાહિત્યસિદ્ધિ છતાં તેમની વિશેષ રુચિ ચિત્રકલા, પ્રાચીન સિક્કાસંગ્રહ અને સંસ્કારયાત્રાઓ પ્રતિ રહી છે. એનું સત્ત્વશીલ કારણ એ છે કે તે પોતે ઉચ્ચ કોટિના દ્રષ્ટા અને ચિંતક કલાકાર છે.

પ્રયાગ વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્કૃતની ડિપ્લોમા ઉપરાંત તેઓ ચિત્રકળાની પણ ડિપ્લોમા ધરાવે છે. ૧૯૫૯માં તેમણે પોતાનું વૈયક્તિક પ્રદર્શન પણ રજૂ કરેલું જેમાં ૧૦૧ ચિત્ર-વિષયો અને અનેક રેખાંકનો (સ્કેચ) હતા. આટલી વિપુલ સંસ્કાર સામગ્રીથી સંપુષ્ટ બનેલા જગદીશજી કલાવાર્તામાં સહજ ઊર્મિથી કલાની માર્મિક વાતોને હૃદયંગમ અને સુપાઠય બનાવી શકયા એ સ્વાભાવિક છે.

ચિત્રમાં ડૉ. જગદીશ ગુપ્ત

ભારતીય કલા પ્રતિ તેમની શ્રદ્ધા અટલ છે, પણ તે ધર્માંધની આંધળી શરણાગતી નથી. પાશ્ચાત્ય કળાઓની વિવિધ શાખાઓ અને સંપ્રદાયોથી સુપરિચિત અને સુજ્ઞાત બન્યા પછી તેમણે પોતાની વિવેક-બુદ્ધિએ તોળી-તોળીને નિર્ણયો કર્યા છે. તે આ પુસ્તક વાંચનારને સહજ સુપ્રાપ્ય થાય છે.

પોતાના અધ્યયન અને નિરૂપણમાં તેમણે પ્રાગૈતિહાસિક ભારતીય ચિત્રકળાથી આરંભ કરી પ્રાચીન ઇજિપ્ત, ગ્રીસ, બેબીલોન અને ભારત સુધી મર્મગ્રાહી વિવેચનબિંદુઓ રજૂ કરીને આધુનિક જગતમાં પ્રવર્તમાન યુરોપી કલાસંપ્રદાયો અને ભારતમાં ઊતરેલા તેના પરિવાર સંઘોની તલસ્પર્શી સમાલોચના કરી બતાવી છે અને તેમાં યુરોપની કળાચર્ચાની જટીલ સમસ્યાને ભાષામાં પ્રકટ કરતાં તેમની સાહિત્યપ્રતિભાએ જે શબ્દસ્વરૂપો રચ્યાં છે તેથી ભાષાની સમૃદ્ધ વધારી છે, એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજી અધ્યયનથી પ્રભાવિત બનેલા વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્યોને ભાષાના સામર્થ્યથી તેઓ આશ્ચર્ય અર્પી શકે છે. લેખ પ્રસ્તાવની સાથે તેમનાં પોતાનાં સૂચક આલેખનો તથા ફોટોગ્રાફો આવશ્યકતાનુસાર આપવાનું પણ તેઓ ચૂકયા નથી.

એમના પુસ્તકમાંથી કેટલાંક નમૂનેદાર અવતરણો વાંચતાં લેખકની ભાષાપ્રસાદીનો અનુભવ થશે :

માનવમન કે વિકાસ કા બહુત કુછ ઇતિહાસચિત્રકલા કેઅધ્યયનસેજ્ઞાત હોસકતા હૈ.

ચિત્ર કી અપેક્ષા ચિત્રણ કી ભાવના ઔર દૃશ્યતત્ત્વ અર્થાત 'બિમ્બ'–imageકી કલ્પના અધિક વ્યાપક સત્ય હૈ.

અભિવ્યક્તિ કે પ્રત્યેક આગ્રહ મેં સૂક્ષ્મરૂપ સે ચિત્રણ કી ભાવના યા વસ્તુકો રૂપાયિત કરને કી ઈચ્છા નિહિત રહતી હૈ ઔર અનુભૂતિ કે હરેક સ્તરમેં 'ચિત્રત્વ' કી કલ્પના યા બિમ્બ-વિધાન સમાવિષ્ટ રહતા હૈ.

જહાં જહાં તક રૂપાભાસકી સત્તા હૈ વહાં વહાં ચિત્રણ ઔર ચિત્રત્વ કી ગતિ હૈ.

રંગ-રેખા કે વિશિષ્ટ માધ્યમ સે વ્યક્ત રૂપાભાસ કો હી ચિત્ર સંજ્ઞા દી જાતી હૈ.

રૂપ કા પ્રભાવ અધિક નિશ્ચિત અધિક વ્યાપકઔર અધિકગ્રાહીઔરઅધિકપૂર્ણ હોતા હૈ.

ફલક પર બનતી હુઈ રેખાયેં તથા આકાર એક દૂસરે કે સાહચર્યસે અર્થવત્તા પ્રાપ્તકરતી હૈ.

લુહારિયાં. લુહાર વિનાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં ફરીને રોજિંદા વપરાશની ભાંગીતૂટી ચીજ વસ્તુઓ વેચતી ને મરામત કરી આપતી કોમ. આદમી કામ કરે, બૈરી ગામમાં ફરીને તૈયાર માલ વેચી આવે. દેવજીભાઈ વાજાએ એ કોમનાં બે પાત્રોની કરેલી ચિત્રનોંધ અહીં આપી છે. સ્ત્રીને માથે મોતીનો શણગાર (મથાવટી), કાનમાં ચાંદીનાં ફૂલ, ગળામાં મોતીની હારડી ને ચાંદીનું ઝૂમણું, હાથમાં મોતીના બંધ અને ચાંદીની બંગડીઓ (બાવડે પણ ખરી) તથા પગમાં રૂપાની કડલીઓ, એ એનાં ઘરેણાં.

કિસી ચિત્રણ કી અર્થગરિમા હી ઉસકી સિદ્ધિ હૈ.

એક કલા કે આશ્ચર્યજનક કલ્પનાવિલાસ કે બાદ ભી મનુષ્ય કા ભૌતિક રૂપ ઉસકે શરીર કે પુષ્ટ માંસપેશી મેં પ્રત્યેક મૂર્તિ મેં અત્યન્ત સૌકર્ય કે સાથ પ્રદર્શિત કી જાતી રહી. સારી રૂપયોજના પ્રકૃત માનવ કે સૌન્દર્ય કે આલેખનમેં રત રહી.

મનુષ્ય કી આત્મા કે પ્રકાશમેં કિસી ભી આકાર કી કલ્પના નહિ કી ગઇ કિસી ભી એક મૂર્તિ ઔર બુદ્ધ પ્રતિમા કો મિલાકર દેખને સે યહ અન્તર સ્પષ્ટ હોગા.

જહાં તક યથાર્થ ચિત્રણ ઔર ભૌતિક આધાર લેનેકા પ્રશ્ન હૈ આજ દોનો વર્ગ કી ચિત્ર-

શ્રી જગદીશ ગુપ્તની બે કલાકૃતિઓ. ડાબી બાજુ: 'સ્વપ્નભૂમિ' નામે એમની તૈલરંગી ચિત્રમાળાનું એક ચિત્ર 'સ્નેહપાશ'. ઉપર: અંકુરિત હાથ. એક બીજું તૈલરંગી ચિત્ર.

કલા ઉનસે હટી હુઈ હૈ. જહાં યુરોપીય કલા કે લિયે મનોવૈજ્ઞાનિક ચિત્રણ સે ઉપર ઉઠને કી આવશ્યક્તા હૈ, વહાં ભારતીય કલા કે લિયે ભી યહ આવશ્યક હૈ કી વહ યુરોપ દ્વારા પરિત્યક્ત યથાર્થ અંકન કી ઓર પ્રવૃત્ત ન હો. ભારત મેં નવીનતા કે નામ પર એસે પ્રયોગ ભી હો રહે હૈં જિન કી નિસ્સારતા પશ્ચિમ મેં સિદ્ધ હો ચુકી હૈ. અત એવ વસ્તુઓં કી આત્મા તક પહુંચકર કલ્પનાવૈભવ તથા પ્રસન્ન વર્ણયોજના સે ચિત્રણ કી જો પ્રાચીન પરિપક્વ શૈલી ભારત કો ઉત્તરાધિકાર મેં મિલી હૈ વહ સર્વથા ત્યાજ્ય નહિ હૈ.

શ્રેષ્ઠ કલા વસ્તુત: મનુષ્ય મેં નિહિત સૂક્ષ્મ કિંતુ અદમ્યકૃતિત્વશક્તિ કા હી મુક્તપ્રસ્ફુરન હૈ.

માત્ર વૈચિત્ર્ય કા સૃજન કભી ભી શ્રેષ્ઠ કૃતિત્વ કી સંજ્ઞા નહિ પા સકતા.

આટલા નાના પુસ્તકમાં પણ લેખકે કલાનાં સર્વક્ષેત્રોને સમભાવી અભ્યાસકની દૃષ્ટિએ બહુ જ હૃદયંગમ પરામર્શ કરી તે તે વિષયમાં પોતાની રીતે રુચિકર ભાષામાં સૂઝ ને સહાનુભૂતિ બતાવી છે. વૈદિક સમયની કળાની ભાવનાથી માંડીને ભારતના પ્રત્યેક યુગની કળાનો તેમણે આહ્લાદક પ્રેરક પરિચય આપ્યો છે તો સમકાલિન ચિત્રકારોનાં મૂલ્યાંકનો પણ સમતુલાથી કરી બતાવ્યાં છે. મૂર્તિ, પ્રતિમા, શિલ્પના વસ્તુ-વિષયો અને પ્રતીકોની પ્રતીતિકર ચર્ચા કરી છે. હિંદુ મંદિરોમાં મળી આવતી પ્રણયલીન મિથુન-મૂર્તિઓ ઉપરનો તેમનો નિબંધ તે વિષયની અનેક ચર્ચાઓના સમાધાન જેવો લાગે છે. આધુનિક શિલ્પપ્રકારો અને ચિત્રકળાનાં નવાં સ્વરૂપો પ્રતિ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સજાગ છે. 'નયી રેખાયે,' 'નયે સ્વર,' 'આધુનિક ભારતીય કલા કી લોકોન્મુખી ધારા,' 'આધુનિક ચિત્રકળા અને રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન,' 'તૃતીય રાષ્ટ્રીય ચિત્રકલા પ્રદર્શની,' 'મહાદેવી કી પ્રતિભા મેં કવિત્વ ઔર ચિત્રકલા કા સમન્વય' અને છેવટે 'બદલતી હુઈ માન્યતાએઁ ઔર કલા' આપણને આજના વિશ્વના વિભિન્ન ચિત્રસંપ્રદાયોની સમસ્યામાં રસ લેતા કરી શકે છે.

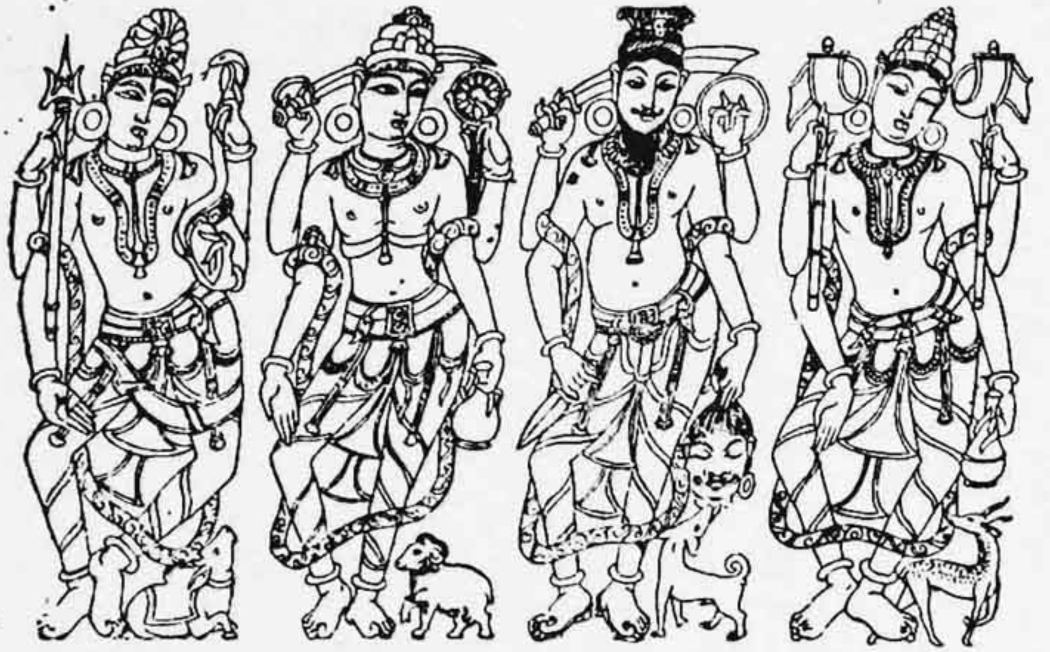
પ્રકાશક: નૅશનલ પબ્લિશિંગ હાઉસ, નયી સડક, દિલ્હી. મૂલ્ય ૫ રૂપિયા.

દીપાર્ણવ

ભારતીય શિલ્પશાસ્ત્રોના આદ્ય નિર્માતા વિશ્વકર્મા મનાયા છે અને એ શિલ્પ કર્મને આચરનારા સર્વ શિલ્પ-પરિવારો તેમને આદ્ય પુરુષ તરીકે વંદે છે, પૂજે છે. જોકે કાળના લાંબા

ચાર દિશાના દિગ્પાલ દેવો.
પૂર્વ દિશાના દિગ્પાલ ઇન્દ્રદેવ, દક્ષિણના યમ,
ઉત્તરના કુબેર અને પશ્ચિમના વરુણ ('દીપાર્ણવ'માંથી)

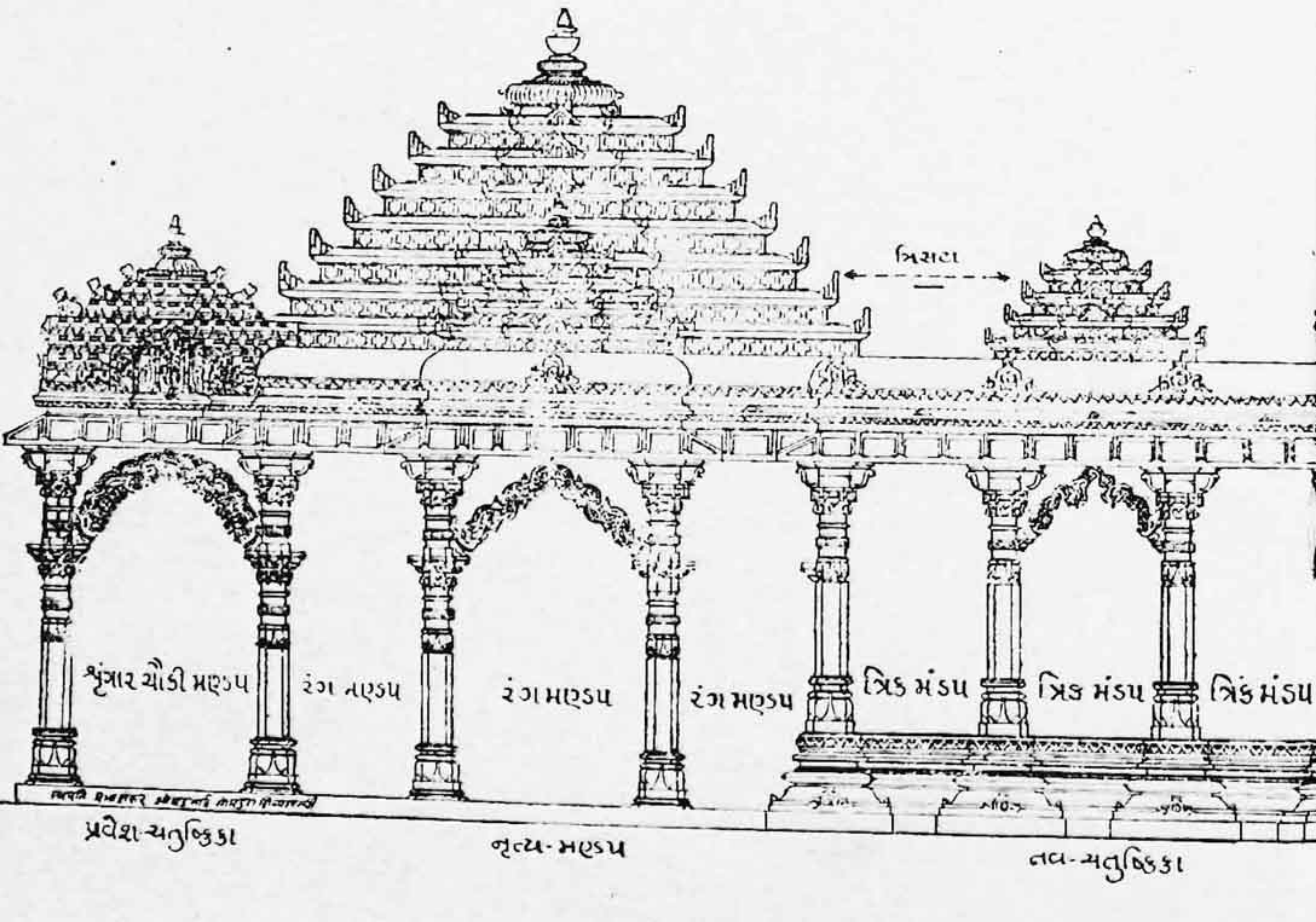
ચાર વિદિશાના દિગ્પાલો
ઇશાનદેવ, અગ્નિદેવ,
નૈઋત્યદેવ અને વાયવ્યદેવ

નીચે
નિરંધાર પ્રાસાદ
ગર્ભગૃહ
ગૂઢ મણ્ડપ
ત્રિક મણ્ડપ
નૃત્ય મણ્ડપ
અને શૃંગાર ચોકી
સાથેના પ્રાસાદનું
સંપૂર્ણ અંગયુક્ત
પક્ષદર્શન

ક્ર

પટ ઉપર તેનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ લખાયો જણાયો નથી, તોપણ શિલ્પશાસ્ત્રોના જે જે ગ્રંથો મળ્યા છે તે પરથી અપાર ગણિતજ્ઞાન, જ્યોતિષજ્ઞાન, ભૂસ્તરજ્ઞાન ને માનવવિજ્ઞાન સાથે ઉત્તમ પ્રકારના પ્રાસાદનિર્માણની શક્તિ ધરાવતા પ્રખર પંડિત કારીગરોએ પેઢીઓના અનુભવોનો સંચય અને સંપાદન કરી એ ગ્રંથો લખ્યા છે એમ જણાયું છે.

'દીપાર્ણવ' ગ્રંથ પણ એવો જ, બારમા સૈકાની આસપાસનો સ્થાપત્યશાસ્ત્રનો એક મહાગ્રંથછે.તેનાઅધ્યાયો પૂરા મળતાનહોતા, તથાપિ પરંપરાથી શિલ્પશાસ્ત્રનું અધ્યયન સાચવી રહેલા પરિવારમાંથી શ્રી પ્રભાશંકર-ભાઇએ પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠા ઉજાળે એવી રીતે આ ગ્રંથના ખૂટતા અધ્યાયો સંશોધનથી પ્રાપ્ત કરી ગ્રંથને બને તેટલો સમૃદ્ધ કરી ગુજરાતી ભાષામાં તેના અર્થો અને ટીકા સહિત પ્રજા આગળ મૂકી દીધો છે.

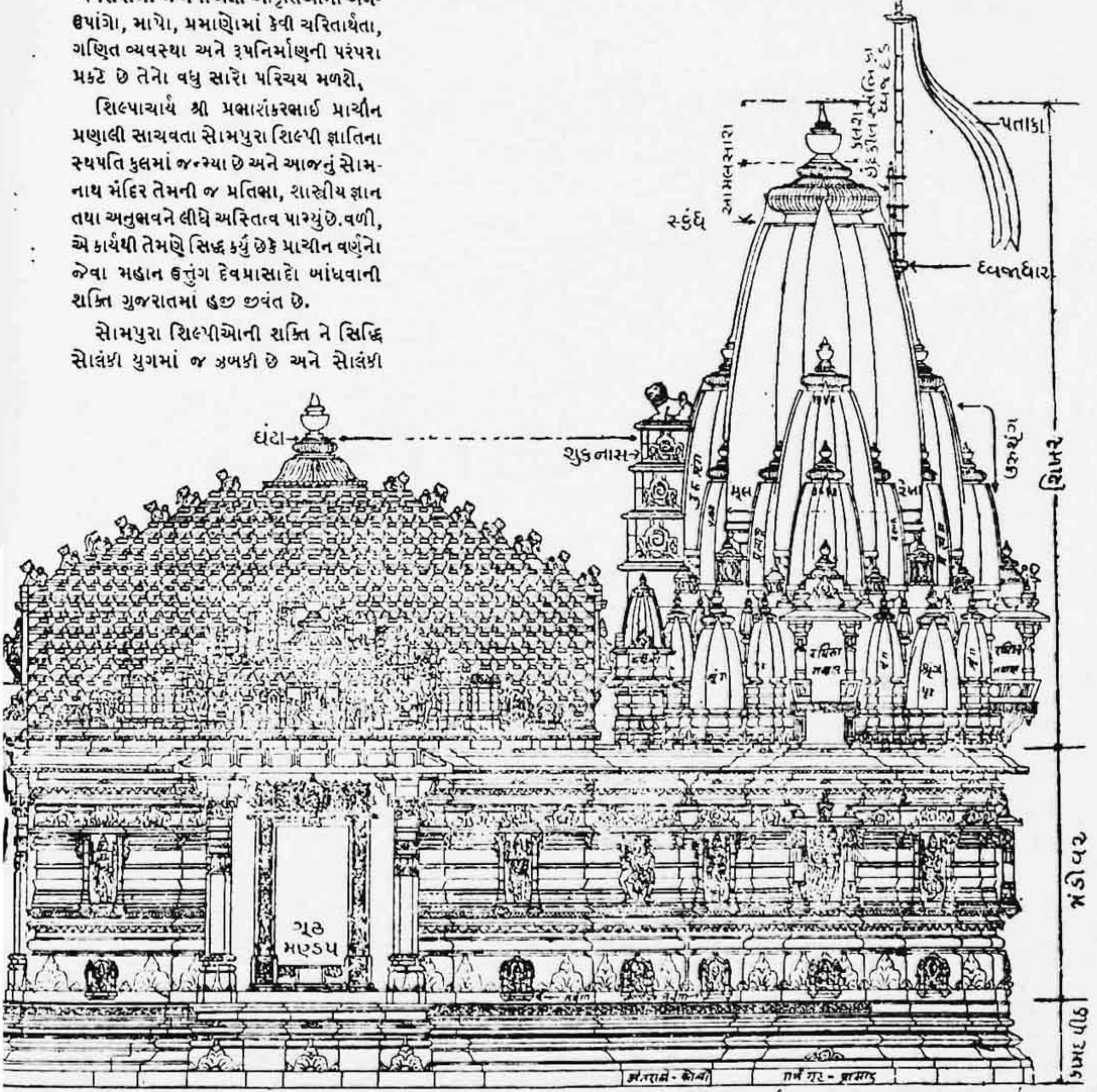
૪૮૮ પાનાના આ મહાગ્રંથમાં શિલ્પ-શાસ્ત્રનાં અનેક અંગોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન અને વિવેચન કરવા ઉપરાંત તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાવતાં ૫૩૦ જેટલી રેખાંકિત આકૃતિઓ ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફો આપીને વિષયને સરળ અને સ્ફૂટ બનાવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

આજે પ્રજા જ્યારે પ્રાચીન સ્થાપત્ય-અવશેષોમાં ભારતના ભૂતકાળની પ્રતિભા શોધી રહી છે ત્યારે આવા ગ્રંથના સહારાથી એ અવશેષોમાં જળવાએલી આકૃતિઓના અંગ-ઉપાંગો, માપો, પ્રમાણોમાં કેવી ચરિતાર્થતા, ગણિત વ્યવસ્થા અને રૂપનિર્માણની પરંપરા પ્રકટે છે તેનો વધુ સારો પરિચય મળશે,

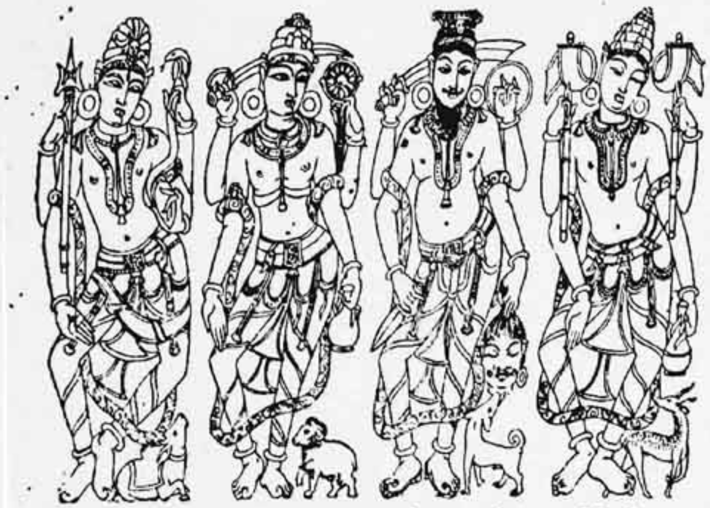
શિલ્પાચાર્ય શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ પ્રાચીન પ્રણાલી સાચવતા સોમપુરા શિલ્પી જ્ઞાતિના સ્થપતિ કુલમાં જન્મ્યા છે અને આજનું સોમનાથ મંદિર તેમની જ પ્રતિભા, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા અનુભવને લીધે અસ્તિત્વ પામ્યું છે. વળી, એ કાર્યથી તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રાચીન વર્ણનો જેવા મહાન ઉત્તુંગ દેવપ્રાસાદો બાંધવાની શક્તિ ગુજરાતમાં હજી જીવંત છે.

સોમપુરા શિલ્પીઓની શક્તિ ને સિદ્ધિ સોલંકી યુગમાં જ ઝબકી છે અને સોલંકી રાજવી કુમારપાળે સોમનાથ મંદિરનો સમુદ્ધાર કરવા સમર્થ અને જ્ઞાતા સ્થપતિઓને ત્યાં વસાવી તે કાર્ય પૂર્ણ કરાવ્યું તે પરથી તેઓ સોમપુરા કહેવાયા. તેમની કીર્તિ અને કાર્ય છેક મેવાડ, મારવાડ ને માળવાનાં દેવમંદિરો અને કીર્તિસ્તંભો ઉપર હજી પણ તેમની શક્તિની ધજા રૂપે ફરફરે છે.

'દીપાર્ણવ'માં પ્રસ્તાવના રૂપે સમગ્ર ભારતીય શિલ્પ ઉપર નજર કરતાં શ્રી પ્રભાશંકરભાઇએ યૂરોપીય શિલ્પ અને મુસ્લિમ શિલ્પ ઉપર અછડતો આરોપ કર્યો છે પણ તેમણે જો ગ્રીસના પુરાણાપણાનો ખયાલ કર્યો હોત તો બાંધકામમાં કાળક્રમે ગ્રીસ આગળ જણાશે અને મુસ્લિમ સ્થપતિઓએ પોતાની કૃતિઓમાં સુંદરતા અને લાઘવ આણીને ભારતીય શિલ્પોનું બંધારણમાં ભારેખમપણું અને તોતીંગપણું દર્શાવી આપ્યું છે. ગુંબજની કળામાં તો મુસ્લિમ યુગનું ભારત ભારે ઋણી છે.

ગૂઢમંડપ   અંતરાલ કૌલી   ગર્ભગૃહ – મૂલપ્રાસાદ

ચાર વિદિશાના દિગ્પાલો
ઇશાનદેવ, અગ્નિદેવ,
નૈઋત્યદેવ અને વાયવ્યદેવ

નીચે
નિરંધાર પ્રાસાદ
ગર્ભગૃહ
ગૂઢ મણ્ડપ
ત્રિક મણ્ડપ
નૃત્ય મણ્ડપ
અને શૃંગાર ચૌકી
સાથેના પ્રાસાદનું
સંપૂર્ણ અંગયુક્ત
પક્ષદર્શન

પટ ઉપર તેનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ લખાયો જણાયો નથી, તોપણ શિલ્પશાસ્ત્રોના જે જે ગ્રંથો મળ્યા છે તે પરથી અપાર ગણિતજ્ઞાન, જ્યોતિષજ્ઞાન, ભૂસ્તરજ્ઞાન ને માનવવિજ્ઞાન સાથે ઉત્તમ પ્રકારના પ્રાસાદનિર્માણની શક્તિ ધરાવતા પ્રખર પંડિત કારીગરોએ પેઢીઓના અનુભવોનો સંચય અને સંપાદન કરી એ ગ્રંથો લખ્યા છે એમ જણાયું છે.

'દીપાર્ણવ' ગ્રંથ પણ એવો જ, બારમા સૈકાની આસપાસનો સ્થાપત્યશાસ્ત્રનો એક મહાગ્રંથછે.તેના અધ્યાયો પૂરા મળતા નહોતા, તથાપિ પરંપરાથી શિલ્પશાસ્ત્રનું અધ્યયન સાચવી રહેલા પરિવારમાંથી શ્રી પ્રભાશંકરભાઇએ પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠા ઉજાળે એવી રીતે આ ગ્રંથના ખૂટતા અધ્યાયો સંશોધનથી પ્રાપ્ત કરી ગ્રંથને બને તેટલો સમૃદ્ધ કરી ગુજરાતી ભાષામાં તેના અર્થો અને ટીકા સહિત પ્રજા આગળ મૂકી દીધો છે.

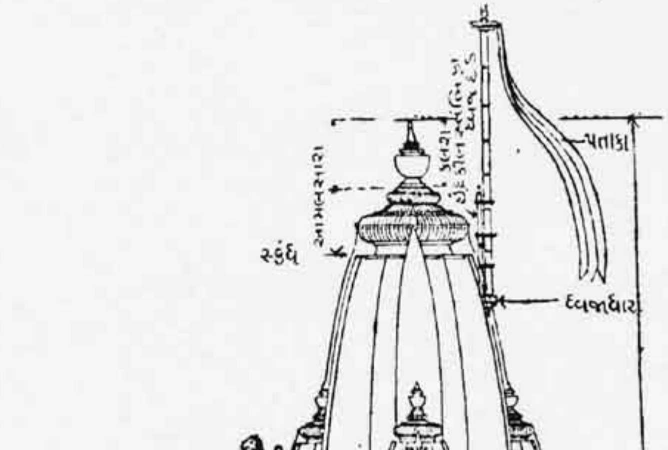
૪૮૮ પાનાના આ મહાગ્રંથમાં શિલ્પશાસ્ત્રનાં અનેક અંગોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન અને વિવેચન કરવા ઉપરાંત તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાવતાં ૫૩૦ જેટલી રેખાંકિત આકૃતિઓ ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફો આપીને વિષયને સરળ અને સ્ફૂટ બનાવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

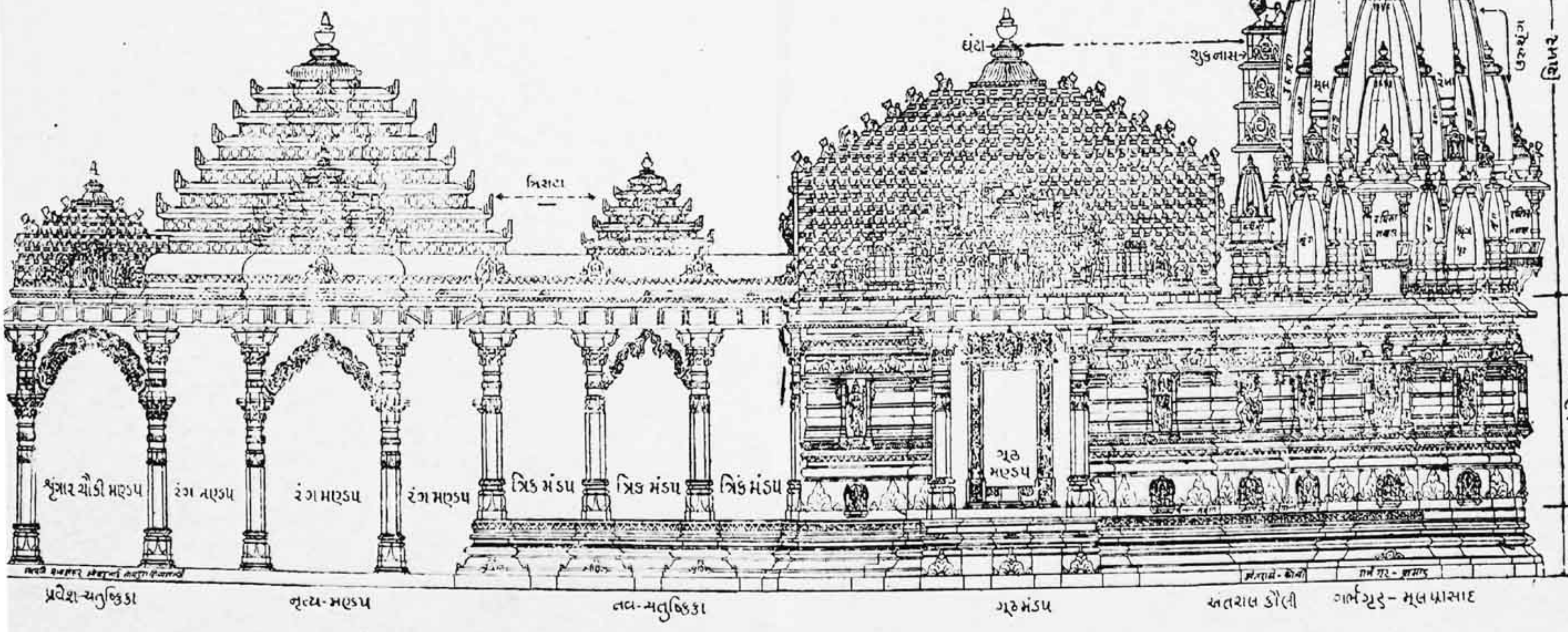
આજે પ્રજા જ્યારે પ્રાચીન સ્થાપત્ય-અવશેષોમાં ભારતના ભૂતકાળની પ્રતિભા શોધી રહી છે ત્યારે આવા ગ્રંથના સહારાથી એ અવશેષોમાં જળવાએલી આકૃતિઓના અંગ-ઉપાંગો, માપો, પ્રમાણોમાં કેવી ચરિતાર્થતા, ગણિત વ્યવસ્થા અને રૂપનિર્માણની પરંપરા પ્રકટે છે તેનો વધુ સારો પરિચય મળશે,

શિલ્પાચાર્ય શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ પ્રાચીન પ્રણાલી સાચવતા સોમપુરા શિલ્પી જ્ઞાતિના સ્થપતિ કુલમાં જન્મ્યા છે અને આજનું સોમનાથ મંદિર તેમની જ પ્રતિભા, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા અનુભવને લીધે અસ્તિત્વ પામ્યુંછે.વળી, એ કાર્યથી તેમણે સિદ્ધ કર્યું છેકે પ્રાચીન વર્ણનો જેવા મહાન ઉત્તુંગ દેવપ્રાસાદો બાંધવાની શક્તિ ગુજરાતમાં હજી જીવંત છે.

સોમપુરા શિલ્પીઓની શક્તિ ને સિદ્ધિ સોલંકી યુગમાં જ ઝબકી છે અને સોલંકી રાજવી કુમારપાળે સોમનાથ મંદિરનો સમુદ્ધાર કરવા સમર્થ અને જ્ઞાતા સ્થપતિઓને ત્યાં વસાવી તે કાર્ય પૂર્ણ કરાવ્યું તે પરથી તેઓ સોમપુરા કહેવાયા. તેમની કીર્તિ અને કાર્ય ઉક મેવાડ, મારવાડ ને માળવાનાં દેવમંદિરો અને કીર્તિસ્તંભો ઉપર હજી પણ તેમની શક્તિની ધજા રૂપે ફરફરે છે.

'દીપાર્ણવ'માં પ્રસ્તાવના રૂપે સમગ્ર ભારતીય શિલ્પ ઉપર નજર કરતાં શ્રી પ્રભાશંકરભાઇએ યુરોપીય શિલ્પ અને મુસ્લિમ શિલ્પ ઉપર અછડતો આરોપ કર્યો છે પણ તેમણે જો ગ્રીસના પુરાણાપણાનો ખયાલ કર્યો હોત તો બાંધકામમાં કાળક્રમે ગ્રીસ આગળ જણાશે અને મુસ્લિમ સ્થપતિઓએ પોતાની કૃતિઓમાં સુંદરતા અને લાઘવ આણીને ભારતીય શિલ્પોનું બંધારણમાં ભારેખમપણું અને તોર્તીંગપણું દર્શાવી આપ્યું છે. ગુંબજની કળામાં તો મુસ્લિમ યુગનું ભારત ભારે ઋણી છે.

દેવમંદિરોમાં પાછળથી તેનો સમાવેશ થઈ ગયો એ જ એની યોગ્યતા ઠરાવે છે.

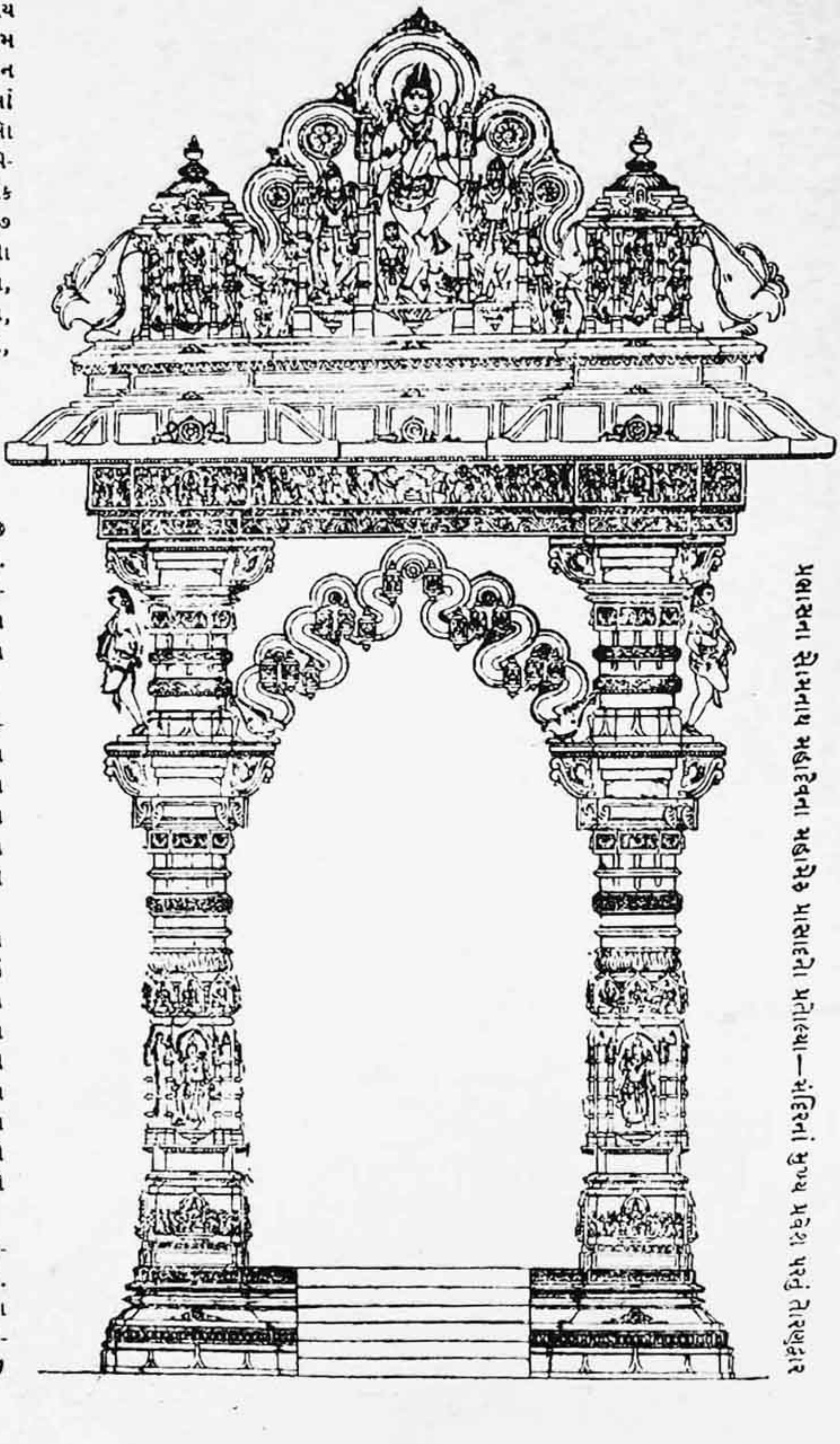
વળી ભારતીય શિલ્પીઓએ સ્ત્રી-સૌંદર્યને માતૃત્વભાવે પ્રદર્શિત કર્યું છે અને યુરોપીય શિલ્પીએ વાસના રૂપે તે નીરૂપ્યું છે એમ વિધાન કરી તેઓ હિંદુ મંદિરો પરનાં મિથુન શિલ્પોને વીસરી જાય છે ને તેના બચાવમાં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે ૮૪ આસનો કહેવાનો હેતુ મંદિર પર વીજળી ન પડે એવો છે. એમના સમગ્ર ગ્રંથમાં શિલ્પ માટે પારિભાષિક શબ્દોનો ભંડાર મળે છે. એમણે નિરૂપેલા ૨૭ અધ્યાયોમાં મહૂર્ત ગણિત, ભૂમિતિ, નક્ષત્રો શુભાશુભફળ, પીઠોના પ્રકારો અને માળો, મંદિરોના આકારો, શિખરોના પ્રકારો, સ્તંભો, ગર્ભગૃહ (ગભારો) ઘુમ્મટો, મંદિરની ભીંતો, બારણી પરના થરો, દ્વારશાખાઓ, તોરણો, જંઘાઓ, મંડપો, પ્રદક્ષિણા પ્રવેશ, એમ અનેકાનેક અંગઉપાંગોનાં માપ, પ્રમાણ તથા હેતુનું સવિસ્તાર જ્ઞાન આપ્યા પછી ઉત્તરાર્ધના બધા અધ્યાયોમાં જિનદર્શન યા જૈનમંદિરો અને પ્રતિમાઓનો વિસ્તાર કર્યો છે એથી તે વધુ પડતું સાંપ્રદાયિક બની જાય છે. આ અધ્યાયોનું અનુશીલન કરનારને કુંભારિયા, પાટણ, દેલવાડા, ગિરનાર, શત્રુંજય વગેરે સ્થળોની દેવશિલ્પની સૃષ્ટિનો પરિચય વધુ વિસ્મયકારક ને પ્રભાવોત્પાદક બનશે.

એમનો આ ગ્રંથ ભારતીય શિલ્પ-સંસ્કૃતિની પરંપરાઓ ને તેના વિસ્તારનું અવગાહન કરવામાં સાધનભૂત થશે. તેમાંનું શાસ્ત્રીય વિવરણ અને સમજણ મંદિર બાંધવા પ્રવૃત્ત થએલા જનોને માર્ગદર્શક બને એવું છે. શિલ્પ ચર્ચા માટે યથાયોગ્ય શબ્દ ભંડાર શોધનારને માટે તો ઓળખાણ રૂપ બનશે.

ગ્રંથનું વિહંગાવલોકન કર્યા પછી શિલ્પ સ્વરૂપમાં સૌંદર્યપ્રભાવના લાવવાની કોઈ વ્યાખ્યા કે રીત જાણવાની ઇચ્છા રહી જાય છે અથવા તેના શોધક અને સાધકને તે પ્રાપ્ત કરવા કેવો અભ્યાસ કે ઉદ્યમ કરવો જોઇએ તેના વિચારો પ્રાપ્ત થતા નથી તે ઉપરાંત આધુનિક બિનસાંપ્રદાયિક યુગમાં આ શિલ્પ સૂત્રો શી રીતે ઉપયોગમાં લઇ શકાય તેની ટિપ્પણી આપી હોત તો ગ્રંથની સાર્થકતા ને આકર્ષણ વધી જાત.

આવો આકર ગ્રંથ વિશાળ અધ્યયન, સંશોધન ને ક્રિયાસામર્થ્ય વિના તૈયાર થાય નહિ. શ્રી પ્રભાશંકરભાઇએ તેમનાં જીવનસાધના અને અનુભવનું એક અમર કાર્ય કરી ગુજરાત પ્રતિનું ઋણ અદા કર્યું છે.

દીપાર્ણવ-સંપાદક: શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ ઓઘડભાઈ સોમપુરા, શિલ્પ વિશારદ, સ્થપતિ પાદલિપ્તિપુર (પાલિતાણા), પ્રકાશક: બળવંતરાય પ્રભાશંકર સોમપુરા ઍન્ડ બ્રધર્સ, આનંદભવન, પાલડી બસ સ્ટેન્ડ પાસે, અમદાવાદ-૭. મૂલ્ય રૂપિયા ૨૫. પોસ્ટેજ રૂ. ૨.

પ્રભાસના સોમનાથ મહાદેવના મહામેરુ પ્રાસાદનો પ્રતોલ્યા—મંદિરનાં મુખ્ય પ્રવેશ પરનું તોરણદ્વાર

સંઘરી

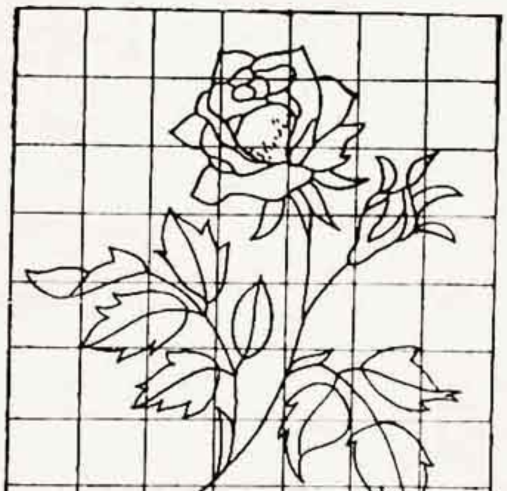
વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

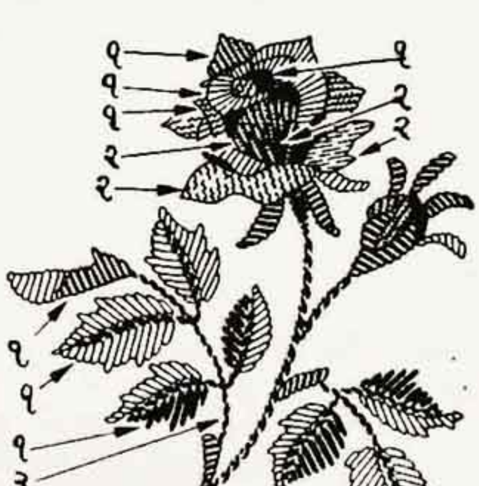
દેશની અસાધારણ અને વિશિષ્ટ સેવા બજાવવા બદલ આ વર્ષે જેમને પદ્મવિભૂષણ-નો પદક મળ્યાની નોંધ આ અંકમાં અન્યત્ર લીધી છે એ પંડિત વિજયાલક્ષ્મી પંડિત નેહરુનાં બેન થાય. ઇ.સ. ૧૯૦૦ની ૧૮મી ઑગસ્ટે એમનો જન્મ. ઇ. ૧૯૨૧માં સ્વ. શ્રી રણજિત એસ. પંડિત સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. અલ્લાહાબાદ મ્યુનિસિપલ બોર્ડના સભ્ય ને એજ્યુકેશન કમિટિનાં ચૅરમેન, સંયુક્તપ્રાંતની લૅજિસ્લૅટિવ ઍસેમ્બ્લીનાં સભ્ય, ઉત્તરપ્રદેશની કૉંગ્રેસ કૅબિનેટમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને આરોગ્યખાતાનાં મંત્રી ઈત્યાદિ તરીકે વિવિધ કામગીરીઓ બજાવી. તે બાદ ઈ. ૧૯૩૭થી'૩૯ અને '૪૬-'૪૭માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની જનરલ ઍસેમ્બ્લીમાં ભારતીય પ્રતિનિધિઓના નેતા તરીકે પણ કામ કર્યું. ઉપરાંત મોસ્કોમાં અને અમેરિકા તથા મૅક્સિકોમાં ભારતીય રાજદૂત તરીકેની ફરજ બજાવી. છેલ્લે બ્રિટન ખાતેના ભારતના હાઈકમિશનરના સ્થાનેથી તેઓ નિવૃત થયાં છે. રશિયા અને અમેરિકા એમ બંને દેશોમાં ભારતીય રાજદૂતનું કામ સંભાળનાર તેઓ એક જ છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની મહાસમિતિના પ્રથમ મહિલા પ્રમુખ તરીકે પણ ઇ. ૧૯૫૩-'૫૪માં કામ કર્યું હતું. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં સક્રિયભાગ લેવા બદલ ત્રણવાર જેલવાસ પણ ભોગવેલો. 'ધી એવોલ્યુશન ઑવ ઇંડિયા' નામક એમનાં વ્યાખ્યાનો પણ પ્રગટ થયાં છે.

લોહીના બગાડથી ચહેરા પર ફોલ્લીઓ ને ખીલ થાય છે. તળેલા ખોરાક ને ખાંડ વગેરેને આહારમાંથી ઘટાડી કાચાં ફળો અને શાકભાજી તથા સ્કીમ્ડ દૂધ અને દહીંની વધુ વપરાશ ફાયદો કરશે. લીમડાનાં પાનને પાણીમાં પલાળી રાખી એ પાણી ગાળીને રોજ થોડું પીવાથી પણ લોહી સુધરશે. નરણે કોઠે ગરમ પાણીમાં લીંબુનો રસ લેવો પણ સારો છે.

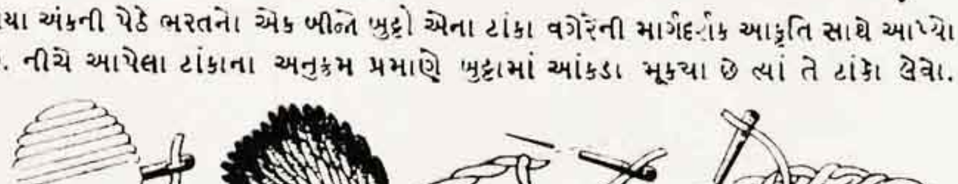

મોરી-ચોકડી ઘસવાનું બ્રશ થોડા વખતે એનાં છૂછાં પહોળાં થઈ જઈ બગડી જાય છે. માથાની બૉ, સાડીની કિનાર કે રબ્બરની ચાસાદી દોરી લઈ એ છૂછાંને આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે બાંધી દેવાથી બ્રશ પાછું સારું કામ આપવા લાગશે. રંગ કામ માટેના બ્રશને પણ આ યુક્તિ લગાડી શકાય.

ગયા અંકની પેઠે ભરતનો એક બીજો બુટ્ટો એના ટાંકા વગેરેની માર્ગદર્શક આકૃતિ સાથે આપ્યો છે. નીચે આપેલા ટાંકાના અનુક્રમ પ્રમાણે બુટ્ટામાં આંકડા મૂકયા છે ત્યાં તે ટાંકો લેવો.

> બે વસ્તુનો મેળ બેસાડવા માટે તે દરેકમાંથી થોડું કાપવું જોઇએ ...જો હીરો ને સોનું પોતપોતાના આકાર રાખવાનો દુરાગ્રહ કરે, તો વીંટી ન જ બની શકે.
>
> 'સદાચાર'માંથી

ગૃહ સજાવટ

એ તો હકીકત છે કે ખૂલતા રંગે રંગેલો ને એવા જ રંગોની સાજ-સજાવટવાળો ખંડ, હોય એ કરતાં યે કંઇક મોટો લાગે છે. એથી ઊલટું ઘેરા રંગ સંકડાશ અને ભારેપણાનો ખયાલ આપે છે. છતનો ખુલતો રંગ તેને વધુ ઊંચી ને ઘેરો રંગ તેને વધુ નીચી દેખાડે છે. ખુલતો રંગ પ્રકાશને વધુ પરાવર્તિત કરી ખંડ વધુ ઉજાશભર્યો બતાવે છે.

લીલો કે આસમાની રંગ આંખને ઠંડક આપે છે. તદ્દન સફેદ રાચરચીલું ચોખ્ખું રાખવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

ખંડમાં અજવાળું આવતું હોય એની સામી દિશામાં મોટો અરીસો રાખવાથી ખંડનું ગૌરવ વધે છે. ખંડ પણ મોટો હોવાનો ભાસ થાય છે.

નાના ખંડમાં જગ્યાનો મહત્તમ બચાવ થાય અને એક સાથે વધુ ઉપયોગમાં આવે એવું રાચરચીલું રાખવું. ખંડનો વચ્ચેનો ભાગ તો મોકળો જ રાખવો. અને દરેક ચીજ એના નિયત સ્થાને જ રાખવાની ટેવ પાડવી.

કબાટોમાં પણ વધારાનાં પાટિયાં ઉમેરીને ઘણી વધુ ચીજો એમાં સમાવી શકાય. માત્ર સુંદર દેખાય માટે જ નહિ પણ ઘરની જરૂરિયાત અને ત્રેવડ તથા ખંડના કદનો પૂરો વિચાર કરીને જ બધી ચીજ વસાવવી. આ તો થોડાં સૂચનો છે. આવો બધો ખયાલ રાખીને સજાવેલું ઘર નાનું હોય તો યે સ્વર્ગ સમું બની શકે.

કેરીનો રસ ખાટો નીકળે તો એમાં ખાંડ કે ગોળ ઉમેરતાં પહેલાં ખારો (સોડા બાય કાર્બ) નાખી જોજો. એથી સહેજ ઉભરા જેવું આવી રસનો રંગ થોડો બદલાશે ખરો, પણ ખટાશ ઓછી થશે. ખાંડ-ગોળ પણ ઓછાં જોશે ને સોડા વાયુહર હોઇ રસ વાયડો નહિ પડે. સૂંઠ પણ કેરીનું મારણ છે. એ ભેળવેલો રસ નડતો નથી જ.

એરંડિયાનું મોણ દીધેલી રોટલી કે ભાખરી હંમેશાં ખાનારને કદી કબજિયાત, વાયુ કે મરડાનું દરદ થવાનું નહિ.

કુમાર
પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

'**વ**નવગડાનાં વાસી'ની પેલી લોકપ્રિય લેખમાળાના (પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના) આ માસના હપતામાં પરિચય તો આપેલો બે જળચર પંખી–કાજિયાં ને જળકુકડી-નો; પણ એની ભૂમિકા બાંધતાં શ્રી 'વનેચર' એ સજીવ-સૃષ્ટિના પોતાના અપરિમિત જ્ઞાન ઉપરાંત ગુજરાતની ધરતીની પણ કેવી નિકટની અને વિગતવાર માહિતી ધરાવે છે તેની પ્રતીતિ આપણને થાયછે.આ નીચે ઉતારેલા એ ભૂમિકાના ભાગમાં એમણે વર્ણવેલા ઉત્તર ગુજરાતના સરઃપ્રદેશની, અને ત્યાં આવી વસતાં નાનાવિધ પંખીગણની આટલી ઝીણી વિગતો બહુ ઓછા જાણતા હશે :

'**આ** વરસે મેં એવો વિચાર કર્યો હતો કે આખો શિયાળો પક્ષીનિરીક્ષણમાં ગાળવો : ખાસ કરીને આર્તવી યાત્રા કરનાર પંખીઓના આગમન–નિવર્તનનો કાળનિર્ણય* કરવામાં.

મારો આ નિશ્ચય વિશિષ્ટ સંજોગોને આભારી હતો. અમદાવાદની આસપાસ ઝાઝાં પડતર ખેતર કે બીડ નથી. એટલે ખેતીના આક્રમણથી અને માનવીની પ્રવૃત્તિઓના ચોદિશ વધતાજતાવિસ્તારથી મોટેભાગેજમીન પર રહેનારાં પંખીઓનો અને વન્ય પશુઓનો વસવાટ અહીંથી દૂર ને દૂર થતો ગયો છે.

*ગુજરાતમાં જે જે જાતનાં પંખીઓ–યાયાવર અને સ્થાયી રહેનારાં–જોવામાં આવે છે, તે બધાંના પરિચય અર્થે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની 'સર્વે' થવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. આપણે ત્યાં નહિનહિ તો આશરે ૩૦૦ જાતનાં પક્ષીઓ હશે : એમાંનાં અરધોઅરધ બહારથી આવનારાં અને થોડો વખત રહીને પાછાં અસલ નિવાસસ્થાને જતાં રહેનારાં–'યાયાવર'–યાત્રીઓ છે. એ ક્યારે આવે છે, કેટલો વખત રહે છે, ક્યારે પાછાં જાય છે, આપણે ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યેક વરસે થતા ફેરફારથી એમનાં આગમન વગેરેમાં વિક્ષેપ પડે છે કે કેમ, એમના નિવાસ દરમિયાન પ્રાકૃતિક સંજોગો બદલાતાં એમના આહારની ઊણપ હોય તેથી એમના જીવનવ્યવહારમાં શો ફેર પડે છે, આવનારાં આવીને પ્રત્યેક વર્ષે એકના એક જ સ્થળે નિવાસ કરે છે કે ગમે ત્યાં,— આવા અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનો રહે છે.

૨૩૩ ('કુમાર' અંક ૪૬૨)

ગુજરાત કૉલેજથી સો જ વાર છેટે વગડામાં જે સ્થળે મેં દસબાર વર્ષ ઉપર ત્રણ હાથની પાટલાઘો જોએલી ત્યાં આજે આલીશાન મકાન ઊભરાયાં છે. સત્તાવીસની સાલ પહેલાં નારોળ અને અસલાલીને રસ્તે સડકની બંને બાજુ વાડના થડમાં રમતાં અનેક ચંડોળ ને અગન નજરે પડતાં; આજે આખું ચોમાસું ભમો પણ ભાગ્યે જ પાંચસાત જોવા મળશે.

એટલે જ મેં આ વખતે માત્ર જલચર પંખીઓ પર જ ધ્યાનસ્થ થવાનું નક્કી કર્યું.

ઉત્તર ગુજરાતનો આ ભાગ નાનાંમોટાં અનેક તળાવોથી ભરપૂર છે. ખરું પૂછો તો ગુજરાતનો કોઈ સરઃપ્રદેશ હોય તો તે આ–અમદાવાદની આસપાસનો પ્રદેશ–જ છે. અહીંનું વિશાળકાય ત્રિધાભિન્ન ચંડોળા; એની પેલી પાર અતલવારિ માનતળાવ; આઘે દક્ષિણમાં, સામી પાળે નજર જ ન પહોંચે એટલું વિસ્તૃત ગોભળજ; પશ્ચિમે લાખો જળચરોનાં ધામ જેવી ઝોરાજીવાલની સરાણનો વિશાળ પટ; સોનાસણ પાસેના હાજીપરનું સર્વાંશે શુદ્ધ શ્વેત કમળથી શોભાયમાન તળાવ; ચોકાંઠે ભરપૂર હોય ત્યારે નાના સમુદ્રનો ભ્રમ કરાવનાર પ્રાંતિજનો ઑાખ;—આ ને આવાં અનેક. પાણીના ખારાપણાને લીધે નળકાંઠાને આમાં ગણાવતો નથી:છતાં શિયાળાનાં યાત્રી —સવિશેષ આડચો Ducks—જેટલાં અને જે જે જાતનાં ત્યાં જોવા મળે છે તેટલાં અને તેવાં આખા ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ અન્ય જલાશયમાં જોવા મળશે.

આ ભૂમિના આવા વૈશિષ્ટ્યને પૂર્ણ આભારી છે અહીંની ડાંગરની, સંખ્યાતીત ક્યારીઓ. આ ક્યારીઓ ભરાય ત્યારે તેમાં ચોમાસાના અંતમાં પાણી વચ્ચે પાંચછ ફૂટ પહોળા માળા ગોઠવી સારસ ઈંડાં મૂકે.

પરંતુ નિરાશા મારી આગળ ને આગળ ઊભી છે. હું ચંડોળા આવ્યો તો છું, પણ શિયાળાના અંતમાં : ઘણો મોડો. એ વિશાળકાય સરોવરની જગ્યાએ કાદવની તળાવડી જ નજરે પડેછે.જલાભાવે વેરણખેરણ થએલો અહીંનો પંખીસમાજ ગયો હશે ક્ષીણદેહા સાબરમતીના તીરે કે સુએજ ફાર્મનાં ગટરનાં પાણીનાં તળાવડાં અને ખાબોચિયાંમાં. અહીંયાં તો છે 'મરઘા ચંદન માગવા !'

જે ગરનાળા પર બેસીને હું વિવિધ ક્રીડા કરતા કલકલીઆઓની ત્રણે જાતોનો શિકારવિધિ અવલોકતો તે નાળું આજે સુકું ખખ પડ્યું છે. જે સ્થળ અનેક જલચરોનાં કલરવ અને ચિત્કારથી શબ્દાયમાન હતું તે આજે નીરવ સૂનકાર બની રહ્યું છે.

જેના મનથી ચંડોળા એટલે તળાવડું, એવાં તળાવડાંનો ઓછાયો લેતાં પણ જે અભડાય, એવાં ચકવા-ચકવી પણ વખાનાં માર્યાં આ શિયાળે ચંડોળામાં આવીને રહ્યાં હતાં : એકાદ બે જોડ નહિ પણ પચીસ-ત્રીસ પંખી. એમણે પણ અહીંના કિનારા છોડયા છે. એમના પ્રથમ દર્શનાર્થે તો હું પચીસ માઈલ ચાલેલો.

નકટો તો આ વખતે અહીં નજરે જ નથી પડયો. આડે દહાડે તો એની શ્વેતશ્યામ કાયાથી આનાં પાણી કલંકિત બનતાં હતાં. ગઈ સાલે જ પચાસેક પંખી આખું વરસ ધામા નાખી પડેલાં : આ વરસે એક પણ નહિ !

છેલ્લાં બે વરસથી ચંડોળાના પૂર્વ તટને, પોતાનાં ચળકતાં ઘેરાં ગુલાબી બદનથી ખરે બપોરે પણ સૂર્યના ઉદયકાળની વિવિધરંગી અવર્ણ્ય રક્તિમાથી રંગી નાખતાં સુરખાબ પણ આ વખત તો વહેલાં જતાં રહ્યાં છે.

અહીં જ છેલ્લાં ત્રણ વરસથી સાત પેલિકન આવીને રહેતાં. મોટાં 'સ્વૉન' જેવડાં શરીરની શ્વેત આભાથી ચંડોળાનામધ્યદ્વીપના કિનારા ચમકી ઊઠતા. આજે તો એ પણ ગયાં.

જે સ્થળ નિઃશબ્દ ઘોકડાં, ચમચા, કાંકણાસર, ફાટીચાંચ, બગલાં વગેરેનાં ટોળેટોળાંથી ખદબદતું હતું, જેના આશ્રયે લોહારજંઘ ને સુરમલની, લગલગ તથા અંજનની આજીવિકા નિર્ભરતાથી ચાલતી, જ્યાં પ્રતિક્ષણે સારસના કઠોર નિનાદથી દિશાઓ ગાજી ઊઠતી, તે સ્થળ આજે ભાગ્યે જ પચીસ પચાસ પંખીઓથી વસાએલું છે. જ્યાં પત્રેપત્રે નાચતા દોડતા કૂદતા પીહો અને ડાલપીપીનાં જૂથ કમળવનને ગજવતાં કલ્લોલ કરતાં, તે સ્થાન આજે અંતથી ખોદી ખોદીને કમલમૂળને ખાતાં ભૂંડ અને ખરિયાંના ખાડામાં વિસ્તૃત જાળ

જેમનાં માત્ર બે જ (લાંબાં) કાવ્યો સાહિત્યમાં આજ સુધી પ્રકટ થયાં છે અને જે બેમાંનું એક વિદ્વદ્વર્ય બલવન્તરાય ઠાકોરે પોતે સંપાદિત કરેલી 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં ઉતાર્યું છે તે શ્રી ગણપત ભાવસારે 'શ્રવણ'ની સહીથી લખેલું કાવ્ય 'એકલવ્યની ગુરુદક્ષિણા' આજથી બરાબર પચ્ચીસ વર્ષ પર પ્રકટ થએલું. તેમાંનો વાનગીરૂપ ભાગ (એ વખતનાં બંને ચિત્રો સાથે) અહીં ઉતાર્યો છે, જે એ બંધ પડી ગએલા કવિની શક્તિની પ્રતીતિ કરાવશે.

એકલવ્યની ગુરુદક્ષિણા

'કાંઈ નહિ, ગુરુ, કાંઈ નહિ; તમે લીધો છો અંગૂઠો આમ!
જોજોને કેશ ચલાવી હું અંગૂઠા વિના યે માહરું કામ.
જોર છોને મને આવતું, આવતું'તું એનાથી બમણું સ્હેજ,
મુક્ત થયો તમ ઋણથી, નહૈંતર દેવું એ શિર પે વાળવું રે'ત.

આજ પ્રભાતે તમે લઈ દક્ષિણા, પળીઆ હસ્તિનાપુરની વાટ.
પાછળ પાછળ બકરાં-ઘેટાં શી કૌરવ-પાંડવ કેરી જમાત
કૂદતી નાચતી દોડતી દેખીને આંખડીઓ મારી નીરે ભરાય,
રાજનાં બાળ આ ભીલકુમારનો હાથ કપાવીને કાં ખુશી થાય?

જાણું તમારી તો ઇચ્છા ન'તી જરી આશાઓમાં મમ અગ્નિ દેવાની.
જ્યારે મેં તમને વૃક્ષને છાંયડે માટીની મૂર્તિ તમારી દેખાડી,
ત્યારે કેવી તમ મુખપે ગર્વની લાલપ આવી હતી સરી સ્હેજ!
શિર પે માહરા દષ્ટિ પડી તમ, કોમળ આશીરવાદની પેઠ.

અર્જુને આવીને કાનમહીં તમ કીધું, ગુરુદેવ, શું, તે ન જાણું?
મુખના ભાવ તમારા ધીરેધીરે બદલાયા, જેમ વાતાં રે વા'ણું
આભ ધીરેધીરે આંખડીઓ બીડે, સૂર્યના તેજથી થૈ જાય અંધ,
તેમ તમારી મૃદુ મધુ લાગણી આદેશ આગળ થૈ ગઈ બંધ!

* * *

એમાં ન'તો જરી દોષ તમારો ગુરુદેવ, સઘળું હું પરમાણું,
દેવ સમી તમ વિદ્યા, પરંતુ જે માનવી નિર્બળ પેટ તમારું.

ધીરેધીરે મમ પાસ આવી, તમે ફેરવીને મમ શિર પે હાથ,
સજળ નયને ધીમે રહી કહી દક્ષિણા દેવાની વાત,
સમજ્યો'તો ગુરુ, દ્વન્દ્વ તમારા હૃદયમાં ચાલતું તે સમે ભારી!
દેખી ન'તી શું મેં મુખે તમારા એ રાજવી શિષ્યોની ક્રૂર ખુમારી?

કેડમાંથી મમ કાઢ્યું કૃપાણ, ને મૂકી તમારાં બે ચરણે માથું,
આંખ મીંચી પળ ધન્ય ઘડી કેરું, દ્રોણ ગુરુજી, મેં અમૃત ચાખ્યું.
એકી ઝટાકે મેં અંગૂઠાને કર્યો હાથ થકી મમ ક્ષણમાં જુદો,
લોહીની ધારે તમારાં ચરણનો વાટની ધૂળ ને કાદવ લૂછ્યો.

'દીર્ઘજીવી રહો, વત્સ!' કહી તમે ચાલ્યા ગયા જોયા વિના જ પાછું,
આંખડીમાં તમ પોતાની દીનતા ઉપર ખેદનું નીર રે નાચ્યું.

ઓ રે, ગુરુદેવ, મારે એ અંગૂઠાનું નવ કાંઈ યે કામ,
આંખડીનું તમ નીર મળ્યું મને, સાધનાનું મમ શ્રેષ્ઠ એ દામ!
અર્જુન હો પટ્ટશિષ્ય થતો, રે'તો છોને હું ભીલકુમાર રે! આવો,
એને ન કોઈ દિ' મળશે ગુરુ માટે નિજ અંગૂઠો દેવાનો લ્હાવો.'

'શ્રવણ'

બાંધી વચ્ચેના નાળના મોંમાં શિકારની વાટ જોતા કરોળિયાની વિલાસભૂ બની ગયું છે.

આમ પક્ષીનિરીક્ષણના મારા મનોરથ આ વરસે પણ અધૂરા જ રહ્યા. ન આવ્યો અહીં યાત્રીગણ. સ્થાયી વસનારાં પણ અહીંથી જેમ ફાવ્યું તેમ નાઠાં. માત્ર જો કોઇએ એનો સાથ ન છોડ્યો હોય તો તે વ્યસનકબંધુ જેવાં કાજિયાં અને જળકૂકડીએ. અહીં એકાદ અંજલિ પણ પાણી હશે, એમાં એકાદ પણ અલ્પકાય માછલી તરફડતી હશે ત્યાં સુધી એ એને છોડીજવાનાંનથીએવીએમનીઆરક્તિછે.

ગુજરાતનું કોઈ પણ જળાશય જુઓ, અનેક પંખીઓનો સંભુમેળો નજરે પડશે. કોઇ ધોળાં, કોઈ કાળાં, કોઈ ધૂળિયા રંગનાં, કેટલાંક ચિત્રવાણ. આ બધાંમાં કેવળ સંખ્યાની અતિશયતાથી આંખ ખેંચે એવાં તો બે જ: ધોળાં ને કાળાં. ધોળાં તે બગલાં અને ચમચાં: કાળાં તે કાજિયાં અને જળકૂકડીઓ.'

લીંબુના રસમાં ઓગાળેલા મીઠાના મિશ્રણથી લોઢા પરનો કાટ દૂર થઈ શકે.

સારા ફેઈસ પાઉડરની કસોટી એ કે તે પાણીમાં ઓગળી જવો જોઈએ. હલકા પાઉડરોમાં ચોખાના લોટની કે ચાકની કણીઓ હોવાથી એવી બારીક કણીઓ પછી ચામડીના છિદ્રોમાં ભરાઈ જઇ તે પૂરી દે છે, માટે તે કદી વાપરવો નહિ.

(છેલ્લું પાનું)

ઈ. સ. ૧૯૬૨ના પદકધારકો

નવા રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાધાકૃષ્ણને ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને હમણાં આપેલા 'ભારત રત્ન'ના પદક સિવાય આ સાલ ગઈ ૨૮મી એપ્રિલે રાષ્ટ્રપતિભવનમાં અપાએલા પદકોમાં કોઇને એ ચંદ્રક અપાયો નથી. આ સાલના બાકીના ચંદ્રકધારકોનાં ચિત્રો આ બે પાનાં પર આપ્યાં છે.

ઉચ્ચ કક્ષાની નોંધપાત્ર સેવા બજાવવા માટે અપાતો 'પદ્મભૂષણ' ચંદ્રક આ વર્ષે કુલ સત્યાવીસ વ્યક્તિને અર્પણ થયો છે. એમાં ૮ તબીબ, ૭ શિક્ષણકાર, ૫ સામાજિક કાર્યકર, ૪ લેખક અને કવિ તથા ૧ સંગીતકારનો સમાવેશ થાય છે. અહીં ડાબી બાજુ આપેલા એમના ફોટોગ્રાફોમાં ડાબી બાજુ ઉપરથી અનુક્રમે ૧ શ્રી અસફઅલી અસગર ફૈઝી, જમ્મુ અને કાશ્મીર વિદ્યાપીઠના માજી ઉપકુલપતિ; ૨ શ્રી બડેગુલામ અલીખાં, સંગીતકાર; ૩ ડૉ. દૌલતસિંગ કોઠારી, વિદ્યાપીઠ ગ્રાન્ટ પંચના અધ્યક્ષ; ૪ ડૉ. દુખન રામ, પટણાના આંખના સર્જન; ૫ શ્રી જ્ઞાનેશચંદ્ર ચેટરજી, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઑવ ઇંડિયાના અધ્યક્ષ; ૬ ડૉ. જાલ આર. પટેલ, મુંબાઈના તબીબ; ૭ કર્નલ મહનકાલી સીતારામ રાવ, નવી દિલ્હીની સફદરજંગ હૉસ્પિટલના સર્જન; ૮ શ્રીમતી મીઠાં જે. લામ, અખિલ ભારત મહિલા પરિષદનાં પ્રમુખ; ૯ શ્રી મોતુરી સત્યનારાયણ, સંસદ સભ્ય; ૧૦ ડૉ. પ્રેમચંદ ધાંડા, નવી દિલ્હીના તબીબ; ૧૧ ડૉ. રાધાકમલ મુખરજી, લખનૌના અર્થશાસ્ત્રી; ૧૨ શ્રી રાધિકારમણપ્રસાદ સિંહા, બિહારના હિન્દી સાહિત્યકાર; ૧૩ શ્રી રઘુનાથશરણ, પટણાના તબીબ; ૧૪ ડૉ. રામચંદ્ર નારાયણ દાંડેકર, પૂના વિદ્યાપીઠના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક; ૧૫ ડૉ. સંતોષકુમાર સેન, નવી દિલ્હીના સર્જન; ૧૬ શ્રીમતી સુંદરમ રામચંદ્રન, ગાંધીગ્રામ મદ્રાસના સામાજિક કાર્યકર; ૧૭ ડૉ. શિશિરકુમાર મિત્ર, કલકત્તા વિદ્યાપીઠના પ્રાધ્યાપક; ૧૮ શ્રી સીતારામ સેકસરિયા, કલકત્તાના સામાજિક કાર્યકર; ૧૯ કર્નલ સુધાંશુ શોભન મૈત્ર, રાષ્ટ્રપતિના સર્જન; ૨૦ શ્રી સુધીન્દ્રનાથ મુખરજી, રાજ્યસભાના સચિવ; અને ૨૧ ડૉ. વૅંકટરામ રાઘવન, મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક. આ ઉપરાંતના અન્ય પદકધારકોનાં ચિત્રો ન મળવાથી અહીં આપી શકાયાં નથી. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે: ૧ લખનૌના ઉર્દૂકવિ શ્રી જાફરઅલીખાં–'અસર લખનવી'; ૨ પૂનાના મરાઠી નવલકથાકાર શ્રી નારાયણ સીતારામ ફડકે; ૩ લખનૌના ઉર્દૂકવિ શ્રી નિયાઝ મહમદખાન–'નિયાઝ ફતેહપુરી'; ૪ નવી દિલ્હીની સફદરજંગ હૉસ્પિટલના સર્જન કર્નલ રામસ્વામી ઐયર; ૫ બોરડી–મહારાષ્ટ્રના સામાજિક કાર્યકર શ્રીમતી તારાબાઇ મોડક અને ૬ આયોજનપંચના વધારાના સચિવ શ્રી તરલોકસિંગ. અત્યાર સુધીમાં કુલ ૧૧૪ વ્યક્તિઓને પદ્મભૂષણ પદક અપાયા છે.

નીચે: અનુક્રમે શ્રી પી. ગોપાલન નૈયર અને શ્રી દત્ત વામન પોતદાર. બંને સંસ્કૃત ભાષાના અને શ્રી અબ્દુસત્તાર સીદીકી, અરેબિક ભાષાના વિદ્વાન છે. આ ત્રણે મહાનુભાવોને ગઈ તા. ૨૮મી એપ્રિલે રાષ્ટ્રપતિશ્રીએ સર્ટિફિકેટ ઑવ ઑનર–માનદ્ પ્રમાણપત્રો આપ્યાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૬૨ના પદ્મભૂષણ

પદ્મવિભૂષણના પદક આ વર્ષે આ ત્રણ વ્યક્તિવિશેષોને અપાયા છે: (૧) રીઝર્વ બૅંકના મૅનેજર શ્રી હરાવુ વેંકટ નરસિંહ વરદ રાજ આયંગર, (૨) પશ્ચિમ બંગાળનાં રાજ્યપાલ શ્રી પદ્મજા નાયડુ અને (૩) બ્રિટન ખાતેનાં ભારતનાં માજી હાઇ કમિશનર શ્રી વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિત.

આ જ રીતે, કોઇ પણ ગણનાપાત્ર વિશિષ્ટ સેવા બજાવવા માટે આપવામાં આવતો પદ્મશ્રીના પદક આ વર્ષે ૫ ખેલાડી, ૩ સામાજિક કાર્યકર, ૨ લેખક, એક કવિ અને એક સિને કલાકાર સહિત કુલ ૨૫ વ્યક્તિને આપવામાં આવ્યો છે. જમણી બાજુ એમનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે: (મથાળે ડાબી બાજુથી અનુક્રમે) ૧ પુરાતત્ત્વ ખાતાના મહાનિયામક શ્રી અમલાનંદ ઘોષ, ૨ સિને-અભિનેતા શ્રી અશોકકુમાર ગાંગુલી, ૩ લખનૌની મધ્યવર્તી ઔષધ-સંશોધન સંસ્થાના નિયામક ડૉ. વિષ્ણુપદ મુખરજી, ૪ આંધ્ર સરકારના વન ખાતાના વિકાસકમિશનર શ્રી ચલ્લાગલ્લા નરસિંહમ્, ૫ મહેસુરના કન્નડ વિદ્વાન શ્રી અ. કૃષ્ણપ્પા વેંકટ રામૈયા, ૬ ગુજરાતના લોકકવિ શ્રી દુલાભાયા કાગ, ૭ કલકત્તાના ફૂટબોલ ખેલાડી શ્રી ગોષ્ઠબિહારી પાલ, ૮ કેન્દ્રના જાહેર બાંધકામખાતાના સુપ્રિ. ઈજનેર શ્રી જોસેફ દુરાઈરાજ, ૯ ક્રિકેટ ખેલાડી શ્રી નરી કૉન્ટ્રૅક્ટર, ૧૦ મદ્રાસના શ્રી નટેશન જી. રામસ્વામી આયર, ૧૧ મુંબઈના સામાજિક કાર્યકર ડૉ. કૃષ્ણરાવ એસ. મ્હાસકાર, ૧૨ ઉત્તર પ્રદેશના કિસાન શ્રી નાથાસિંગ, ૧૩ ક્રિકેટ ખેલાડી પોલી આર. ઉમરીગર, ૧૪ ટેનિસ ખેલાડી રામનાથન કૃષ્ણન, ૧૫ મધ્ય પ્રદેશના તબીબ ડૉ. સંતોષકુમાર મુખરજી, ૧૬ કલકત્તાના શસ્ત્રસરંજામ કારખાનાના મહાનિયામક શ્રી સન્તુ જોહરમલ સહાની, ૧૭ ગોહજી રીફાઈનરી યોજનાના મૅનેજર મેજર જનરલ શ્રદ્ધાનંદ સિંગ, ૧૮ હિંદુસ્તાન એન્ટીબાયોટિક્સ લિમિ. (પિંપરી)ના મૅનેજિંગ ડિરેક્ટર શ્રી શાંતિકુમાર ત્રિભુવનદાસ રાંદ, ૧૯ વૈદ્ય શ્રી શ્રીધર શર્મા, ૨૦ ઉડિયા લેખક શ્રી સોચી રાવત રાય અને ૨૧ ગાંગતોકના પર્વતખેડુ શ્રી સોનામ ગ્યાત્સો. તે પછી આ કૉલમમાં નીચે આપેલા ત્રણ ચિત્રોમાં ડાબી બાજુથી અનુક્રમે, ૨૨ કલકત્તાના બંગાળી લેખક શ્રી તારાશંકર બંદોપાધ્યાય, ૨૩ મદ્રાસ સરકારના મુખ્ય ઈજનેર (વીજળી) શ્રી વેલોર પાંડુરંગમ્ અપ્પાદુરાઈ અને છેલ્લા ૨૪ રેલવે વીજળીકરણ (કલકત્તા)ના વધારાના મુખ્ય ઈજનેર શ્રી વેંકટેશ રામચંદ્રન વજ્રમુષ્ટિ. આ ઉપરાંત, ૨૫મા પદકધારક કલકત્તાના સામાજિક કાર્યકર મધર ઍગ્નેસ ગોન્ક્ષહીયુ મેરી ટેરેસાનું ચિત્ર અહીં આપી શકાયું નથી.

આ સાથે અત્યાર સુધીમાં કુલ ૧૩૭ વ્યક્તિઓને પદ્મશ્રીના પદક અર્પણ કરવામાં આવ્યા છે.

→ ઈ. ૧૯૬૨ના પદ્મશ્રી પદકધારકો

સાહિત્યસંપર્ક

શબ્દકથા : શિકોતરી

ચૌદમી સદીની 'હંસાવલી'ની કથામાં શક્તિની સ્તુતિ કરતાં પ્રધાન તેને જે અનેક નામે સંબોધે છે તેમાં એક નામ 'સીકોત્તરી' છે. બહુચરા અને હિંગળાજની જેમ 'સીકોત્તરી' પણ માતાનું એક સ્વરૂપ હોવાનું ત્યારે મનાતું.

એ જ અરસાની પ્રાકૃત કથા 'શ્રી શ્રીપાલકથા'માં એક એવો પ્રસંગ આપ્યો છે કે કોશાંબીનો વેપારી નામે ધવલ ભરૂચથી ચાર સો વહાણ માલ ભરીને ઊપડવા જાય છે, પણ એકાએક વહાણ થંભી જવાથી તે એક સીકોત્તરીને તેનો ખુલાસો પૂછે છે. સીકોત્તરી જણાવે છે કે દેવતાને બત્રીસ લક્ષણાનો ભોગ ચડાવવાથી વહાણ છૂટાં થશે. અહીં 'એક સીકોત્તરી' એમ કહ્યું છે, તે સૂચવે છે કે તે કોઈ એક દેવીનું નામ નહિ પણ 'ભૂત' 'ડાકણ' વગેરેની માફક આખા વર્ગનું નામ હતું. જેમ ડાકણો હોય, ચૂડેલો હોય, તેમ સીકોત્તરીઓ હોય; અને શામળ ભટ્ટની વેતાળપચ્ચીશીની એક વાર્તામાં આનું સમર્થન થાય છે. તેમાં વણિકપુત્રી ઉપર પ્રધાનપુત્રે કપટ કરીને જે એવું આળ ચડાવેલું કે આ સ્ત્રીએ રાજાના પુત્રનું ભક્ષણ કર્યું છે, તેને પરિણામે 'લોકો તેને ડાકણ, વ્યંતરી, જક્ષણી ને શિકોતરી કહીને ધુત્કારવા લાગ્યા.' આમ, દેવીના સ્વરૂપનો વાચક શબ્દ કાળે કરીને ડાકણ ને ચૂડેલ જેવા અનિષ્ટ સત્ત્વનો અર્થ ધરાવતો થયો.

હાલના વપરાશમાં બંને અર્થ જળવાયા છે. 'શિકોતર' કે 'શિકોતરી' એ કોળીઓની કુળદેવીનું નામ છે. તેમ, વળગેલું છૂટે નહિ તેવું ભૂત તે 'શિકોતરું' ને તેવી ભૂતડી તે 'શિકોતરી'.

'શિકોતરી'ના મૂળ વિશે કશું જણાયું નથી.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

બે કાવ્ય-વિવેચનો

કાવ્યજિજ્ઞાસા (લેખક શ્રી અતુલચંદ્ર ગુપ્ત) 'સબુજ પત્ર'માં મૂળ બંગાળીમાં પ્રકટ થએલા આ નિબંધો આપણા દેશના કાવ્યતત્ત્વવિચારનો ઘણો ઉપયોગી પરિચય આપે છે. એમાં મુખ્યત્વે આનંદવર્ધન અને અભિનવગુપ્ત જેવા સંસ્કૃત આલંકારિકોના મતોને આધારે કાવ્યશાસ્ત્રના કેટલાક મૂળભૂત પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. નવમી સદીમાં રજૂ થએલા આ મતો આજના યુગને પણ સારી રીતે સ્પર્શી શકે છે. આપણા મનમાં ઊઠતા પ્રશ્નોની પણ એમણે નિપુણ વિશ્લેષણ તથા ગંભીર આંતરદૃષ્ટિથી એમાં છણાવટ કરી છે. આ નિબંધોમાં ધ્વનિ, રસ, શબ્દ અને કથા તથા ફલ–એ ચાર વિષય ઉપર ચર્ચા છે. આનંદવર્ધનની રસગ્રાહી અનુભૂતિ અને અભિનવગુપ્તના ચિંતનની તીક્ષ્ણતાને પૂરો ન્યાય મળે તે રીતે લેખકે આપણી સમક્ષ તે રજૂ કરી છે અને અનુવાદકે એ શાસ્ત્રીય છણાવટને સુંદરગહન શૈલીમાં ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂકીને પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રમાં રસનિમજ્જન કરાવ્યું છે.

ગુજરાતી ગેય કવિતા (શ્રી રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા) સંગીત અને કવિતા બંનેમાં રસ તથા જાણકારી ધરાવતા વિવેચકો આપણે ત્યાં જૂજ છે, જ્યારે એ બંને શાસ્ત્રનો સંબંધ ઘણો અનિવાર્ય છે એવે વખતે સંગીત-દૃષ્ટિએ કરેલું ગુજરાતી કવિતાનું આવું વિગતવાર અને વ્યવસ્થિત વિવેચન સહજ આવકારપાત્ર બને છે. લેખકે શાસ્ત્રીય સંગીત તેમજ લોકઢાળો બંનેને હૃદ્ગત્ કર્યા છે, અને બીજી બાજુએ ગરબી, ગરબો, રાસ, આખ્યાન, પદ, ભજન, ગઝલ વગેરે સર્વ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કાવ્યપ્રકારોને ગેયતાના મૂલ્યથી ચર્ચ્યા છે. આવા કામ માટે આટલું નાનું પુસ્તક ઓછું લાગે. આ અતિ પ્રશસ્ય પ્રયત્નની દિશામાં હજી વધુ સંશોધન થાય એ ઈષ્ટ છે.

કાવ્યસંગ્રહો

જંબૂસ્વામી રાસ (મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કૃત–સંપાદક ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ) અઢારમી સદીના પ્રાચીન ગુજરાતી અને જૈન સાહિત્યમાં રાસા સાહિત્યનો સારો ફાળો છે. આખ્યાન, ચોપાઇ ને ભાસ પેઠે કાવ્યની આ દીર્ઘ રચનાઓ કાવ્યતત્ત્વ ને રસથી સભર હોય છે જૈન મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ સને ૧૭૩૯માં જંબૂસ્વામી વિષયક એવો એક રાસ લખીને જૈન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ કાવ્યનો સારો સમન્વય સાધ્યો છે. આ રાસ શુષ્ક અને રસિક બંને પ્રકૃતિના લોકોને ગમે એવો છે, કારણ કે એમાં ભોગવિલાસ તેમ જ સંયમ–ઉપશમની કથાઓની પરંપરા છે. એમાં શૃંગાર અને શાંત રસના આલેખનને અંતે વૈરાગ્ય અને સંયમનો વિજય બતાવ્યો છે. કથાઓની સંખ્યા ખૂબ હોવાથી ક્યારેક કથાતત્ત્વ આડે કાવ્યત્વ ઢંકાઈ જતું લાગે છે; છતાં કવિએ પોતાના કલ્પનાવૈભવ અને અલંકારસમૃદ્ધિ વડે ઊંચી કવિતાશક્તિનો પરિચય પણ કરાવ્યો છે.

ડૉ. શાહે આ રાસાનું સંપાદન ખંત અને રસપૂર્વક ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે કર્યું છે. પ્રાચીન ભાષા તથા જૈન શૈલીની દુર્બોધતાને દૂર કરવા સંપાદકે કવિ અને વાચક વચ્ચે સારી કડી સાધી છે. તેમણે મૂળ રાસા ઉપરાંત મુનિ શ્રી યશોવિજયજીના જીવન તથા કવનનો પરિચય, રાસાના કઠિન શબ્દોના અર્થ, સાર અને આલોચના પણ આપ્યાં છે.

અનિદ્રા (દેવજી રા. મોઢા) પુત્રીવિયોગના અજંપામાંથી જન્મેલાં કાવ્યોનો આ સંગ્રહ

ગયા તથા આ અંકમાં નોંધાએલાં કાવ્યપુસ્તકોના પ્રકાશકો

આલાપ (રૂ. ૩), કાવ્યજિજ્ઞાસા (રૂ. ૨), બારીબહાર (રૂ. ૨·૭૫), પુનરપિ (રૂ. ૪)– આ ચારેના પ્રકાશક: વોરા ઍન્ડ કં. પબ્લિશર્સ પ્રા. લિમિ૦, ૩ રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, મુંબાઈ-૨; આર્દ્રા (કિંમત રૂા. ૨·૫૦) સુરેશ દલાલ, લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, મુંબાઈ-૨; નન્દિતા (રૂ. ૧) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ; પંચામૃત (રૂ. ૨) બટુકરાય હ. પંડ્યા, ૬૨૧ ઓમકાર કુટિર, ભાવનગર; પલ્લવ (રૂ. ૧·૫૦) ચંપકલાલ વ્યાસ, કણઝા રોડ, વ્યારા; આરત (રૂ. ૨), અનિદ્રા (રૂ. ૧·૫૦) દેવજી રા. મોઢા, નવયુગ વિદ્યાલય, પોરબન્દર; મહેક (રૂ. ૨) સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ વતી જ્યોત્સનાબહેન શુક્લ, પ્રતાપ પ્રિ. પ્રેસ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, સૂરત; ઝરણાં (રૂ. ૨) અંબાલાલ ડાયર, રાયપુર પખાલી પોળ નાકા, અમદાવાદ; અણસાર (રૂ. ૨) બકુલા વોરા, વિજયા પ્રકાશન વતી, ૫૩, બાણગંગા રોડ, મુંબઈ ૬; પ્રદાન (રૂ. ૧·૨૫) ડૉ. મોહનલાલ બી. શાહ, શિવસદન, ધનસુરા (સાબરકાંઠા); ઉચ્ચાર (રૂ. ૧), સોહમ (રૂ. ૧·૨૫) દામોદર ભટ્ટ–'સુધાંશું', રામટેકરી, પોરબન્દર; ગુજરાતી ગેય કવિતા (કાચું પૂઠું રૂ. ૨, પાકું રૂ. ૩) ગજાનન જોષી, સત્ય ભવન, હીરાબાગ, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૪; જંબૂસ્વામી રાસ (રૂ. ૪) શેઠ નગીનભાઈ મંછુભાઈ જૈન સાહિત્યોદ્ધાર ફંડ માટે શ્રી ભાઈચંદભાઈ નગીનભાઈ ઝવેરી, સૂરત; યોગવેદાંત ભજન ભંડાર (રૂ. ૫) પ્રેમવંશ ગોવિંદજીભાઇ પુરુષોત્તમભાઈ, ૩૨ કરણપરા, રાજકોટ; ફૂલકણી (રૂ. ૧) પ્રીતમલાલ મજમુંદાર, કારપારામ મહેતાનો ખાંચો, ગોપીપરું સૂરત; ટહુકાર (રૂ. ૧) મહેન્દ્રકુમાર જોષી, જૂની સામલદાસ કૉલેજ પાસે, વડવા, ભાવનગર; બાળગીતો ૧, ૨, ૩, (દરેકનો રૂ. ૧) સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, પો. બૉ. નં. ૩૪, ભાવનગર; માનસર (રૂ. ૬) અને ઈટાકિટા (રૂ. ૧) બંને સ્વાતિ પ્રકાશન, ૨૨૬ સૅમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૩.

એક પત્ર

સ્નેહી ભાઇશ્રી રવિભાઇ,

તમે એક ચારિત્ર્યસંપન્ન કુટુંબની જીવનકથા શરૂ કરી તે સારું કર્યું. દરેક માણસ પાસે ઓછામાં ઓછી એક નવલકથા પૂરતી અનુભવસામગ્રી હોય છે, અને તમારામાં અવલોકન આલેખન ને રસમય કથનની શક્તિ છે. બીજી રીતે, આવી કથામાં આપણા ગયા યુગના જીવનમાં પ્રવેશ મળે છે, એનાં કેટલાંક જીવનમંગલ વિષેનાં મૂલ્યોનો ફરી વિચાર થઈ શકે છે. તમારા આ ઉપક્રમને અભિનંદું છું.

આપણે એકબે પારિભાષિક શબ્દો વિષે વાત કરી હતી. ચિત્ર અને કાવ્યમાં સામગ્રીનો ત્રેવડથી વિનિયોગ કરીએ તેને 'વિન્યાસ' composition કહી શકાય; રેખાવિન્યાસ, રંગવિન્યાસ, આકૃતિવિન્યાસ વગેરે. એટલે 'વિન્યાસ' શબ્દનો ઉપયોગ કરવા જેવો છે.

વચ્ચે 'કુમાર'માં Impressionism માટે કામચલાઉ શબ્દ યોજીને મૂક્યો હતો. અત્યારની કલા ને કવિતામાં તો એ શબ્દથી ઝાંખી 'ઝાંખી', ઝાંખો અણસાર સૂચિત છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના સૂચનથી મને બે શબ્દો સૂઝે છે: Impression=આભાસ,-ism=આભાસવાદ. રાજશેખરે 'પ્રતિભાસ' શબ્દ વાપર્યો છે. કવિ કે કલાકાર વસ્તુની જે કલ્પના—કલ્પન કરે, જે Imagination કે Intuition થાય તે 'પ્રતિભાસ'. હવે જો એ આખું ઝાંખીરૂપ અને અણસારરૂપ હોય તો તેને 'આભાસ' કહી શકાએ. શાસ્ત્રમાંનું વર્ણન 'સ્વરૂપનિબંધન' છે, કાવ્યમાંનું વર્ણન 'પ્રતિભાસ-નિબંધન' છે, એમ તે કહે છે. શાસ્ત્રીય પ્રત્યક્ષ કાવ્યપ્રત્યક્ષથી ભિન્ન છે અને કાવ્યપ્રત્યક્ષ કે કલાપ્રત્યક્ષને 'પ્રતિભાસ' કહી શકાય. Technique = ક્રિયાકલ્પ. પછી તો શબ્દ વાપરતા જઇએ એટલે દૃઢ થઇ જાય. —વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીના નમસ્કાર

કવિહૃદયના દર્દને સરળ ને ચોટદાર અભિવ્યક્તિ આપે છે. કવિની ભાષા તથા ભાવપ્રતીકો આડંબરહીન મધુરતા ધરાવે છે. 'ખાલી રે ખટકે' એનું સુંદર ઉદાહરણ છે. કવિ સિન્ધુને વિધવિધ રીતે ગાય છે. 'સરવર સોહે'માં

'ધરતીના ચણિયામાં આભલું ટંકાણું
સરવર સોહે એવું ચાંદની-રૂપાળું'

જેવી પંક્તિ કવિની કલ્પનાશક્તિનો સારો પરિચય આપે છે. એમની ગુરુભક્તિ ને અભીપ્સા ધ્યાન ખેંચે એવાં છે.

યોગ વેદાંત ભજન ભંડાર (પ્રકાશક: પ્રેમવંશ ગોવિંદજીભાઇ પુરુષોત્તમદાસ) સંત કબીર, ભાણ, ખીમસાહેબ, નરસિંહ મહેતા, ધીરો, અખો વગેરે ભક્તોનાં તાત્ત્વિક તેમ જ ભક્તિમય ભજનોના આ સંગ્રહનું સંપાદન જૂની ઢબે થયું છે તેમજ દૃષ્ટિ કંઈક સાંપ્રદાયિક છે. છતાં એને ભાવક વાચકો માણી શકશે.

બાળ કાવ્યોનાં પ્રકાશનો

ફૂલકણી (શ્રી પ્રીતમલાલ મજમુંદાર) મૃદુ મધુર બાલહૃદયને માટે સુવાસભરી ફૂલકણી આપવાનો આ એક સારો પ્રયાસ છે. બાળકેળવણીના પ્રખર હિમાયતી શ્રી ગિજુભાઇ બધેકાના આશીર્વચન સાથે પ્રથમ ૧૯૩૬માં પ્રગટ થએલા આ સંગ્રહનું પુનઃમુદ્રણ પચ્ચીસ વર્ષે થાય છે ત્યારે ગીતોના ભાવ તથા શૈલીના વિકાસની અપેક્ષા રહે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં 'વાંકાભાઈ', 'અક્કલ ખોઇ', 'દીવાદેન' જેવાં ગીતોને નિજી મૂલ્ય છે. બાલમાનસના ઘડતરની કવિની દૃષ્ટિ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

ઈટ્ટાકિટ્ટા (શ્રી સુરેશ દલાલ) કાવ્યસંગ્રહના નામમાં જણાય છે તેમ એના કાવ્યોમાં

પણ બાળમાનસને નવી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવ્યું છે. એ જોનારે બાળકની મસ્તી, રીસ, કુતૂહલવૃત્તિ ને રમતિયાળપણામાં તાજગીભર્યું કોઇ તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું છે એવું વાચકને લાગ્યા વગર નહિ રહે. બાલસંવેદનના અખૂટ ખજાનાને રસમય રીતે માણવાની તકો વધે તો સાહિત્યનો આ પ્રકાર જરૂર સમૃદ્ધ થાય.

ટહુકાર (શ્રી મહેન્દ્રકુમાર જોષી) બાલહૃદયના ટહુકાર ઝીલતા આ ગીતસંગ્રહમાં કવિએ બાળકની આંખે પ્રકૃતિ તથા પ્રાણીજગત માણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાણીવિષયક કાવ્યો વધુ સારાં છે. 'ઉભાર્યાં' (ઉભા રહ્યાને બદલે) જેવા શબ્દો ખૂંચે છે.

બાળગીતો: ભાગ ૧, ૨, ૩. (સંપાદક શ્રી સોમાભાઇ ભાવસાર) બાળકથી માંડીને કુમારાવસ્થા પૂરી થાય ત્યાં સુધીના મનોભાવમાં આ સંગ્રહો ડોકિયું કરાવે છે. ઘણાં પ્રચલિત ગીતો આમાં એકસાથે સંગ્રહિત થતાં વાચકે એ માટે બીજે શોધવાની જરૂર ઓછી રહે છે. પરંતુ નવા કવિઓએ કરેલા આ દિશાના નવપ્રસ્થાન સાથે સંપાદક બરોબર કદમ મિલાવી શક્યા નથી. —**ગીતા પરીખ**

શતરંજ

લેખક : સુરેશ મોદી

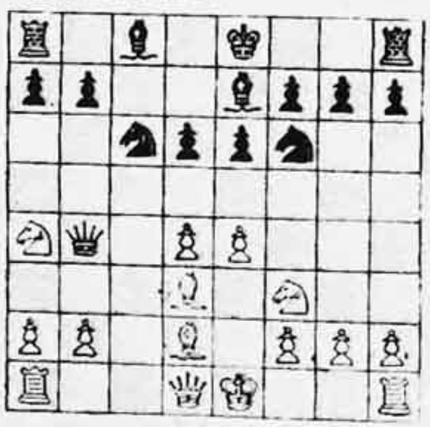
આ અગાઉના ત્રણ હપ્તાઓમાં આપણે મધ્યના તબક્કામાં વપરાતી હુમલાની રીતો જોઈ. હવે એ જ તબક્કામાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી અમુક એવી સાધારણ ભૂલો જોઈશું કે જેને લીધે શિખાઉ ખેલાડી જલ્દીથી મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જાય છે.

વજીરની સલામતી

આપણે જોયું કે વજીરને રમતની બહુ શરૂઆતમાં ન ચલાવવાથી તે સામા પક્ષના ઓછી કિંમતનાં મહોરાંના હુમલાનો ભોગ બને છે, અને તેને નાસભાગ કરવી પડે છે. તેમાં તેનો સમય બગડે છે. વળી એ દરમ્યાનમાં સામો પક્ષ પોતાના નાનાં મહોરાંઓનો સારો એવો વિકાસ સાધી લે છે. કયારેક શરૂઆતમાં વજીર બહાર કાઢવાથી એકાદ મહોરું જીતી શકાય ખરું, પણ તેમ કરવું ઘણું જ ખતરનાક છે. (કારણ તેમ કરવા જતાં વજીર કયાંક ફસાઈ જવા સંભવ છે.) આપણે આના વિષેના એક-બે દાખલા જોઇએ :

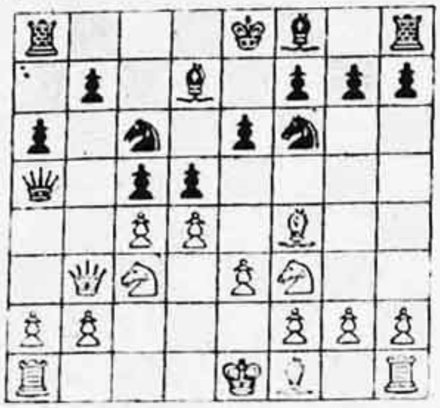
1 P-K4, P-QB4; 2 N-KB3, N-QB3; 3 P-B3, P-Q3; 4 P-Q4, P×P; 5 P×P, N-B3; 6 N-B3, P-K3 7 B-KN5, B-K2; 8 B-Q3.

અહીં કાળાએ 8 ..., O-O રમવાની જરૂર હતી તેને બદલે તેણે વજીરબહાર કાઢીને સફેદનું QNP જીતવાની ઈચ્છા કરી અને તે રમ્યો 8..., Q-N3 ? 9 N-QR4. સફેદે વજીર પર હુમલો કર્યો અને સાથે સાથે QNPને ટેકો પણ આપ્યો. હવે કાળાએ પીછેહઠ કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. 9 ..., Q-Q1થી તેને બે ચાલની નુકસાની જાત. પણ તેમ કરવા કરતાં વજીરથી શેહ આપી જોઇએ તો કેમ ? જુઓ, 9..., Q-N5ch ???

10 B-Q2. અને જુઓ હવે વજીર કયાં જશે ? તેને હવે એક પણ જગ્યા નથી. અને તેથી 10..., Resigns.

આ બીજા દાખલામાં પણ વજીરને QNP-નો લોભ મોંઘો પડે છે.

1..., QP×P

સફેદને થયું કે B4 પરનું પ્યાદું તો છૂટથી પછી પણ મારી શકાય તેમ છે તો પહેલાં ટેકા વગરનું QNP મારી લઉં તો કેમ ? જુઓ :

2..., Q×NP??? R-R2.

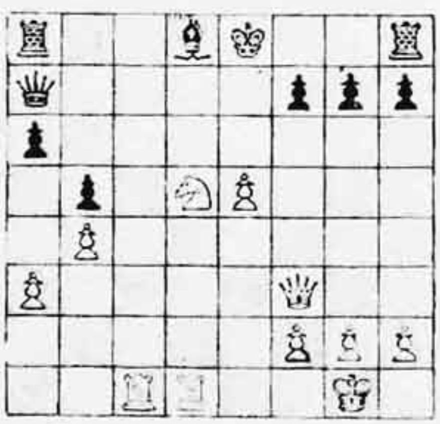
3 Resigns. કારણ કે વજીરને જવાનો રસ્તો નથી.

રાજાની સલામતી

વજીરની સલામતીકરતા પણ રાજાની સલામતી વધુ અગત્યની છે. કારણકે રાજા ઉપર ન ખાળી શકાય એવો હુમલો આવે એટલે તો રમત પૂરી થઈ જાય.

વજીરની સલામતી તેને બહુ જલ્દી ચલાવવાથી જોખમાય છે, જ્યારે રાજાની સલામતી તેને તેની જગ્યાએ વધુ વખત રાખી મૂકવાથી. એટલે એને તો જેમ બને તેમ જલ્દી કિલ્લેબંધી કરીનેસલામતીમાંપહોંચાડી દેવો જોઇએ.

રાજાને વચ્ચે રાખવાના જોખમનો એક દાખલો આપણે જોઇએ :

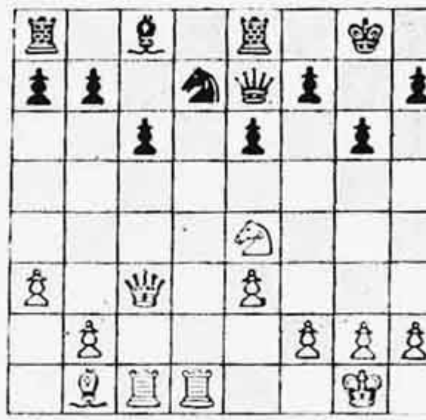

અહીં કાળાનો રાજા વચ્ચે છે તેનો લાભ સફેદ લે છે. જુઓ. 1 N-B7ch. ઘોડાનો ફોર્ક. તેને મારવો જ રહ્યો નહિ તો હાથી જાય.

1..., B×N. 2 R×B. હવે સફેદ વજીર ઉપર હુમલો કરે છે, તેમ જ Q×P mateની પણ ધમકી આપે છે એટલે એક જ રસ્તો છે. 2..., Q×R. પણ હવે 3 Q×Rch, K-K2 4 Q×R, Resigns.

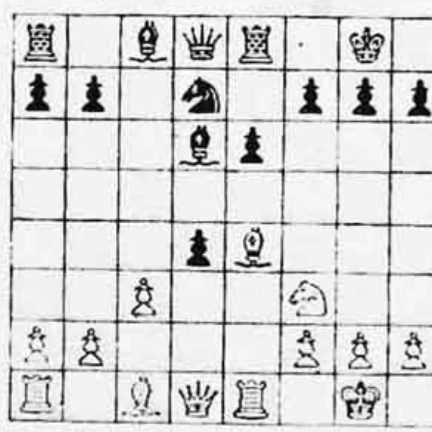
રાજાને કિલ્લામાં રાખી દેવાથી જ રાજાની સલામતી કાયમ નથી રહેતી. કિલ્લો એ સામા પક્ષના મહોરાંઓના હુમલાનું કેન્દ્ર બને છે. આ હુમલા સામે સફળ રક્ષણ માટે કિલ્લો જેમનો તેમ રહેવો જોઇએ. જો તેમાંથી એકાદ પ્યાદું આગળ કર્યું હોય તો કિલ્લામાં નબળાઈ આવી જાય છે. વળી કિલ્લાના રક્ષણ માટે એકાદ નાનું મહોરું પણ એટલામાં હોવું ઈચ્છનીય છે. B3 ઉપરનો ઘોડો આ માટે ઉત્તમ છે.

આપણે અહીં બે દાખલા જોઈશું. એકમાં પ્યાદાને ચલાવવાથી નબળા પડેલા કિલ્લાને તોડીને કેમ જીતાય છે અને બીજામાં સબળ કિલ્લાને તોડવામાં મહોરાનો ભોગ આપીને કેમ સફળ થવાય છે તે જુઓ.

અહીં કાળાનું KNP એક ડગલું ચાલ્યું છે જેથી કિલ્લો નબળો છે. હવે જુઓ, સફેદ તેનો લાભ કેવી રીતે લે છે.

1 R×N! B×R (અહીં Q×R કરે તો 2 N-B6થી ફેમિલી ફોર્ક થાય છે.) 2 N-B6 ch, K-B1; 3 N-Q5, Resigns. (કારણ કે 4 Q-R8 mate રોકી શકાય તેમ નથી.)

અહીં કાળાનાં કિલ્લાનાં પ્યાદાં પોતાની

જગ્યાએ જ છે. અને તેનો ઘોડો B3 ઉપર આવી શકે તેમ છે. છતાં પણ સફેદ ઊંટનો ભોગ આપીને કેવી રીતે જીતે છે તે જુઓ.

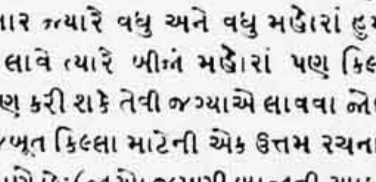
1 B×P ch, K×B; 2 N–N5 ch, K–N3 (જો 2...K–N1 તો 3 Q–R5 પછી 4 Q–R7 mate) 3 P–KR4, (હવે 4 P–R5 ch, K–B3; 5Q–B3 ch, K–K2. 6 Q×P mateની ધમકી આપે છે.)

3..., R–R1; 4 R×P ch, N–B3; 5 P–R5ch, K–R3 (અહીં જો કાળો R × P રમે તો 6 Q–Q3 ch, K–R3; 7 N × P mate.) 6 R × B, Q–R4; 7 N × P dbl. ch, K–R2; 8 N–N5 ch, K–N1; 9 Q–N3 ch, Resigns. કારણ કે હવે Q–B7 mateને અટકાવવા કાળા પાસે હવે કોઈ રસ્તો રહ્યો નથી.

રાજાના કિલ્લા ઉપર આવા હુમલા ઘણી રમતોમાં થતા હોવાથી તેમાં હુમલો કરતા તેમજ રક્ષણ કરતા પક્ષે શું શું ધ્યાન રાખવું જોઇએ તે આપણે જોઈ લઇએ.

આવા હુમલામાં જેમ બને તેમ વધુ મહોરાઓને કિલ્લાના કોઈ એકાદ ભાગ ઉપર હુમલો કેન્દ્રીત કરે તેવી રીતે લાવવાં. જો હુમલો ઓછાં મહોરાંથી કરવામાં આવે તો ભોગ આપ્યો હોય તે નિષ્ફળ જાય અને પરિણામે સમય અને ભોગ આપેલ મહોરું જાય.

રક્ષણ કરનારે એકાદ નાનું મહોરું કિલ્લાના રક્ષણ માટે રાખવું જ જોઇએ. અને હુમલો કરનાર જ્યારે વધુ અને વધુ મહોરાં હુમલામાં લાવે ત્યારે બીજાં મહોરાં પણ કિલ્લાનું રક્ષણ કરી શકે તેવી જગ્યાએ લાવવા જોઇએ. મજબૂત કિલ્લા માટેની એક ઉત્તમ રચના આ પ્રમાણે છે: (જુઓ જમણી બાજુની આકૃતિ.)

બીજી રચના આ છે. જ્યાં સુધી ઊંટ અહીં રહે ત્યાં સુધી એ બહુ જોરદાર છે. પણ હુમલો કરનાર પક્ષ ક્યારેક ઊંટને પોતાના ઊંટના બદલામાં મારીને રચના નબળી પાડી શકે છે.

ઘરગથ્થુ ઔષધ .... ૬] વરીઆળી

મુખશુદ્ધિ તથા ઘરગથ્થુ ઔષધ તરીકે પ્રાચીન કાળથી વપરાતી વરીઆળીને સંસ્કૃતમાં મિશ્રેયા, મિશી તથા મધુરિકા કહે છે. આયુર્વેદજ્ઞોએ વરીઆળીમાંથી નીચે મુજબના ગુણધર્મો તારવ્યા છે: મધુર, કડવી, તીખી, સ્નિગ્ધ, શીતવીર્ય, પાચન, મળને બાંધનારી, હૃદયને પ્રિય, વૃષ્ય તેમજ બલપ્રદ; ઉપરાંત કફ, વાત, આંમળનો રોગ, કૃમિ, અગ્નિમાંદ્ય, ખાંસી, યોનિશૂળ, હરસ, ક્ષય, રક્તવિકાર તથા વમનને દૂર કરનારી.

'વરીઆળીમાં ત્રણ ટકા ઉડ્ડયનશીલ તેલ છે. તે સુગન્ધિત, દીપન, વાતહર તથા મૂત્રને સ્વાભાવિક રંગ આપનાર છે. મૂત્રદાહ ઓછો કરવા માટે વરીઆળી અપાય છે. એથી મૂત્ર પુષ્કળ આવે છે અને મૂત્રનો રંગ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. આમ, ઊલટી તથા અજીર્ણના ઝાડામાં પણ વરીઆળીનો ઉપયોગ કરાય છે. સૂકી ખાંસી તથા મુખરોગમાં વરીઆળી મોમાં રાખીને ચવાય છે. વરીઆળીને રેચક ઔષધ સાથે મેળવીને ઉપયોગ કરવાથી પેટમાં મરોડ કરનારો દોષ દૂર થાય છે.' (ડૉ. મા. ગ. દેસાઇ)

દીપન–પાચન

વરીઆળીમાં કડવો અને તીખો રસ પણ છે. એ બંને રસ આમને—એટલે કે કાચા આહારરસને પચાવવાનું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાનું કામ કરે છે. દીપન પાચન તરીકે સૂંઠ-મરી-પીપર જેવાં દ્રવ્યો ખાસ ઉપયોગી છે; પણ જેમની પિત્તપ્રકૃતિ હોય અને જેઓ ઉષ્ણ પદાર્થો સહન કરી શકતા ન હોય એમને માટે વરીઆળી ઉપયોગી છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને અગ્નિમાંદ્યમાં વરીઆળી ઘણી લાભદાયી છે કેમકે પિત્તશામક હોવાથી સાથેસાથે તે ખોરાકના અપક્વ રસને પક્વ કરનાર તથા અગ્નિવર્ધક છે. અગ્નિમાંદ્યથી પીડાતા પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ સવાર-સાંજ અર્ધોઅર્ધો તોલો વરીઆળી ખૂબ ચાવીચાવીને ખાવી.

આમાતિસાર

કાચા પ્રવાહી ઝાડામાં વરીઆળીનો ઉપયોગ લાભકારક છે. વરીઆળી અને સૂંઠનું સમભાગે અધકચરું ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ એમાંથી એક તોલો ચૂર્ણનો ક્વાથ બનાવી લેવો. બંને દ્રવ્યો પરમ દીપનપાચન છે, આમને પચાવે છે અને અગ્નિતત્ત્વને વધારે છે. પરિણામે મળ બંધાવા માંડે છે. વરીઆળી મળની દુર્ગંધને દૂર કરનારી છે. અતિસાર અને અજીર્ણમાં શક્તિ અને રોગની અવસ્થા પ્રમાણે ખોરાક છોડી દેવો જોઇએ, કેમકે ખોરાકને પચાવનારું તંત્ર બગડ્યું હોય એવી અવસ્થામાં કામનો વધુ બોજો નાખવાથી એ સાવ બગડી જાય.

સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ

આ ચૂર્ણ ખૂબ જાણીતું છે. અલબત્ત વરીઆળી આ ચૂર્ણનું મુખ્ય દ્રવ્ય નથી. ચૂર્ણનો પાઠ આ પ્રમાણે છે: શુદ્ધ ગંધક, જેઠીમધ અને વરીઆળી પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા, મીંઢીઆવળ પંદર તોલા અને સાકર ત્રીસ તોલા લઈ, બધાંને ખાંડીને સૂક્ષ્મ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ તૈયાર કરી લેવું. પા થી અર્ધો તોલો કોઠા મુજબ આ ચૂર્ણ પાણી સાથે લેવાથી મલશુદ્ધિ થાય છે. આ ચૂર્ણ મૃદુ કોઠાવાળાને અનુકૂળ આવશે. ઉપરાંત રક્તવિકારને કારણે થતા નાનાવિધ ચામડીના રોગોમાં, મૂત્રદાહમાં તેમજ હાથપગનાં તળિયાં, આંખો વગેરેમાં દાહ થતો હોય ત્યારે, હરસમાં અને શીળસમાં સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ લાભકારક છે. આ ચૂર્ણમાં વરીઆળી પડતી હોઈ પેટમાં ચૂંક આવતી નથી. મીંઢીઆવળમાં ચૂંક લાવવાનો ગુણ છે. તેથી એનાં પાનની નસો બને તેટલી કાઢી નાખીને ઉપયોગ કરવો.

લાભશંકર ઠાકર

ઈ. ૧૯૩૫થી '૩૭ સુધી શતરંજના વિશ્વવિજેતા રહેનાર ડૉ. મેક્સ યુવે શરમાળ વ્યક્તિ છે અને છાપામાં પોતાનો ફોટો આવે તે તેમને પસંદ નથી. આથી પોતે પ્રખ્યાત હોવા છતાં તેમને કોઇ દીઠે ઓળખી શકતું નહિ.

એક વખત તેઓ ગાડીમાં મુસાફરી કરતા હતા. સામે બેઠેલા ભાઇ પોતાના શતરંજના પૉકેટ સેટમાં મશગુલ હતા. થોડી વારે એમણે ડૉ. યુવેને રમવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને ચેતવ્યા પણ ખરા, 'હું સારું રમું છું અને મારી કલબનો ત્રણ વર્ષથી ચેમ્પીઅન છું.' રમત ચાલી અને ડૉ. યુવે જીત્યા. વળી રમત ચાલી. ફરી એ ભાઈ હાર્યા અને એમ હારતા જ રહ્યા. પોતાનું સ્ટેશન આવતાં ઊતરતાં ઊતરતાં પેલાએ કહ્યું 'માનવામાં ન આવે એવું છે ને! હું ટ્રેનમાં મળતા એક સાધારણ પેસેંજર સામે હાર્યો! હું, જે મારા ગામનો 'યુવે' કહેવાઉં છું, તે!' —ડાઈજેસ્ટ ઑવ ચેસ.

અનુસધાન] વાચકો લખે છે [પૃ. ૨૦૫થી

છે, તેમ જે ઘરમાં છોકરીઓનું પ્રમાણ વધારે હોય તેની કિંમત પણ ઘણી ઓછી હોય છે ને તેઓનાં માતાપિતા આથી એક પ્રકારની નાનમ કે હીનતા અનુભવે છે.'

(પીજ) —હિમાંશુ શેલત

અંક ૪૫૯માં બાબુભાઈ કરાણીએ ખીલના ઉપચાર માટે માટી વાપરવાની વાત કરી તે મેં કરી છે અને તેનાથી મને ફાયદો થયો છે. મોઢા પરથી ખીલ દૂર થઈ ગયા છે ને ચહેરા પરના ખાડાઓ પણ દૂર થયા છે.

એક ભાઈએ અગાઉ લખ્યું છે કે 'કુમાર'માં વધુ પાનાં આપો, મારો પણ એવો જ મત છે. વાર્ષિક લવાજમ ફીમાં ભલે વધારો થાય.

(મીઠાપુર) —અનંતરાય જ. ઉપાધ્યાય

પત્રમિત્રો મેળવી આપવામાં મદદ કરવા માટે એક પત્ર મેં અગાઉ લખેલો. તેમાં એવું સૂચન કરેલું કે 'કુમાર' એક એવું મંડળ ઊભું કરે, જેના સભ્યો અરસપરસ પત્રવહેવારથી ને રૂબરૂ મળીને 'કુમાર'ના વિષયો–સાહિત્ય, કલા, પ્રવાસ વગેરેનો આનંદ માણી શકે, તો અમારા જેવા અનેકને ખૂબ મદદ થાય. આપ એ તો સ્વીકારશો કે કલાકારના એક નાના વર્ગ સિવાયનો કલારસિકોનો યે મોટો વર્ગ છે જે પોતાની કોટિના મિત્રો સાથે આનંદ માણી શકે. મને મળેલા બે ત્રણ મિત્રોના અનુભવ ને મારા પોતાના અનુભવે કહું છું કે આ વર્ગને, પોતાને અનુકૂળ અને યોગ્ય મિત્રોના સંબંધમાં આવવામાં આસાની નથી જ. ઘણી વખત એક જ શેરી કે મહોલ્લામાં વર્ષો સુધી સાથે રહેવા છતાં ય એકબીજાને ખબર જ નથી હોતી કે બન્નેના રસો એકસરખા છે.

આમ ઉચ્ચ કોટિના આનંદોને માણવામાં એકલાને જે મઝા આવે છે તે કરતાં સમૂહને, એકથી વધુ મિત્રોને વધુ મઝા આવે છે તે તો આપ સ્વીકારશો જ. તો પછી આપ આ બાબતમાં શા માટે શરૂઆત ન કરો?

હું 'કુમાર'ને જ આટલો આગ્રહ કરું છું તેનું એક કારણ છે. રંગૂનમાં મેં અમુક ફોટો એન્લાર્જ કરાવેલા. ટ્રાવેલ એજન્ટની ઑફિસમાં થોડો સમય મળ્યો ત્યાં હું તે વ્યવસ્થિત ગોઠવતો હતો, ત્યા એક ભાઈએ ફોટાઓ જોઈને મને કહ્યું કે તમને ફોટોગ્રાફીનો શોખ છે તો તમે 'કુમાર' વાંચો છો? કલકત્તામાં શ્રી મેઘાણીની દુકાનેથી મેં કવિતાનાં થોડાં પુસ્તકો લીધાં, તો એમણે પૂછ્યું કે તમને કવિતાનો શોખ છે તો 'કુમાર' તો વાંચતા જ હશો. બ્રહ્મદેશમાં એક મિત્રને સાહિત્યનો ઘણો શોખ. વિદ્યાર્થીકાળ દરમ્યાન 'કુમાર'ના વાચક. મને કહે કે કાંઈક કરો ને મને નિયમિત 'કુમાર' મળે તો આનંદ આવે. (તેઓ હવે તો ગ્રાહક થઈ ગયા છે). એટલે 'કુમાર' જાણે દરેક સ્થળે કાવ્ય, કળા કે સાહિત્યનું પર્યાયવાચક બની ગયું છે. તો પછી 'કુમાર'ને નહિ તો કોને આગ્રહ કરું?

જ્યારે આપ અહીં કલકત્તામાં ગુજરાતીઓને મળવાના છો ત્યારે આ વિચાર તેમની સમક્ષ ન મૂકો? અને આ રીતે વિચારો જાણ્યા પછી યોગ્ય લાગે તો જરૂર આ 'મંડળ' ચાલુ કરો જ. મંડળ જો શરૂ થાય–અને શ્રદ્ધા છે કે થશે જ–તો બીજી બધી વાતો સાથે મંડળનું એક નાનું બટન (બૅજ) જરૂર રાખશો, કે જે સભ્યો પહેરી રાખે અને વાતચીત કરતા જાણે કે તેઓ મંડળના સભ્યને મળી રહ્યા છે.

(હાલ ભાવનગર) —નવનીત શાહ

માર્ચ અંકમાંના 'ચાર્લ્સ ડિકન્સ' ઉપરના લેખની થોડી ક્ષતિઓ તરફ ધ્યાન ખેંચું?

(૧) મથાળાના લખાણ મુજબ ડિકન્સની ૧૫૦મી જયંતી હોય તો જન્મસાલ ૧૮૧૨ હોવી જોઈએ. (કદાચ એ છાપભૂલ હશે) બીજી ભૂલ પણ આવી જ ગૌણ છે. ગેડ્ઝહિલમુકામે તે ૧૮૭૦ની નવમી જૂને અવસાન પામ્યો લખ્યું છે તે જૂન નહિ પણ જાન્યુઆરી જોઇએ.

(૨) વર્તમાન સમયના વિશ્વવિખ્યાત વર્તમાનપત્ર 'ડેઈલી મેઈલ'નો ચાર્લ્સ ડિકન્સ પ્રથમ તંત્રી હતો એ લેખક કેમ ભૂલી ગયા?

(૩) ડિકન્સનાં રમૂજી પાત્રોનો ઉલ્લેખ કરવામાં પણ 'પિકવિક' અને 'સામ વેલર' ઉપરાંત 'મિકોબાર' 'સિગિન્સ,' 'લિટલ નેલ' 'માર્ક ટૅપલી' વગેરેનો ઉલ્લેખ રહી જાય છે.

(૪) 'ડેવિડ કૉપરફીલ્ડ'નો અધૂરો આસ્વાદ આપ્યા પછી લેખક ઘણીખરી નવલકથાઓને ભૂલી ગયા છે. 'ડૉમ્બે ઍન્ડ સન,' 'ટેઈલ ઑવ ટુ સિટીઝ,' 'ઑલિવર ટ્વિસ્ટ' 'ક્રિસ્ટમસ કૅરોલ' વગેરે. ડિકન્સની પ્રતિભા પર પ્રકાશ પાડવા બદલ લેખકને અભિનંદન.

સાથેસાથે એક બીજું સૂચન કરી લઉં. 'કુમાર' દ્વારા એક પ્રચલિત વિદેશી ભાષા શીખવવામાં આવે તો? જેવી કે રશિયન, ફ્રેન્ચ, જર્મન વગેરે, પરદેશી ભાષાનું માહાત્મ્ય આપણે પૂરેપૂરું સમજી શકતા નથી, પણ એ પ્રવૃત્તિ જો શરૂ કરવામાં આવે તો મને ખાત્રી છે કે ઘણા વાચકો તેને આવકારશે.

(અંધેરી) —નગેન્દ્ર વિજયશંકર વાસુ

એપ્રિલ અંકમાંના શ્રી જયંત પાઠકના 'જૂના પત્રોનો નાશ કરતાં' કાવ્યમાં મદાક્રાન્તા છંદ શરૂઆતની તેર પંક્તિઓ સુધી બરાબર છે, પરતુ ચૌદમી પંક્તિમાં સત્તરને બદલે વીસ અક્ષરો કેમ છે? વળી એ જ પંક્તિમાં 'કર' માટે 'થોડું' શબ્દ વાપર્યો છે, જે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ભૂલભરેલો છે. એ આખી પંક્તિ આ પ્રમાણે હોવી જોઈએ:

'કંપે થોડા કર, હૃદય થોડું દ્રવે, થોડું એ તો!'

(બોરીવલી) —રમેશ મો. શાહ

[* આપ ભૂલથી ચૌદમી લીટીને સળંગ સમજ્યા છો. વસ્તુતઃ એને અધૂરી જ મૂકી છે અને પંદરમીને અધૂરેથી શરૂ કરી છે. 'થોડું' 'કંપવા'ને લાગુ પાડયું છે.]

એપ્રિલના અંકમાં મારા સ્કેચો નીચેના લખાણમાં એક નાનકડી ભૂલ થઈ જવા પામી છે. વચ્ચેના સ્ત્રી પાત્રનાં ઘરેણાંની ઓળખમાં 'ડોકમાં (નાની તે) સાંકળી અને ધરમપારો'. લખાયું છે, તે ખરી રીતે નાનું તે ધરમપારો ને મોટું તે સાંકળી જોઈએ.

'ધરમપારો'માં વચ્ચે સોનાનો પારો અને બંને બાજુએ મોતીની સેરો હોય છે. સાંકળી એ રૂપાનું ઘરેણું છે. આ ઘરેણું રાજસ્થાનના 'ઝાલરા'ને ઘણું મળતું છે. રાજસ્થાનનાં અને સૌરાષ્ટ્રનાં આભૂષણો તથા પોષાકમાં ઘણો મેળ છે; ગીતોમાં પણ ઘણું સામ્ય છે. આ વિષે ઘણું થઈ શકે એવું છે તે નિરાંતે.

(પોરબંદર) —દેવજીભાઇ વાજા

થોડા વખત પર 'કુમાર'માં છેલ્લે પાને ક્રમિક આંકડાઓનો સળંગ સરવાળો કરવાની રીત પ્રકટ થઇ હતી. એ પદ્ધતિ ગટપટી હોઈ તેની એક વધુ સરળ રીત જણાવું છું:

'ક્રમિક અંકોનો જે છેલ્લા અંક સુધી સરવાળો કરવો હોય, તેમાં એક ઉમેરો અને તેને છેલ્લા અંકની અરધી સંખ્યાથી ગુણો.' દા.ત. ૧ થી ૧૨ સુધીના અંકોનો સરવાળો:

$૧૨ + ૧ \times \frac{૧૨}{૨} = ૧૨ + ૧ \times ૬ = ૭૮$

જો છેલ્લી સંખ્યા એકી હોય તો એક ઉમેરીને તે ઉમેર્યા પછીની સંખ્યાની અરધી સંખ્યાથી એકી રકમને ગુણો. ૧૩ × (૧૩ + ૧ ÷ ૨) = ૯૧

(પોરબંદર) —રાજાભાઇ લાઠીવાળા

'કાનમાં તેલ નાખતા રહેવા' બાબતની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં : તેલનો તો મને ય ઓછામાં ઓછો ૪૦ વર્ષનો અનુભવ છે, ને એના ગુણનું પણ પૂરતું ભાન છે; છતાં અત્યારના વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા લાગે છે કે વિકાસ પામતા જતા નવા પ્રકાશને ય થોડું માનભર્યું સ્થાન આપવું હિતાવહ છે.

(પોંડિચેરી) —અંબુ

અંક ૪૬૦માં મે'તાજી કાન્તિલાલ શેઠના આંખના આરોગ્યના લખાણના અનુસંધાનમાં : છેલ્લા ત્રણ માસથી હું હરડાં બેડાં તથા આમળાંને રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારે 'એપ્ટ્રેક્સ'ની વાટકીમાં પાણી ભરી આંખ ધોઉં છું, જેનાથી મને ખૂબ જ ફાયદો થયો છે. જ્યારે મેં ફર્સ્ટ ઈઅર તથા સેકન્ડ ઈઅર આર્ટ્સની પરીક્ષા આપી ત્યારે રાતના માત્ર ૧૦-૩૦ વાગતાં મારી આંખ સખત બળવા આવતી, તેથી મેં ઉપર્યુક્ત પ્રયોગ શરૂ કર્યો. આજે બી.એ.ની પરીક્ષામાં રાતના ૧૨-૩૦ વાગ્યા સુધી વાંચવા છતાં મને જરાયે તકલીફ આંખો માટે પડી નથી. હવે એ પ્રયોગ કાયમ માટે ચાલુ રાખું તો કાંઈ વાંધો કે નહિ?

કાન્તિલાલભાઇએ એ ચોખવટ નથી કરી કે તેમણે દર્શાવેલા પ્રયોગોમાંથી એક વ્યક્તિ માત્ર એક જ પ્રયોગ કરી શકે કે દરેક પ્રયોગ એકીસાથે શરૂ કરી શકે?

'ચલચિત્રો'એ સમાજના દરેક પાસા પર પોતાની અસર પાડી છે તો તેમાંનાં સારાં 'ચિત્રો' કે સારા 'અભિનયકારો' અંગે 'કુમાર'માં એક વિભાગને સ્થાન ન આપી શકો?

(ભાવનગર) —ભૂપેન્દ્ર મહેતા

હાથીદાંત તથા માણસનાં હાડકાંનો ભૂકો સરખે ભાગે મિશ્રણ કરી, ખલમાં બારીક લસોટી, દીવેલ સાથે મેળવી એ મલમ ખરજવા ઉપર લગાડવાથી ટૂંક સમયમાં જરૂર ખરજવું મટશે. પણ બંને વસ્તુની ચોકસાઈ જરૂરી છે. આજકાલ બનાવટી હાથીદાંત આવે છે; અને હાડકું પણ માણસનું જ જોઇએ. આ પ્રયોગ અનુભવી પાસેથી મેળવ્યો છે.

(બોરડી) —બાબુલાલ વોરા

વચમાં રેડિયો સર્વિસિંગ શીખવાની ધૂન ચડેલી ત્યારે તેને લગતાં પુસ્તકો જ્યાંત્યાંથી મેળવીને વાંચવા માંડેલાં. એ વખતે એક વિચાર સ્ફુરેલો અને તે મારા એક એન્જિનીઅર ભાઈ પાસે રજૂ કરેલો. ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી મનમાં વાગોળ્યા કર્યો. બેત્રણ દિવસ પહેલાં, તેને મળતા આવતા પ્રયોગો અમેરિકામાં ક્યાંક થએલા એવા સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી મારો એ વિચાર 'કુમાર' દ્વારા તેના વિશાળ વાચકવર્ગમાંના એ વિષયના તજ્જ્ઞો અને તેમાં રસ લેતા વાચકો સમક્ષ મૂકતાં આનંદું છું. આશા છે કે કોઈક આ વિષય પર 'કુમાર' દ્વારા પ્રકાશ પાડે.

રેડિયો બ્રોડકાસ્ટિંગનો પાયાનો સિદ્ધાન્ત આ છે: અવાજનાં મોજાંઓને શક્તિશાળી ટ્રાન્સમીટર દ્વારા વિદ્યુતચુંબકીય મોજાંઓ (electric waves)માં ફેરવી નાખી પ્રસારિત કરવામાં આવે છે જે, પ્રકાશની ગતિએ (દર સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલ) પ્રસરી જાય છે. તે રીતે પ્રસારિત મોજાંઓ રીસીવિંગ સેટના એરિયલ દ્વારા ઝડપી લઈ ફરી તેને અવાજનાં મોજાઓના રૂપમાં ફેરવી નાખી મૂળ સ્વરૂપે અને તે જ ક્ષણે સાંભળી શકાય છે.

જો સ્વરમોજાંઓને આ રીતે(ઇલેક્ટ્રોવેવ્ઝ) (વિદ્યુતચુંબકીય મોજાંઓ)ના રૂપમાં ફેરવીને પ્રસારી શકાય તો પછી ખુદ વીજળીના પ્રવાહ electric current–electricityને પણ electric wavesમાં ફેરવી નાખી પ્રસારિત કરી શકાય કે નહિ? જો આ શક્ય બને તો–

(૧) ઠેર ઠેર કરોડોના ખર્ચે ઊભાં કરવા પડતાં પાવર હાઉસીઝને બદલે રેડિયો સ્ટેશનની માફક ગણ્યાંગાંઠ્યાં પાવર ટ્રાન્સમીટિંગ સ્ટેશનો વડે દેશભરમાં વીજળી પહોંચી શકે.

(૨) ઓવરહેડ લાઈન્સ કે અંડરગ્રાઉન્ડ કેબલ્સ નાખવા તથા નિભાવવાનો અઢળક પ્રાથમિક તથા ચાલુ ખર્ચ બચાવી શકાય. અનેક જીવલેણ અકસ્માતોમાંથી ઊગરી શકાય.

(૩) નાનાશા 'ઇલેક્ટ્રિસિટી રીસીવિંગ સેટ' વડે નાનામાં નાના ગામડામાં પણ વીજળી મેળવી શકાય, જેથી આજના ઔદ્યોગિક ને યંત્રીકૃત સમયમાં ખૂબ આવશ્યક એવો વીજળીક પ્રવાહ સર્વત્ર પ્રાપ્ય બને.

ઓછાવત્તા વોલ્ટેજ માટે તો અલગ અલગ મીટર પરનું ટ્રાન્સમીશન થાય અને રીસીવિંગ-સેટ ઉપરના રેગ્યુલેટર જેવા સાધનથી જોઈતા વોલ્ટેજવાળો સપ્લાય મેળવી શકાય.

હું તો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી કે અભ્યાસી નથી એટલે મારા આ વિચારમાં ઘણી ટેકનિકલ મુશ્કેલીઓ કે ખામીઓ હોવાની શક્યતા છે. પરતુ આ વિષયના નિષ્ણાતો આ અંગે જરૂરી સંશોધન કરી, માનવજાતની મહાનસેવા કરી રહેલી વીજળીના પ્રસારણમાં ગજબના ફેરફાર શક્ય બનાવે. 'કુમાર'ના વિશાળ વાચકવર્ગમાંના વિજ્ઞાન રસિયાઓને આ વિષય પર પ્રકાશ નાખવા નમ્ર વિનંતી છે.

(વિરમગામ) —નરેન્દ્રકુમાર ત્રિવેદી

અંક ૪૫૮માં ભાવનગરથી શ્રી ધીરજલાલ વૉરા લખે છે કે ઓરિસામાં આવેલું કોણાર્કનું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર ક્રાંતિવૃત્ત ઉપર નથી પણ ત્રણેક અંશ નીચે–લગભગ ૨૦ અંશ ઉપર છે અને તેનું શું કારણ હશે તે તજ્જ્ઞને પૂછે છે.

કચ્છમાં આવેલું કોટાર્કનું અને ગુજરાતમાં આવેલું મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ક્રાંતિવૃત્ત ઉપર એટલે કે ૨૪ અક્ષાંશ ઉપર છે. પ્રાચીન સમયમાં ભારતના ખગોળશાસ્ત્રીઓ સૂર્યની પરમ ક્રાંતિ ૨૪ અંશ ગણતા એટલે કેટલાંક સૂર્યમંદિરો એ અંશ પર બંધાયાં હતાં.

પરતુ ઓરિસાનું કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર ૨૦ અંશ ઉપર બાંધવાનું કારણ સૂર્ય જ્યારે વિષુવવૃત્ત પછી બે રાશિ ચાલે છે ત્યારે ક્રાંતિ ૨૦ અંશ હોય છે તે છે. તેથી કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર સૂર્યની વસંતસંપાત પછીની બે રાશિઓ પસાર થઇ હતી તેનું સૂચન કરે છે.

સૂર્યમંદિરોનો સંકેત સૂર્યની કોઇ ને કોઈ ગતિ કે સ્થાનનો નિર્દેશ કરે છે. આ રીતે કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર ૨૦ અંશ ઉપર બાંધવાનું કારણ સૂર્ય વસંતસંપાત પછી બે રાશી પૂર્ણ કરી છે તે બતાવવાનું જ છે.

(વિરમગામ) —સુશીલા આર. પટેલ

મેના અંકમાં જ૦ અકબરઅલી મરચંટ કરાંચીથી પુછાવે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનો કોષ હોય તો ચીંધજો. આવો એક કોષ 'બ્રહ્મવિદ્યાનો પારિભાષિક શબ્દકોષ' શ્રી ભૂપતરાય મહેતાનો છે અને તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન થીઑસૉફિકલ ફેડરેશન, કાળા ગરનાળા, ભાવનગર છે.

(તલંગપુર) —ભીમભાઈ લા. દેસાઈ

★સંસ્કૃત ભાષા કેટલી તેજોમય છે, તેને લગતા ઘણા યે પત્રો 'કુમાર'માં વાંચી હું પણ એવા નમૂના મોકલવા પ્રેરાયો છું: કવિ દંડી લિખિત काव्यादर्शमांથી લીધેલો આ શ્લોક જુઓ :

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः।
नानेना ननु नानूने नैने नानानिनो निनीः॥

અર્થાત્ 'નક્કી સામેના પ્રબળ શત્રુએ આપણા પ્રાણોને મુખેથી ખેંચી લીધા છે, એટલું જ નહિ, આપણા પ્રભુ પોતાના સૈનિકોના પ્રાણોની રક્ષા કરવા ઇચ્છુક છે.'

આવો જ એક દાખલો કવિ માઘના 'शिशुपालवध'માંથી લઈએ :

'दाददोदुद्दुद्दादी दादादो दूददी ददोः।
दुदादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः॥'

અર્થાત્ 'દાની અને સાધુઓને જે કષ્ટ દે છે એમનો વિનાશ કરવાવાળા, પવિત્રતા પ્રદાન કરવાવાળા, દુષ્ટભંજન ભુજાવાળા, દાની અને અદાની બંનેને દેવાવાળા, રાક્ષસોનો સંહાર કરવાવાળા શ્રીકૃષ્ણે દુઃખદાયી શત્રુ શિશુપાળ પર પોતાના અસ્ત્ર વડે પ્રહાર કર્યો.'

આવા કેટલાયે શ્લોકો મેં એકઠા કર્યા છે, જે ફરી ક્યારેક.

(માંડવી) —મેઘશ્યામ શાહ

જનારી રાત્રિ! જતાં કહેજે: સલૂણી એવી સવાર આવે,
કળીકળીમાં સુવાસ મ્હેકે, ફૂલોફૂલોમાં બહાર આવે.
હૃદયમાં એવી રમે છે આશા: ફરીથી એવી બહાર આવે,
તમારી આંખે શરાબ છલકે, અમારી આંખે ખુમાર આવે,
વ્યથાને શું હું વિદાય આપું? વિરામના શું કરું વિચારો?
કરાર એવો કરી ગયાં છે—ન મારા દિલને કરાર આવે!

—સ્વ. શયદા

સ્વર્ગસ્થ શયદા

જાણીતા ગઝલ-કવિ અને નવલકથાકાર 'શયદા'—હરજી લવજી દામાણી—નું ગઈ તા. ૩૦મી મેએ લાંબી બીમારી બાદ મુંબાઈમાં અવસાન થયું. આજથી ૭૧ વર્ષ પહેલાં ધોલેરાના એક ગરીબ ખોજા ખેડૂતને ઘેર એમનો જન્મ થયો હતો. 'હરજી લવજી દામાણી માસ્તર ધોલેરાવાળા' એવા લાંબાલચક નામે તેમણે ૧૯૧૨માં 'મુંબાઈ સમાચાર'માં કવિતા લખી ત્યારે ગુજરાતના એક ઉત્તમ ગઝલકાર તરીકે તેમનો જન્મ થયો.

'શયદા'નો અર્થ ઘેલા કે પ્રેમઘેલા થાય છે. ગઝલના આશક તરીકે તેમણે જીવનના કડવામીઠા અનુભવોથી ભરેલી ફિલસૂફીને ગઝલની ગુલાબી કાયા આપી. મણિલાલ, બાલાશંકર અને 'કલાપી'એ ગુજરાતને ગઝલની ગૌરવભરી સમૃદ્ધિ આપી તે પછી 'સાગર', 'દીવાના' વગેરેના અનુસંધાનમાં એમણે ગઝલનું પુનરુત્થાન કર્યું.

કલમ અને કિતાબ વડે કારકિર્દીની શરૂઆત કરનાર શયદા મુંબાઈમાં ચોપડીઓ વેચવા ફેરી કરતા હતા. અને આમ બીજાની ચોપડીઓની ફેરીથી પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરનારે ૫૦ જેટલાં પુસ્તકો લખીને પોતાની ઉજ્જવળ કારકિર્દી પૂરી કરી.

શયદા ભણ્યા હતા તો ચાર જ ચોપડી, પણ કડવા-મીઠા અનુભવ ને અવલોકનમાંથી તેમણે જે જ્ઞાન અને બોધ પ્રાપ્ત કર્યાં તે શાળા-કૉલેજમાંથી તેમને ન મળત. મુસીબતો અને કઠોર જવાબદારીઓના ભારથી તૂટી પડવાને બદલે તેઓ જીવનને સંગ્રામ ગણીને એમાં ઝઝૂમતા રહ્યા. તેઓ જીરી ગયા ને જીતી ગયા. ચોપડીઓની ફેરી કરતા આ કવિને ત્યારના અગ્રણી માસિક 'વીસમી સદી'ના તંત્રી હાજીમહમ્મદે પારખ્યો; અને 'કંચન હતો આ દેશ ને પાછો ફરી કંચન થશે.' એ પહેલા જ કાવ્યથી એ ખ્યાત થઇ ગયો. તે પછીના લાંબા કાવ્ય 'જય ભારતી'એ એ નામનાને કાયમ કરી.

પછી તો ગઝલો, નવલકથાઓ, નવલિકાઓ ને નાટકોની માળા ચાલી. જૂની રંગભૂમિ પર 'કમળી કળી' નામનું એમનું નાટક જાણીતું થયું. બેએક વાર્તાઓ પરથી ફિલ્મો પણ ઊતરી.

મહમ્મદ 'સાદીક'ને સાથે લઈને એમણે 'બે ઘડી મોજ' નામનું હળવા સાહિત્યનું સાપ્તાહિક કાઢ્યું, જેને સ્વ. મહમદઅલી 'આજિઝ' જેવા પગદીવાની પછીતે કામ કરતા સાથીએ એવી સંગીનતા અર્પી કે વિદ્વાનો પણ એમાં લખતા થયા.

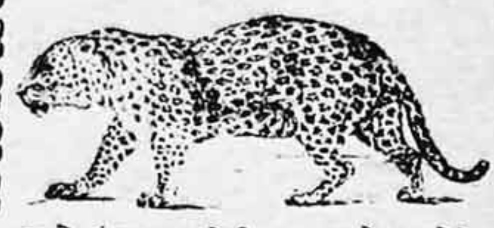
એમની સરળ ચાતુરીભરી ગઝલોથી ને મુશાયરાઓમાં છટાભરી તેની રજૂઆતથી પ્રશંસકોના તે 'ગઝલ સમ્રાટ' બન્યા.

સ્કેચ · ર. મ. રા.

૨૪૩ ('કુમાર' અંક ૪૬૨)

દીપડો

રૂપનો અંબાર, મદઘેલી પણ નરમ રેશમ જેવે હળવે પગલે લપાતી છુપાતી ચાલ, ભદ્ર બુદ્ધિમત્તા અને વીજળી જેવી ચપળતાથી હિંસક પ્રાણીઓમાં અદ્વિતીય દીપડો અને શિકારી ચિત્તો એ બંને સ્વતંત્ર જાતો છે. દીપડો તો હિંદમાં બધે જોવા મળે છે.

શરીર ત્રણ-ચાર હાથ જ લાંબું, પણ પૂછડી સાથે સાતેક ફૂટ થાય. વજન ત્રણેક મણ. નર કરતાં માદા હલકી. માથું કપાળથી ઢળતું મોટું ને ભારે. શરીરના પ્રમાણમાં પગ ટૂંકા માંસલ અને બળવાન. શરીર પર ટૂંકા પણ ગાઢ ઊગેલા અતિશય સુંવાળા વાળ. વાન આછો ફિક્કો રતાશ પડતો પીળો. શરીર પર છૂટે છૂટે કાળાં ચકરડાં. આ ચકરડાં ખૂબ જ પ્રમાણસરનાં. જંગલમાં જાળાં વચ્ચે એ એકદમ મળી જાય ને એથી એ અદરશ્ય રહી શકે. શરીર દુબળું પણ સ્નાયુબદ્ધ ને ચળકતી સુંવાળી ચામડીથી મઢેલું, વિવિધરંગથી ચિત્રવિચિત્ર ચમકારા મારતું ગોળ મોં. સુંદર નસકોરાં, ફિક્કા ગુલાબી પાતળા હોઠ. આંખની કીકી ગોળ, રાતદિવસ અંધારામાં જોઇ શકે એવી નાની મોટી થઇ શકતી. જીભ બરછટ. હાડકાં અત્યંત દૃઢ ને તદ્દન શ્વેત. દાંત બહુજ થોડા પણ સંપૂર્ણ શક્તિમાન અને ઝેરી. પણ સૌથી વધુ મહત્ત્વ તો શિકારમાં અતિ ઉપયોગી એવા એના પંજામાં સમાઇ શકે એવા વાંકા તીણા ને અણીદાર ન્હોરનું. શ્રવણ શક્તિ અતિ તીવ્ર. બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ ને પટુ પ્રાણી. સ્થળભેદે એની શરીર રચનામાં ને રંગમાં ફેરફાર જોવા મળે. તદ્દન કાળો દીપડો પણ હોય છે.

દીપડો ગમે તેવા પ્રદેશમાં રહી શકે છે. તે દિવસ-રાત શિકાર કરે છે, એનો આહાર પણ જે શિકાર મળે તેનો. એનો દાંપત્યપ્રેમ બહુ ઊંચો. સમૂહમાં ન રહે પણ કૌટુંબિક ઐક્ય ઘણું. વરસમાં ગમે ત્યારે દીપડી બેથી ચાર બચ્ચાં જણે. જન્મે ત્યારે એ આંધળાં હોય. એમના રક્ષણાર્થે દીપડો કોઇ પણ સાહસ કરે. સ્વભાવે જ ક્રૂર હોઈ વિનાકારણ શિકાર કરે. પણ શિકાર જો સામો થાય તો પોતે નાસી પણ જાય. વાઘ જેમ ત્રાડે પણ ખરો ને દુઃખમાં તો ગજબની સહનશક્તિ દાખવી શકે છે.

—'વનેચર' પરથી

કવિતા, વાર્તા અને નાટક વાંચીને શયદાને ચાહનારાઓના વર્ગ-માં એ મુશાયરા સાથે 'આકાશવાણી'એ ઓર વધારો કરી આપ્યો. રેડિયો પર શયદાના સૂરે વહેતા થયા ત્યારે બહોળા શ્રોતાવર્ગને જાણ થઈ કે આ શાયરના સૂરમાં અને શબ્દોમાં શી મસ્તી છે, શો જીવનનો નિચોડ છે. ગયા માર્ચમાં આકાશવાણીનો મુશાયરો થયો ત્યારે શયદા ઇસ્પિતાલમાં બિછાનામાં હતા. ત્યાંથી પણ આવ્યા ને કહ્યું:

મેં ગઝલ મરતાં સુધી મૂકી નથી
જ્હાય તેવા હાલ શયદા થઈ ગયા!

એ જાણતા હતા કે આ પોતાનો છેલ્લો મુશાયરો છે. આથી આ સહૃદયી શાયરે દર્દભર્યા સ્વરે કહ્યું:

તૈયાર મૃત્યુ ત્યાં છે કરવાને કામ પૂરું,
લ્યો મિત્રો આજ સૌથી શયદાની અલવિદા છે!

પ્રકૃતિથી અમીર પણ રહેણીકરણીમાં ફકીર આ અલગારી કવિ

'ખુદાનું નામ હો દિલ પર, અને મુઠ્ઠી ચણાની હો'

એવી લાપરવાહીથી જીવ્યા. જેમ જીવનસંગ્રામમાં તેમણે મુસીબતોની પરંપરાને હંફાવી ને હરાવી તેમ છેલ્લે મૃત્યુમાં પણ કાળને હરાવીને પોતે જીતી ગયા. પોતાની છેલ્લી ગઝલમાં શયદાએ લખ્યું છે:

કાળ! તું શું આવીને લૂંટી ગયો?
પ્રાણ? એ તો કેદથી છૂટી ગયો!
જાળ પાથરનાર મૂરખ પારધિ!
તું ફસાયો, પ્રાણ તો છૂટી ગયો!

આવો મસ્ત કવિ કદી મરી પરવારે નહિ. ગુજરાતમાં ગઝલ જીવે છે ત્યાં સુધી શયદા જીવંત રહેશે.

('પ્રવાસી'માંના 'સોહમ્'ના લેખમાં સુધારાવધારા સાથે)

સ્વ. રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ

ગઈ પેઢીના જે કેટલાક શક્તિશાળી ગુજરાતીઓને આજની પેઢીઓએ જાણવાની જરૂર છે તેમાંના એક શ્રી રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલનું ગયા માસ (મે)ની ૧૧મી તારીખે મુંબાઈ ખાતે અવસાન થયું. તેમની (પાછળથી પડેલી) અટક અનુસાર શેરદલાલના વ્યવસાયમાં તો તેમણે મુંબાઇ શેરબજારના ખજાનચી અને ઉપપ્રમુખના હોદ્દે રહીને પોતાની શક્તિની પ્રતીતિ આપેલી જ; પરંતુ તેમના ઉચ્ચ સંસ્કાર-વિચાર અને સાહિત્યવૃત્તિના પ્રતીક રૂપ તેમનાં બે પુસ્તકો ('વિપિન' અને 'મોગલ સંધ્યા') પણ નવલકથાક્ષેત્રમાં એક કાળે આગળપડતાં ગણાએલાં, જેમાંના 'વિપિન'ની તો ચારેક આવૃત્તિઓ થએલી અને એક વર્ષ તો તે મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં પાઠ્યપુસ્તક પણ રહેલું.

મૂળ સૂરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની ત્રિવેદી અટક ધરાવતા સંસ્કારી અને ગર્ભશ્રીમંત પિતા સોમનારાયણને ત્યાં ઈ. ૧૮૮૩ની ૧૨મી જાન્યુઆરીએ તેમનો જન્મ. જૂનાગઢના નવાબના ખાનગી શિક્ષક તરીકે કામ કરતા સોમનારાયણે નિખાલસ ને સ્વતંત્ર સ્વભાવ-ને કારણે રાજ્યની નોકરી છોડી દીધી ને મુંબાઇ શેરબજારમાં પ્રવેશ કર્યો અને વ્યવહારકુશળતા તથા પ્રામાણિક વ્યવહારથી ત્યાં સારી આંટ બાંધી; પણ પાછળથી ખોટ ગઇ અને રાજેન્દ્રને છ વર્ષના મૂકી અવસાન પામ્યા. થોડું અંગ્રેજી શિક્ષણ અને ભરતગૂંથણ શીખેલી માતા વિજયાગૌરીએ સ્વાશ્રય ને ખબરદારીથી આ વિપત્તિમાંથી માર્ગ કાઢી બે પુત્રોને ઉછેર્યા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ તથા ઉન્નત સંસ્કારો આપ્યા. એ જમાનામાં એ માતાએ રાજેન્દ્રને કહેલું કે તું ગ્રૅજ્યુએટ નહિ થાય ત્યાં સુધી હું તને પરણાવવાની નથી.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સૂરતમાં લઇ રાજેન્દ્રરાવ ૧૮-૯૮માં મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી વડોદરા કૉલેજમાં દાખલ થયા ત્યારે શ્રી અરવિંદ ઘોષ ત્યાં આચાર્ય હતા. એમના ઉત્તમ શિક્ષણ અને વિચારોની પ્રેરણા અનેક પ્રાણવાન વિદ્યાર્થીઓ પેઠે રાજેન્દ્રે પણ પીધી. ત્યાંના અભ્યાસમાં 'પ્રાઈડ ઍન્ડ પ્રેજ્યુડીસ'ની નામી અંગ્રેજી નવલનો તેમના પર એવો પ્રભાવ પડયો કે એ ઢબે ગુજરાતી નવલકથા લખવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો. એનું પરિણામ તે 'વિપિન'.

ઈ. ૧૯૦૨માં બાયૉલૉજીનો વિષય લઈ બીજા વર્ગમાં બી. એ. થયા અને થોડો સમય પ્રેમચંદ રાયચંદની પેઢીમાં કાઢી તે મુંબાઇના સેક્રેટરીએટમાં નોકરીએ રહ્યા; પણ માતાની યાત્રા કરાવવાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા એવી નોકરીના ભાવિ લાભો જતા કરીને એ છોડી દીધી. તે પછી સરકારી કેળવણી ખાતામાં શિક્ષક થઇને વિદ્યાર્થીઓમાં કીર્તિ અને ચાહ મેળવ્યાં. પરંતુ પિતાના જેવો જ નિખાલસ અને સ્વતંત્ર સ્વભાવ કેળવણી ખાતું નિભાવે તેમ ન લાગવાથી ફરી પિતાને જ પગલે મુંબાઈ શેરબજારમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાંના માનાર્હ અન્વેષક (ઑડિટર), ખજાનચી (ટ્રેઝરર) અને ઉપપ્રમુખના પદ સુધી પહોંચ્યા, જે પદેથી પ્રમુખ શ્રી કે. પી. ગ્રૉફની ગેરહાજરીમાં કેટલોક સમય બજારનું સ્વતંત્ર સંચાલન પણ સફળતાપૂર્વક કરેલું.

ઈ. ૧૯૨૦માં બહાર પડેલી તેમની બીજી નવલકથા 'મોગલ સંધ્યા' ઉપરાંત 'પુનરુદ્ધાર' નામનું નાટક તેમણે લખેલું જેનો 'વિક્ટરી' નામે અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પોતે કરેલો. ઉપરાંત એ સમયના નામાંકિત સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'માં 'ભરત'ની સહીથી 'મારી બાળપોથી' નામની કટાર પણ થોડો સમય લખેલી. તેઓ રાષ્ટ્રીય વિચારસરણી ધરાવતા હોઈ સ્વદેશીનું આંદોલન શરૂ થતાં સ્વદેશીવ્રત ધારણ કરેલું જે જીવનના અંત પર્યંત તેમણે પાળેલું અને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વેળાના પોલીસ જુલમના વિરોધમાં પોતાનો જે. પી.નો ઈલ્કાબ પણ પાછો વાળેલો.

બહોળું સંસ્કારી કુટુંબ પાછળ મૂકી ગએલા સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાન્તિ ઈચ્છીએ છીએ.

વૉલ્ટર લિપમૅન

પત્રકારત્વ, સંગીત અને સાહિત્ય માટેનાં અમેરિકાનાં વાર્ષિક પુલિત્ઝર પારિતોષિકોની યાદીમાં આ વખતે ભારતીય વાચકોને સુપરિચિત નામ મોખરે હતું: વૉલ્ટર લિપમૅન.

એમને ઈ. ૧૯૬૧નું આંતરરાષ્ટ્રીય વૃત્તાંતનિવેદન માટેનું પુલિત્ઝર પારિતોષિક એનાયત થયું છે. ગઈ સાલ તેમણે રશિયાના વડાપ્રધાન શ્રી ક્રુશ્ચૉફની ખાસ મુલાકાતનો અહેવાલ પ્રગટ કરેલો તેને અનુલક્ષીને આ પારિતોષિક અપાયું છે.

૧૯૧૭થી દર વરસે પત્રકારત્વ ઉપરાંત સમાજસેવા, સંગીત અને સાહિત્યના વિવિધ વિભાગો માટે અપાતાં આ પારિતોષિકોના સ્થાપક જોસેફ પુલિત્ઝર ૧૮૬૪માં હંગેરીથી માત્ર દોરીલોટા સાથે અમેરિકા આવ્યા હતા. નિર્ધનતા અને અજાણી ભોમકાના અવરોધો છતાં એમણે બે આગેવાન અમેરિકી અખબારો 'ધ ન્યૂયૉર્ક વર્લ્ડ' અને 'ધ સેન્ટ લુઈ પોસ્ટ-ડિસ્પૅચ'ના પ્રકાશક તરીકેની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી.

અમેરિકન પત્રકારત્વને સમૃદ્ધ બનાવવામાં વિશિષ્ટ ફાળો આપનાર ૭૨ વરસની વયના શ્રી લિપમૅન છેલ્લાં ૩૦ વરસથી સમાચારોના કોયડાનો તાળો મેળવતા રહીને તથા શાંત અને સ્પષ્ટપણે પોતાના પરિપકવ અભિપ્રાયો આપતા રહીને ઘટનાપ્રવાહોનું પૃથક્કરણ અને અવલોકન રજૂ કરતા રહ્યા છે. ચાલુ રાજકીય પ્રવાહોની સમીક્ષા કરતી તેમની 'આજ અને આવતીકાલ' નામની એ કટાર અમેરિકા તથા વિદેશોનાં ૨૭૦ જેટલાં અખબારો નિયમિત પ્રકટ કરે છે એ હકીકત જ બતાવે છે કે તેમના વિચારો કેટલા આદરપાત્ર છે.

જર્મન માબાપના એકમાત્ર પુત્ર લિપમૅન હમેશાં તેજસ્વી રહ્યા હતા. હાર્વર્ડ ખાતેથી ત્રણ વરસમાં તેઓ સ્નાતક બન્યા અને ૩૪ની વયે તો ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ કરી ચૂક્યા. ૧૯૧૪માં તેમણે 'ન્યૂ રિપબ્લિક' સામયિકની સ્થાપનામાં મદદ કરી. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તેઓ પ્રમુખ વૂડરો વિલ્સનની સુલેહશરતોના ઘડવૈયાઓમાંના એક હતા. ૧૯૨૧માં 'ન્યૂયૉર્ક વર્લ્ડ'ના સ્ટાફમાં જોડાયા. દસ વરસ બાદ એ પત્ર બંધ પડયું ત્યાં કટ્ટર રૂઢિચુસ્ત એવા 'ન્યૂયૉર્ક હેરલ્ડ ટ્રિબ્યૂન' તરફથી તેમના નામ સાથે કટાર-લેખક બનવાનું તેમને આમંત્રણ મળ્યું આ આમંત્રણ વિષે લિપમૅને નોંધ્યું છે કે 'એક અખબારે પોતાથી ભિન્ન વિચારો ધરાવનાર કોઇને પોતા માટે લખવા કહ્યું હોય એવો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.'

ને આ રીતે ૧૯૩૧માં તેમની 'આજ અને આવતી કાલ' નામની જગવિખ્યાત કટારનો જન્મ થયો ને વ્યક્તિલક્ષી પત્રકારત્વની એક નવી કેડી અંકાવા લાગી. અમેરિકા ખાતેના ભારતના ભૂતપૂર્વ એલચી શ્રી ગગનવિહારી મહેતાએ આ પ્રશંસાનો નિષ્કર્ષ આ રીતે આપ્યો છે: 'લિપમૅન સાથે અસંમત થવાનું શક્ય છે, પણ તેમની પ્રામાણિકતા, સૂઝ અને પૃથક્કરણશક્તિનો અનાદર કરવાનું અશક્ય છે.

ગળથૂથીના ગુણ

આજે કેટલીક ક્રિયાઓ ભૂંસાઈ રહી છે. એમાં ગળથૂથી-પણ છે. આજની માતાને તો આ શબ્દ પણ અપરિચિત લાગે છે. બાળકના જન્મ પછી બેત્રણ દિવસ સુધી જે ખોરાક તેને આપવામાં આવે તેને ગળથૂથી કહે છે. પ્રાચીન પ્રણાલિકામાં તો આ ક્રિયાને એક સંસ્કારની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવી છે. લોકસમાજમાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગવાળા બાળક વિષે એમ પણ પૂછવામાં આવે છે કે આને કોણે ગળથૂથી પીવડાવી હતી? મતલબ કે જે સ્ત્રી નવજાત બાળકને પ્રથમ ખોરાક આપે તેના સ્વભાવ-સંસ્કારનો વારસો બાળકમાં ઊતરે છે.

જન્મતા બાળકને પોષણ આપવું જોઇએ અને એને પૂરતી સંરક્ષક ગરમી પણ મળવી જોઇએ. આજે સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના મરતી જાય છે ને વ્યક્તિપ્રધાન કુટુંબ બની રહ્યું છે. પરિણામે સમાજમાં પરંપરાનો જે સંસ્કાર-વારસો મળતો હતો તે અટકયો છે અને પ્રસુતિ જેવા પ્રસંગે સ્વાભાવિકરીતે જ એકલવાયું કુટુંબ ઇસ્પિતાલનો આશરો શોધે છે. આજની ઇસ્પિતાલોએ જેમ નવાં હિતકર મૂલ્યો ઊભાં કર્યાં છે તેમ પ્રાચીન પ્રણાલિકાનાં હિતકર મૂલ્યો ગુમાવવાનું પાપ પણ તેમને ફાળે જાય છે. નવજાત શિશુને ગળથૂથી ન મળે તેવી સ્થિતિ ત્યાં છે. પરિણામે નાનાં બાળકોના રોગો વધ્યા છે, રોગની ઉગ્રતા વધી છે, રોજિંદા જીવનની વિકૃતિઓ વધી છે. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષના મારા વૈદકીય વ્યવસાયનું પૃથક્કરણ કરતાં લાગે છે કે આજનાં બાળકોના રોગો જૂનું એટલું ખરાબ એ વિરોધભરી લાગણીનું પરિણામ છે.

જન્મ પામતા બાળકને આજે એના પ્રથમ ખોરાક તરીકે ગ્લુકોઝ આપવામાં આવે છે. ગ્લુકોઝથી પોષણ મળે છે, શક્તિ પણ વધે છે, એમ સ્વીકારીએ તોપણ જન્મ પામતા બાળક માટે એની તાત્કાલિક જરૂરિયાત કેવળ પોષણની નથી; પણ સગર્ભાવસ્થામાં જે વારસાગત દોષો લઇને બાળક પૃથ્વી પર આવે છે તે દોષોને પણ દૂર કરવાની દૃષ્ટિ બાળકના પ્રથમ ખોરાક માટે રહેલી છે. ગ્લુકોઝ કાર્બોહાઇડ્રેટ્સ હોવાથી શરીરને બળતણ પૂરું પાડી ગરમી ટકાવી રાખે છે, પણ દોષને દૂર કરવાનો, શાંત કરવાનો એનો ગુણધર્મ નથી.

પ્રાચીન સંસ્કારમાં એક સમજણ એ છે કે બાળકને જન્મ પછી એવા પ્રકારનો ખોરાક આપવો જોઇએ કે જેથી એની મળવિસર્જનની ક્રિયા સ્વાભાવિક બને, અને લોહીમાં પ્રતિકારની શક્તિ વધે. આ માટે

જુદાજુદા પ્રદેશોની આબોહવાને અનુલક્ષીને જુદાંજુદાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થાય છે) અને કેટલીક વખત તો બાળકની સ્મૃતિશક્તિનો વિકાસ થાય એ માટે જન્મતા બાળકને ગળથૂથીમાં સોનાનો ઘસારો પણ આપવાનો રિવાજ છે. છતાંય સામાન્ય અવસ્થામાં ગળથૂથી માટે નીચેનાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ જોવા મળે છે: ૧) ગોળ, ૨) ઘી, ૩) કોઈ પણ તૂરી-કડવી વનસ્પતિ: સામાન્ય રીતે આંબાનાં કે લીંમડાનાં પાન. આ સંયોજનમાં ગોળ જેટલો જૂનો તેટલો વિશેષ ગુણપ્રદ. તે કાર્બોહાઇડ્રેટ્સનાં ગુણતત્ત્વો તો આપે જ છે, ઉપરાંત એના ખનીજ ક્ષારો જીવનશક્તિ આપે છે. વળી ગોળની એક વિશિષ્ટ શક્તિ મૃદુવિરેચનની છે. નાના બાળકના શરીરમાંથી વિજાતીય ઝેરોને તે બહાર કાઢે છે.

બાળક માબાપનો વારસો લઇને જન્મે છે. આ વારસો કેટલીક વખત રોગજન્ય પણ હોય. માતાની સગર્ભાવસ્થાનો અને ભૂલોનો પણ બાળકના બંધારણ ઉપર પ્રભાવ પડે જ છે. આવી દોષયુક્ત સ્થિતિમાં તૂરા કે કડવા રસની વનસ્પતિઓનું સેવન નવજાત બાળકની જંતુઘ્ન પ્રતિકારશક્તિ વધારે છે, શરીરની ધાતુઓને શુદ્ધ સાત્ત્વિક બનાવે છે અને શરીરને ઠંડક આપે છે. ગરમ પ્રદેશમાં લીમડો વિશેષ હિતકર માનવામાં આવે છે. ત્રીજું દ્રવ્ય ઘી, શ્રમહર સ્નિગ્ધ પોષણ આપનારું અને ચક્ષુષ્ય, આયુષ્યનું બળ વધારનારું છે. આયુર્વેદનો પાયો ત્રણ દોષ ઉપર રચાયો છે, વાત, પિત્ત અને કફ. આ સંયોજનમાં આવતો કડવો-તૂરો રસ પિત્તજ વિકૃતિને દૂર કરે છે, મધ કે ગોળ કફજ વિકૃતિને શાંત કરે છે અને ઘીની સ્નિગ્ધતા વાતજ રૂક્ષતાને દૂર કરે છે.

આજે વિજ્ઞાનમૂલક વિચારો વધી રહ્યા છે ત્યારે જૂના રિવાજોમાં વિજ્ઞાન નથી એવી માન્યતા જોર કરી રહી છે. નાનાં બાળકોના ખોરાકનો જાગૃત ને ચીવટભર્યો વિચાર આયુર્વેદે જ કર્યો છે.

(પ્રવાસી) —'ચિકિત્સક'

OUR FRIENDS ABROAD

જગતસંપર્ક સાધતો પત્રમિત્ર-વિભાગ

ભાઈ ગિરીશ મોદી, અમદાવાદથી નીચેનાં જર્મન પત્રમિત્રોનાં સરનામાં મોકલે છે. દરેક સરનામા નીચે 'જર્મની' ઉમેરી લેવું.

જર્મન પત્રમિત્રો

(માર્ચથી ચાલુ)(18) Werner Stahr—16 (m.), Berlin-Rudow, Glashutter Weg 124, reading, sports, stamps; (19) Georg Braun—20 (m.), Kirchenthumbach/Opf., Bayreuther Str. 159, general interests; (20) Gunther Brucher—12 (m.), Neustadt/Aisch, Paracelsus Str. 8, stamps, postcards, animals, nature; (21) Konrad Scherm—24 (m.), Donaustauf 196/VII, bei Regensburg, music, stamps, reading, sport; (22) Horst Weber—15 (m.), Sonthofen/Allgau, Burgsiedlung 19 A, stamps, reading, animals; (23) Bernhard Robel—17 (m.), Duren/Rhld., Odenthal Str. 14, stamps, reading, sports, painting, music, dancing, plants, animals; (24) Berthold Both—14 (m.), Fredelsloh, uber Northeim/Hann, stamps, coins, sports; (25) Christa Fuchsbuchler—15 (f.), Altotting/Bay., Neuottinger Str. 8, general interests; (26) Cally Seywerd—14 (f.), Altotting/Bay., Neuottinger Str. 8, general interests; (27) Beate Gorl—16 (f.), Altotting/Bay., Neuottinger Str. 8, general interests.

આ માસ (જૂન) ઇતિહાસમાં

વ્યક્તિવિશેષ : શ્રીમતી પર્લ બક

તાજેતરમાં ભારત આવી ગએલા અમેરિકી નવલકથાકાર ને સાહિત્યનું નોબેલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

શ્રીમતી પર્લ બક આ જૂનની ૨૬મીએ ૭૦ વર્ષની વયનાં થશે. 'ધ ગુડ અર્થ'એ એમને જગત્વ્યાપી કીર્તિ અપાવી. એ પુસ્તકને ૧૯૩૨માં પુલિત્ઝર પારિતોષિક મળ્યું અને ૨૦ ભાષાઓમાં તેના અનુવાદ થયા. તેનું નાટ્યરૂપાંતર થયું છે અને ખૂબ જ સફળ ચલચિત્ર પણ ઊતર્યું છે. આઠ ચીની નવલકથાઓ અને પ્રશિષ્ટ ચીની ગ્રંથ 'શુઈ હુ ચુઆન' (માનવ બંધુત્વ)નું ભાષાંતર પણ એમણે કર્યું છે.

૧૯૩૮માં તેમના સમગ્ર લેખનકાર્ય માટે તેમને સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું. (આ બહુમાન મેળવનાર તેઓ પહેલાં અમેરિકી મહિલા છે.) પર્લ સાયડેન્સ્ટ્રીકર એમનું નામ. જન્મ પશ્ચિમ વર્જિનિયામાં હિલ્સબરો ખાતે. માતાપિતા ચીનમાં મિશનરી હતાં એટલે બાલ્યાવસ્થા ચીનમાં વીતી. અંગ્રેજી શીખ્યા તે પહેલાં તેઓ ચીની બોલવા લાગ્યાં હતાં. પંદરની વયે શાંઘાઇના એક છાત્રાલયમાં પર્લ બકે વિધિસરનું શિક્ષણ મેળવ્યું. સત્તરની વયે વર્જિનિયાના લીન્ચબર્ગ ખાતેની 'રૅન્ડોલ્ફ મેકન વિમેન્સ કૉલેજ'માં દાખલ થયાં. ૧૯૧૪માં સ્નાતિકા બની તેઓ ચીન પાછાં ફર્યાં. ત્રણ વરસ બાદ એક અમેરિકી મિશનરી જોન એલ. બક સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું.

તે પછી પાંચ વરસ સુધી ઉત્તર ચીનમાં રહ્યાં. બીજાં દસ વરસ દરમયાન શ્રીમતી પર્લ બક નાન્કીંગ યુનિવર્સિટીમાં તથા ચુંગયાંગ યુનિવર્સિટી ખાતે અંગ્રેજી સાહિત્યનાં અધ્યાપિકા બન્યાં હતાં.

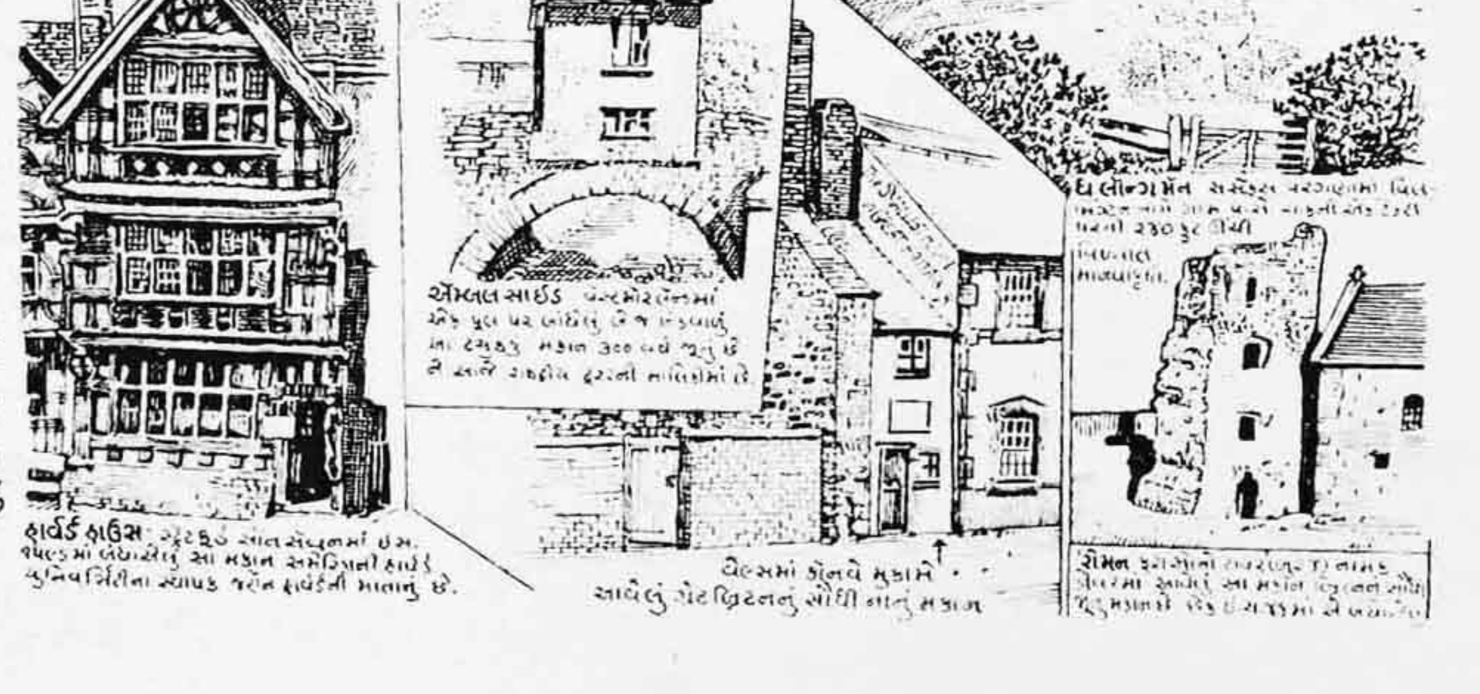
૧૯૨૫મા તેઓ એમ. એ. થયાં. ૧૯૩૨માં કેટલાક ચર્ચ મિશનરીઓની પદ્ધતિઓની ટીકા કરવાથી વિદેશી મિશનોના બોર્ડ સાથે તેમને વિવાદ થતાં તેમણે રાજીનામું આપ્યું. ૧૯૩૪માં બક દમ્પતીએ છૂટાછેડા લીધા. અને બીજે વરસે પર્લ બકે પોતાની પ્રકાશન-સંસ્થાના પ્રમુખ રિચાર્ડ જે. વૉલ્સ સાથે લગ્ન કર્યું.

હાલ આ વૉલ્સ દંપતી પેન્સિલ્વેનિયામાં એક ખેતર પર પાંચ દત્તક બાળકો, તેમની પોતાની બે પુત્રીઓ અને છ દોહિત્રો સાથે શાંત જીવન વીતાવે છે બધું મળીને તેમણે ૧૫ નવલકથાઓ ને બાળકો માટેનાં ૨૩ પુસ્તકો લખ્યાં છે. 'ધ ગુડ અર્થ' ઉપરાંત, 'ડ્રૅગન સીડ', 'ધ પેટ્રિયટ', 'પોર્ટ્રેટ ઑફ એ મૅરેજ', 'પૅવિલિયન ઑવ વિમેન', 'કીનફોક' ને 'પીઓની' વગેરે તેમની જાણીતી નવલકથાઓ છે. 'ઇસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ એસોશિએશન'નાં તેઓ પ્રમુખ છે. આ સાંસ્કૃતિક સંસ્થા એમણે જ સ્થાપેલી.

'ચીની જીવનનાં માતબર અને યથાતથ મહાકાવ્યસમાં શબ્દચિત્રો આલેખવા બદલ' પર્લ બકનું કેટલીક અમેરિકી સંસ્થાઓએ બહુમાન કર્યું છે. ૧૯૩૩માં યેલ યુનિવર્સિટીની એમ. એ.ની માનદ ઉપાધિ, ૧૯૩૫માં કલ્પક સાહિત્ય માટેનો હૉવેલ્સ ચન્દ્રક અને ૧૯૩૬મા તેમને કલા ને સાહિત્યની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા 'નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઑફ આર્ટ્સ ઍન્ડ લેટર્સ'ના સભ્યપદનું માન અપાયું છે.

પ્રસંગવિશેષ : બ્રિટિશ સેનાપતિ લૉર્ડ કિચનરનું અવસાન. ૫મી જૂન, ૧૯૧૬

હૉરેશ્યો હર્બર્ટ કિચનર બ્રિટનનો એક ઉમદા સેનાપતિ હતો. અનેક પ્રકારની લશ્કરી કામગીરીમાં એણે સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. ઈ. ૧૮૯૨માં એ ઈજિપ્શીઅન લશ્કરમાં કમાન્ડર હતો. ૧૮૯૯માં એણે ખાર્ટૂમના યુદ્ધનું સફળ સંચાલન કરતાં એ 'કિચનર ઑવ ખાર્ટૂમ' તરીકે ઓળખાતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ કમાન્ડર ઇન ચીફ બન્યો. ૧૯૦૨માં પ્રિટોરીઆમાં શાંતિ સ્થાપી પાર્લામેન્ટનો આભાર, મોટું રોકડ ઈનામ ને ખિતાબો મેળવ્યા. ૧૯૦૨-'૯માં હિંદુસ્તાનમાં સેનાપતિપદ સંભાળ્યું. ૧૯૧૧માં ઇજિપ્તમાં બ્રિટિશ એજન્ટ તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૧૪માં એને ઉમરાવપદ મળ્યું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે સેક્રેટરી ઑવ સ્ટેટ ફોર વૉર તરીકે એણે ચૌદ લાખનું લશ્કર ઊભું કર્યું. એની લશ્કરી કામગીરીની પ્રતિભા પિછાની રશિયાએ પોતાના લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરવા એને નિમંત્ર્યો. ઈ. ૧૯૧૬ની ૫મી જૂને એ ત્યાં જવા હૅમ્પશાયર નામે યુદ્ધનૌકામાં ઉપડ્યો ત્યારે દરિયા પર તોફાન હતું. એને લીધે એ જ રાતે જહાજ એક સુરંગ સાથે અથડાયું ને બાર જણ સિવાય એમાંના બધા મોતને ભેટ્યા. કિચનરની લાશ પણ હાથ ન લાગી. જીવનભર એ અપરિણિત હતો. એના નામનાં અનેક સ્મારકો ને શિષ્યવૃત્તિઓ સ્થપાયાં છે.

હાર્વર્ડ હાઉસ: સ્ટ્રેટફર્ડ-ઑન-એવનમાં ઇ.સ. ૧૫૯૬માં બંધાયેલું આ મકાન અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના સ્થાપક જૉન હાર્વર્ડની માતાનું છે.

વેલ્સમાં કૉનવે મુકામે આવેલું ગ્રેટ બ્રિટનનું સૌથી નાનું મકાન

(સંપાદક-આલેખ : જ્ઞાન ઉડઉઅન)

> દુર્વૃત્તિઓ જે જમવે જનોની, તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો;
> ભર્યાં તળાવો તણી પાળ ખોદી, રોકી શક્યા છે જળધોધ કોણ?
>
> —(રમણભાઇ)—

વેશપલટો કરીને નગરચર્યા જોવા નીકળેલા અકબરે સાંજ પડતાં એક સ્થળે નમાઝ પઢવા માંડી, એવામાં ઉતાવળે જતી એક સ્ત્રીના પગે બાદશાહનો સદરો કચરાયો. આગળ જતાં અકબરને એ જ સ્ત્રી ઉદાસ મુખે સામી મળી તેને, પ્રાર્થના કરનારના વસ્ત્રને કચરવાના બિફામપણા માટે ઠપકો આપતાં જવાબ મળ્યો: 'મારો પતિ પરદેશથી આજ આવવાનો હતો તેથી પ્રિયમિલનની હોંશમાં મારાથી આ બેઅદબી થઈ ગઈ તે માફ કરો; પણ તમે જો કિરતારની પ્રાર્થનામાં પૂરા લીન હતા તો તમને કેમ ખબર પડી કે કોઇએ તમારો સદરો કચર્યો? —અને તે પણ હું જ હતી?'

અનેકાર્થી શબ્દ: છત=છાજ, સીલિંગ, ચંદરવો; હસ્તી; બરકત, બહોળાપણું, ધનાઢ્યતા; છૂટ; છાપરું; છાજલી, ધાબું, અગાશી, આવરણ; પેદાશ કે ઉપજ; વહાણના આગળના ભાગનું પાટિયું; જાણકાર કે હોશિયાર; ઘાવ કે જખમ.

કહેવતોના અર્થ: 'ડફગરના ઘરમાં મીંદડી મૂઇ'—ઢોલ-ત્રાંસાં-નગારાંને ચામડાં મઢવા આદિનો ધંધો કરનારના ઘરમાં પડેલા ચામડાના ખોટા જથ્થાની દુર્ગંધ આડે, ઘરમાં ક્યાંક મરેલા પડેલા કોઈ જાનવરની દુર્ગંધ તરી આવતી નથી; તેમ ઘણી અસ્વચ્છતા ધરાવતા સ્થાન, ઘણી ઊણપો ધરાવતી સંસ્થા કે ઘણી ખામીઓ ધરાવતા માણસની એકાદ વધારે ખામી કે ઊણપની વાત નીકળતાં આ કહેવત વપરાય છે. એ આખી કહેવત આમ છે: 'ડફગરના ઘરમાં મીંદડી મૂઈ, કે ગંધ ભેગી ગંધ!'

ચોમાસામાં ટેબલનાં ખાનાં ફૂલી જઈ સખત થઈ ગયાં હોય તે પર સૂકો સાબુ કે મીણબત્તી ઘસીને લીસાં બનાવી શકાશે.

માકણને ટર્પેન્ટાઈનની વાસ નથી ગમતી એટલે એમને દૂર કરવાના ઈલાજ તરીકે આઠ ભાગ કેરોસીનમાં એક ભાગ ટર્પેન્ટાઈન અને સહેજ યુકેલિપ્ટસનું મિશ્રણ અકસીર છે.

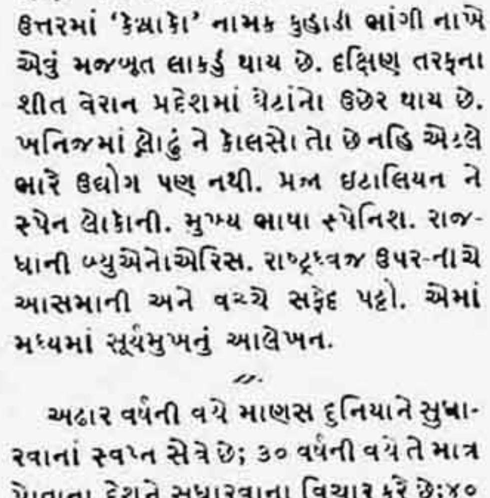
ખોટી માન્યતા: કાનખજૂરો સેન્ટીપેડ (સો પગો) કહેવાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી મોટામાં મોટા કાનખજૂરાના પણ હજુ વધુમાં વધુ છેતાળીસ પગ માલૂમ પડ્યા છે.

દેશવિદેશ અને તેના રાષ્ટ્રધ્વજ

ઉષ્ણ કટિબંધથી શીત કટિબંધ સુધી ૨૫૦૦ માઇલમાં વિસ્તરેલું એટલાંટિક સાગર પરનું દક્ષિણ અમેરિકાનું રાષ્ટ્ર આર્જેન્ટિના ત્યાંની પ્રાકૃત્તિક સવલતોને મુકાબલે પૂરો વિકાસ સાધી શક્યું નથી. વિવિધ આબોહવાવાળા આ દેશમાં ઘઉં, મકાઈ, શેરડી, દ્રાક્ષ અને કપાસની મુખ્ય પેદાશ થાય છે. ઉત્તરમાં 'કેબ્રાકો' નામક કુહાડી ભાંગી નાખે એવું મજબૂત લાકડું થાય છે. દક્ષિણ તરફના શીત વેરાન પ્રદેશમાં ઘેટાંનો ઉછેર થાય છે. ખનિજમાં લોઢું ને કોલસો તો છે નહિ એટલે ભારે ઉદ્યોગ પણ નથી. પ્રજા ઇટાલિયન ને સ્પેન લોકોની. મુખ્ય ભાષા સ્પેનિશ. રાજધાની બ્યુએનોએરિસ. રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર-નીચે આસમાની અને વચ્ચે સફેદ પટ્ટો. એમાં મધ્યમાં સૂર્યમુખનું આલેખન.

અઢાર વર્ષની વયે માણસ દુનિયાને સુધારવાનાં સ્વપ્ન સેવે છે; ૩૦ વર્ષની વયે તે માત્ર પોતાના દેશને સુધારવાના વિચાર કરે છે; ૪૦ વર્ષની વયે તે પોતાના રાજ્યનો અને ૫૦ વર્ષની વયે પોતાના ગામનો જ વિચાર કરે છે. ૬૦ વર્ષથી તેને માત્ર પોતાના જ વિચાર આવે છે.

કલાકણિકા: ગયા અંકમાં દર્શાવેલી પંદરમી સદીની સ્પેનની તશતરીની પાછલી બાજુ.

અથાણું

સર રાસબિહારી ઘોષથી ભલભલા યુરોપિયનો પણ અંજાઈ જતા, પણ એક યુવાન યુરોપિયન જજ પોતે લઘુતાભાવ અનુભવતો નથી એમ બતાવવાની સતત કાળજી રાખતો. એક વાર સર રાસબિહારી કોઈ કેસમાં દલીલ કરતા હતા તેને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું: 'સર રાસબિહારી, કાયદો જો એવો હોય તો હું કાયદાના સર્વ પુસ્તકો બાળી મૂકું.'

સર રાસબિહારીએ તરત પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'નામદાર, બાળવાને બદલે તેમનો અભ્યાસ કરો!' અને આખી કોર્ટ હાસ્યથી ગાજી ઊઠી.

સવારના છાપામાં પોતાના મૃત્યુના સમાચાર વાંચીને અચંબામાં પડી ગએલા છગનલાલે પોતાના મિત્ર મગનલાલને ટેલીફોન કર્યો: 'અરે મગન, આજના છાપામાં તેં મારા મરણના સમાચાર વાંચ્યા?'

'હું?...' મગને સામું પૂછ્યું '...તે તું ક્યાંથી બોલે છે?'

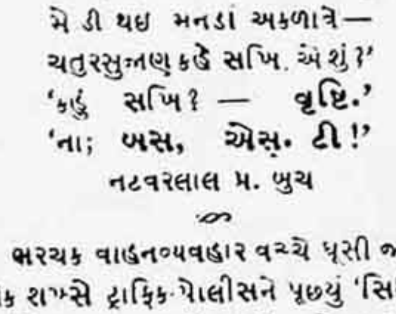
ઉખાણું

'નીલવરણ, અતિશીઘ્રગમન,
વિદ્યુત્-દીપે કરતી રજની દન;
ગરજન કરતી નિત ધાવન્તી,
કેંય પ્રવાસી ઘર લાવન્તી;
યોગ્ય સમય ભાગ્યે એ આવે,
મે ડી થઇ મનડાં અકળાવે—
ચતુરસુજાણ કહે સખિ, એ શું?'
'કહું સખિ? — **વૃષ્ટિ.**'
'ના; **બસ, એસ. ટી!**'

નટવરલાલ પ્ર. બુચ

ભરચક વાહનવ્યવહાર વચ્ચે ઘૂસી જઇને એક શખ્સે ટ્રાફિક-પોલીસને પૂછ્યું 'સિવિલ હૉસ્પિટલમાં જવાનો રસ્તો કઈ બાજુ?'

'થોડી વાર ત્યાં જ ઊભા રહો એટલે સીધા જ 'સિવિલ'માં પહોંચી જશો!' ચીડાએલા પોલીસે જવાબ આપ્યો.

કપડાં સૂકવવાનો નુસખો

ખરીદી કિલોમાં કરો

મેટ્રિક વજનો દેશભરમાં ફરજિયાત બન્યાં છે. જૂનાં વજનોનો ઉપયોગ ગેરકાયદેસર ગણાશે.

કિંમત બદલીનું કોષ્ટક (શેર [બં] ના ભાવ પરથી કિલોગ્રામનો ભાવ)

આટલા નવા પૈસે શેર(બં.), તો કેટલા નવા પૈસે કિલોગ્રામ

ન.પૈ./(બં.)શેર	ન.પૈ./કિ.ગ્રા.	ન.પૈ./(બં.)શેર	ન.પૈ./કિ.ગ્રા.	ન.પૈ./(બં.)શેર	ન.પૈ./કિ.ગ્રા.	ન.પૈ./(બં.)શેર	ન.પૈ./કિ.ગ્રા.	ન.પૈ./(બં.)શેર	ન.પૈ./કિ.ગ્રા.
૧	૧	૨૧	૨૩	૪૧	૪૪	૬૧	૬૫	૮૧	૮૭
૨	૨	૨૨	૨૪	૪૨	૪૫	૬૨	૬૬	૮૨	૮૮
૩	૩	૨૩	૨૫	૪૩	૪૬	૬૩	૬૮	૮૩	૮૯
૪	૪	૨૪	૨૬	૪૪	૪૭	૬૪	૬૯	૮૪	૯૦
૫	૫	૨૫	૨૭	૪૫	૪૮	૬૫	૭૦	૮૫	૯૧
૬	૬	૨૬	૨૮	૪૬	૪૯	૬૬	૭૧	૮૬	૯૨
૭	૮	૨૭	૨૯	૪૭	૫૦	૬૭	૭૨	૮૭	૯૩
૮	૯	૨૮	૩૦	૪૮	૫૧	૬૮	૭૩	૮૮	૯૪
૯	૧૦	૨૯	૩૧	૪૯	૫૩	૬૯	૭૪	૮૯	૯૫
૧૦	૧૧	૩૦	૩૨	૫૦	૫૪	૭૦	૭૫	૯૦	૯૬
૧૧	૧૨	૩૧	૩૩	૫૧	૫૫	૭૧	૭૬	૯૧	૯૮
૧૨	૧૩	૩૨	૩૪	૫૨	૫૬	૭૨	૭૭	૯૨	૯૯
૧૩	૧૪	૩૩	૩૫	૫૩	૫૭	૭૩	૭૮	૯૩	૧૦૦
૧૪	૧૫	૩૪	૩૬	૫૪	૫૮	૭૪	૭૯	૯૪	૧૦૧
૧૫	૧૬	૩૫	૩૮	૫૫	૫૯	૭૫	૮૦	૯૫	૧૦૨
૧૬	૧૭	૩૬	૩૯	૫૬	૬૦	૭૬	૮૧	૯૬	૧૦૩
૧૭	૧૮	૩૭	૪૦	૫૭	૬૧	૭૭	૮૩	૯૭	૧૦૪
૧૮	૧૯	૩૮	૪૧	૫૮	૬૨	૭૮	૮૪	૯૮	૧૦૫
૧૯	૨૦	૩૯	૪૨	૫૯	૬૩	૭૯	૮૫	૯૯	૧૦૬
૨૦	૨૧	૪૦	૪૩	૬૦	૬૪	૮૦	૮૬	૧૦૦	૧૦૭

આટલા રૂપિયે શેર (બં.), તો કેટલા રૂપિયે કિલોગ્રામ

રૂ./(બં.)શેર	રૂ./કિ.ગ્રા.	રૂ./(બં.)શેર	રૂ./કિ.ગ્રા.	રૂ./(બં.)શેર	રૂ./કિ.ગ્રા.	રૂ./(બં.)શેર	રૂ./કિ.ગ્રા.	રૂ./(બં.)શેર	રૂ./કિ.ગ્રા.
૧	૧.૦૭	૧૧	૧૧.૭૯	૨૧	૨૨.૫૧	૩૧	૩૩.૨૨	૪૧	૪૩.૯૪
૨	૨.૧૪	૧૨	૧૨.૮૬	૨૨	૨૩.૫૮	૩૨	૩૪.૨૯	૪૨	૪૫.૦૧
૩	૩.૨૨	૧૩	૧૩.૯૩	૨૩	૨૪.૬૫	૩૩	૩૫.૩૭	૪૩	૪૬.૦૮
૪	૪.૨૯	૧૪	૧૫.૦૦	૨૪	૨૫.૭૨	૩૪	૩૬.૪૪	૪૪	૪૭.૧૫
૫	૫.૩૬	૧૫	૧૬.૦૮	૨૫	૨૬.૭૯	૩૫	૩૭.૫૧	૪૫	૪૮.૨૩
૬	૬.૪૩	૧૬	૧૭.૧૫	૨૬	૨૭.૮૬	૩૬	૩૮.૫૮	૪૬	૪૯.૩૦
૭	૭.૫૦	૧૭	૧૮.૨૨	૨૭	૨૮.૯૪	૩૭	૩૯.૬૫	૪૭	૫૦.૩૭
૮	૮.૫૭	૧૮	૧૯.૨૯	૨૮	૩૦.૦૧	૩૮	૪૦.૭૨	૪૮	૫૧.૪૪
૯	૯.૬૫	૧૯	૨૦.૩૬	૨૯	૩૧.૦૮	૩૯	૪૧.૮૦	૪૯	૫૨.૫૧
૧૦	૧૦.૭૨	૨૦	૨૧.૪૩	૩૦	૩૨.૧૫	૪૦	૪૨.૮૭	૫૦	૫૩.૫૮

૧ કિલોગ્રામ (૧,૦૦૦ ગ્રામ)=૮૬ તોલા

ભારત સરકાર દ્વારા પ્રકાશિત